श्रीकृष्णाय नमः ।

श्रीमद्भागवतप्रथमस्कन्ध-श्रीसुबोधिनीप्रकाशः ।

श्रीमद्गोस्वामिश्रीमत्पुरुषोत्तमचरणविरचितः ।

सुरतिस्थश्रीमद्गोस्वामिश्रीव्रजरत्नचरणप्रेरणया ‘सुरतना शेठ गंगाराम व्रजदास भरतीया’ इत्यस्य द्रव्येण ‘भृगुपुरस्थ मूलचन्द्र तुलसीदास तेलीवाला बी. ए., एल्. एल्. बी. वकील हाइ कोर्ट’ इत्यनेन संशोध्य ‘गुजराती न्यूस’ मुद्रणालये मुद्रयित्वा प्रकटीकृतः ।

श्रीवल्लभाब्दाः ४४८. संवत् १९८३.

मूल्यमेकमुद्रिका ।

65/A1

S
294.182 2
V 99 BP
99 BP

श्रीमान् शेठ व्रजदास व्रजभूषणदास भरतियावाला.

73

9215
28.5.66

28/12/81

S
294.182 2
V 99 BP

Library IIAS, Shimla
S 294.182 2 V 99 BP

00009215

श्रीकृष्णाय नमः।

प्रास्ताविकम् ।

श्रीमदाचार्यश्रीमद्वल्लभाधीश्वरप्रणीतग्रन्थेषु श्रीसुबोधिनी मूर्धन्येति बहूनां विदुषामभिप्रायः । श्रीसुबोधिनी श्रीमदाचार्यचरणैः प्रणीता प्रथम-द्वितीय-तृतीय-दशमस्कन्धेषु उपलभ्यते । एकादशस्कन्धस्याध्यायचतुष्टयोपर्यपि दृश्यते । एतन्मूलश्रीसुबोधिन्या मुद्रणं नित्यस्वरूपब्रह्मचारिणा कृतमेव पूर्वम् । तदनन्तरं श्रीमद्गोस्वामिकुलतिलकश्रीगोवर्धनलालजीमहाराजचरणानामाश्रयेण पण्डितप्रकाण्डेन कविकाव्यरत्नाकरेण भट्टबलभद्रशर्मणा प्रथमसुबोधिनीमुद्रणं कृतम्, तथापि तत्र श्रीमद्गोस्वामिवर्यश्रीनृसिंहलालजीमहाराजचरणाश्रितशास्त्रिषड्गुणलालस्य पूर्वं मुद्रितस्य पुस्तकस्योपयोगो न कृत इति प्रतिभाति। यतः प्रकाशादिटीकासु स्वीकृताः शुद्धाः पाठाः टिप्पणेषु प्रायो निवेशिताः, अनावश्यकानि क्वचित् भ्रमोत्पादकानि च प्रश्नचिह्नानि मध्येमध्ये निक्षिप्तानि । अतः श्रीसुबोधिन्या अध्ययनं कथं साम्प्रदायिकैः कर्तव्यमिति प्रश्न उपस्थितः । साहित्यं विना तदध्ययनं तन्मुद्रणं च नैव संतोषप्रदमिति निश्चित्य तत्साहित्यसम्पादनायास्माभिः प्रयत्नः कृतः । श्रीमदाचार्यकृपया प्रथमस्कन्धसुबोधिन्या विवरणचतुष्टयमुपलब्धम् । एकं चाचाश्रीगोपेशानाम्, द्वितीयं श्रीपुरुषोत्तमानाम्, तृतीयं श्रीवल्लभानाम्, चतुर्थं श्रीगोकुलोत्सवानां च । केचित् स्वतन्त्रलेखा अपि प्राप्ताः । श्रीसुबोधिन्याः सम्यगध्ययने एतत्साहित्यप्राकट्यमत्यन्तमुपकरिष्यतीत्यत्र नैव स्वल्पोपि संदेहोस्माकम् । श्रीमत्प्रभुचरणकृपया कदाचित् तदपि सेत्स्यतीति विश्वासः । एतेषु विवरणेषु श्रीपुरुषोत्तमानां प्रकाशो विस्तृतत्वात् शास्त्रदृष्ट्या योजितत्वात् एतस्मिंश्च चाचाश्रीगोपेशकृतायाः टीकायाः प्रायः समग्राया अपि समावेशितत्वात् तन्मुद्रणस्यात्यावश्यकत्वाच्च प्रथमं मुद्रणे स्वीकृतः । श्रीसुबोधिन्या अवगाहनेऽयमत्यन्तमनुगृह्णातीति तु निर्विवादं तदध्येतॄणाम् । एतन्मुद्रणार्थः द्रव्यप्रबन्धः सुरतिस्थश्रीमद्गोस्वामिश्रीव्रजरत्नलालकृपया जातः । तेषामेव प्रेरणया सुरतिस्थवैष्णवश्रेष्ठिव्रजदाससूनुगंगारामेण भरतीयेत्याख्येन प्रथमसुबोधिनीप्रकाशमुद्रणव्ययो दत्तः ।

प्रथमसुबोधिनीप्रकाशमुद्रणं संवत् १९७८ वर्षे प्रारब्धम् । तथापि प्रकाशपुस्तकानां यावत्प्राप्तानां संदिग्धत्वादशुद्धत्वात् त्रुटिभूयस्त्वाच्च मुद्रणकार्यं त्यक्तव्यमासीत् । संवत् १९८१ वर्षे अस्मन्मित्रधैर्यलालस्य श्रीनाथद्वारे गमनं जातम् । तत्रत्यसंग्रहात् शीघ्रकविनन्दकिशोरैरेकं प्राचीनं प्रथमप्रकाशपुस्तकं श्रीमद्गोवर्धनलालजीमहाराजानामनुज्ञया

दत्तम् । तत्पुस्तकोपरि श्रीपुरुषोत्तमानां श्रीहस्ताक्षरेषु कृतः शोधोपि एकस्मिन् पत्रे दृष्टः । तत्पुस्तकं प्रामाणिकमिति स्वीकृत्यास्माभिः पाठादियोजनं प्रायः तदाधारेणास्मिन् मुद्रणे कृतम्, तथापि यत्र तत्पुस्तकं संदिग्धं प्राप्तम्, तत्र निम्नलिखितानामन्यपुस्तकानामुपयोगः कृतः । तानि चेमानि ।

(१) एतत्पुस्तकं संवत् १८३७ वर्षे कार्तिकमासे कृष्णपञ्चम्यां लिखितम् । 'त्रवाडी भट्टप्राणजीवणेन' 'गुसांईजीश्रीश्रीश्रीगोविन्दरायाणां तस्यात्मजौ लालजीश्रीविट्ठलेशरायजीलालजीश्रीगोकुलोत्सवरायजीवाचनार्थम्' । एतत्पण्डितगट्टूलालाजीसंग्रहस्थम् । अन्यत्रादृष्टो भूयान् शोधोऽस्मिन् प्राप्तः ।

(२) नत्पुरस्थ-पुष्टिमार्गीय-पुस्तकालय-संग्रहस्थम्, भगवदीयत्रिभुवनदासपीतांबरदासद्वारा प्राप्तम् । संवत् १७९७ वर्षे पौषमासे कृष्णपक्षे चतुर्थ्यां गुरुवासरे लिखितम् । उमरेठग्रामनिवासि-औदिच्यटोलकीयाज्ञातीय-व्यास-हृदयरामात्मजजीवरामेण लिखितमिदम् । इदं प्रायः शुद्धम्, तथापि नैव केनचिदपि वाचितं दृश्यते ।

(३) कंकरपल्लीस्थश्रीमद्गोस्वामिश्रीव्रजभूषणानाम् । संवत् १८२४ वर्षे पौष-कृष्णसप्तम्यां शनिवारे लिखितम् । इदं पुस्तकं कंकरपल्लीस्थश्रीमद्गोस्वामिनीश्रीसौन्दर्यवतीवहुजीमहाराजकृपया तद्भ्रातृभट्टकरञ्जीछन्नुलालाजीद्वारा प्राप्तम् । प्रायः शुद्धम् ।

(४) 'शास्त्रिकल्याणजी कानजी' इत्येतैः स्वयं लिखितं शोधितं च । एतत् पुस्तकं मुम्बास्थश्रीगोकुलाधीशजीमन्दिरस्थसंग्रहात् श्रीमद्गोस्वामिमगनलालकृपया प्राप्तम् ।

(५) श्रीमद्गोस्वामिरणछोडलालानाम् । नूतनमिदं श्रीमद्गोस्वामिश्रीजीवनेशैः स्ववाचनार्थं संपादितम् ।

(६) श्रीमद्गोस्वामिविद्वन्महाराजश्रीगोकुलनाथानाम् । नूतनमिदम् ।

(७) पं. गट्टूलालाजीसंग्रहस्थम् ।

श्रीनाथद्वारीयपुस्तकोपरि श्रीपुरुषोत्तमानां श्रीहस्ताक्षरेषु 'ग्रन्थसंख्या ३०००' इति लिखितं दृश्यते । 'श्रीव्रजोत्सवानामिद'मित्यपि तत्रैव दृश्यते । सप्तमलालश्रीघनश्यामानां श्रीगोपेशनामानः सूनव आसन् । तत्पुत्राश्च श्रीव्रजोत्सवाः । संभवति च श्रीपुरुषोत्तमैरेतत्पुस्तकं निजमित्रत्वात् श्रीव्रजोत्सवेभ्यः समर्पितम् । एतेन श्रीपुरुषोत्तमानां श्रीगोपेशानां बहुमानपुरःसरं 'चाचा'त्वेनोपन्यासो स्पष्टो भवति । यद्येतदनुमानं न युक्तम्, तदा तु तृतीयलालश्रीबालकृष्णानां वंश्यश्रीव्रजोत्सवानामिदं पुस्तकं स्यादिति ।

श्रीकङ्करपल्लीस्थश्रीमन्मातृचरणश्रीमद्गोस्वामिनीश्रीसौन्दर्यवतीनां परमोदारानुग्रहेण श्रीश्रीद्वारकानाथमन्दिरस्थसंग्रहात् श्रीपुरुषोत्तमानां प्राचीनं चित्रं समुपलब्धम् । तत् तादृशमेव सिद्धमत्र निवेशितमिति ।

अत्रापि 'धैर्यलाल व्रजदास सांकलीया' 'जमनादास कानजी' 'पुरुषोत्तमदास कानजी' 'हीरालाल मूळजीभाई' 'गोवर्धनदास प्रागजी' 'वल्लभदास मोरारजी' इत्यादीनां मित्राणामुपकारस्तु स्मर्तव्य एव । तथैवोपरिनिर्दिष्टानां श्रीमद्गोस्वामिबालकानां तदाश्रितपण्डितानां चोपकारः प्राचीनशुद्धहस्तलिखितपुस्तकप्रदानेन प्राचीनचित्रवितरणेन च जातोऽविस्मर्तव्य एव ।

एवमष्टपुस्तकाधारेणायं ग्रन्थः शोधितः । शोधनस्य जीवकार्यत्वात् तस्य च स्वभावतो दुष्टत्वात् दोषा अत्रापि न स्युरिति वक्तुमस्माकं नैव शक्यम्, तथापि पुस्तकस्यास्य प्रामाणिकत्वसम्पादने यावान् प्रयासो मानुषः सुलभः, स सर्वोपि कृत इति ।

स च कस्यचिदपि भगवदीयस्य प्रथमस्कन्धश्रीसुबोधिन्याः शास्त्रदृष्ट्या अध्ययने किञ्चिदपि सौकर्यं करिष्यतीति विचारेण, तं परमपरिश्रमेण शोधितं श्रीमत्प्रभुचरणकमलेषु समर्पयाम इति ।

पौषशुक्लप्रतिपद् संवत् १९८३ मुंबई.	}	मूलचन्द्र तेलीवाला.

शोधपत्रम् ।

तदुपपादयन्ति अधिकारीत्यादि । तथा च सेवाधिकारे सम्पन्ने भगवान् स्वयमायाति, तदा चरणक्षालनमेव प्रथमत इति तत्करणत्वं च गंगाया इति साक्षात् चरणसम्बन्धात्मकः फलरूप उपयोग इत्यर्थः । ननु भवत्वेवम्, तथापि योग्यदेहसाधने कथमस्य हेतुत्वमित्यत आहुः भावनायामित्यादि । तस्यामिति । सेवायाम् । अभिज्ञापिकेति । स्मारिका । तथा च तत्स्मारणेन कर्ममयमनःसंस्कारकतया तदित्यर्थः । ननु ब्रह्मणा चरणक्षालनमात्रस्य कृतत्वात् कथं सेवाभिज्ञापकतेत्यत आहुः तस्या इत्यादि । ननु भगवतो मोचकस्वभावत्वात् तत्संबन्धिन्या मोचकत्वमेवोचितम्, न तु योग्यशरीरसाधकत्वमित्यत आहुः भक्तकार्येत्यादि । भक्ता बलिर्देवाश्च । तत्कार्यमुद्धारः स्वर्गप्राप्तिश्च, तदर्थं व्यापृतस्य उत्क्षेपादिक्रियां तन्वानस्य, हेतुगर्भं विशेषणं, भगवतश्चरणस्य वा । भूतसंस्कारपक्षम् । भावप्रधानः । भूतसंस्कारकत्वपक्षमाश्रित्य उक्तव्यापारवत्त्वात् तदनुसंधाय प्रकृते कथं तत्संस्कारकत्वमित्यपेक्षायां तदन्तरेति साधनाध्यायारंभसूत्रोक्तन्यायेन । तत्र हि पूर्वजन्मनि निष्कामयज्ञकर्तुर्ज्ञानरहितस्य मरणे यज्ञात्मकभगवदभिव्यक्त्यभावात् भूतसंस्कारक एव यज्ञो जात इति निष्कामत्वाच्च यज्ञसचिवा देवास्तुष्टा इति तदधीनान्येव च भूतानीति ते देवास्तस्याग्रे ज्ञानयोग्यदेहसिद्ध्यर्थं तत्र तत्र हुत्वा पञ्चाग्निविद्याप्रकारेण रेतो निष्पाद्य तस्य शरीरं संपादयन्तीति प्रतिपादितम् । तेन न्यायेन कृतप्राणिपुण्यपुञ्जस्य पूर्वजन्मनि कृतो यः पुण्यपुञ्जः श्रवणादीनां साधनभक्तीनां साक्षात् मोक्षसाधनत्वं ज्ञात्वा तान्त्रिकीदीक्षापूर्वकं विहितत्वेन कृतं यदुपासनामार्गीयं श्रवणादिनवकम् । तत्पूर्वोक्तयज्ञवत् भूतसंस्कारकमेव जातमिति यथा तस्य यज्ञस्य स्वव्यापारभूतदेवाधीनानि देहजनकानि भूतानीति विद्यायोग्यदेहनिष्पादनार्थं देवसम्बन्धं प्राप्य पञ्चाग्निविद्योक्तहोमरूपेण स यज्ञस्तिष्ठति, तथा पूर्वोक्तनवकमपि सम्बन्धिनां निषेक्तृपोषकरूपाणां पित्रादीनां भक्तत्वे सति तद्द्वारा भगवदीयशरीरनिष्पादनार्थं तुलसीचरणामृतचरणरेणुरूपाणि भूतानि संस्कुर्वद् गंगासंबन्धिनि भगवच्चरणे संबन्धं प्राप्य विहितत्वेन रूपेण तिष्ठतीति भक्तानां तादृशपुण्यश्रवणादिकृतां तत्संबन्धि तादृशशरीरं निष्पादयितुं चरणामृतचरणरेणुसंबन्धिनं साक्षात् सेवायोग्यं देहं निष्पादयितुं स्थितस्य नवकस्य गंगातोषकत्वात् चरणप्राप्तेः पूर्वमेव तत्प्राप्तिसाधकं[1] चरणामृतचरणरेणुप्राप्तिसाधकत्वं गंगायाः व्यासः सूतश्च वदतीत्येतादृशचरणसंबन्धेन तस्याः तादृशं सामर्थ्यमित्यर्थः । भक्त्योरिति । विहिताविहितभक्त्योः । सेशानिति । अस्मिन् पक्षे उभयत्रेत्यस्य स्थितिदशायां संहारदशायां चेत्यर्थो बोध्यः ।

---

१ इदं शोधपत्रं १०७ पृष्ठे श्लोके १-१९-६ इत्यत्र वाचनीयमिति ।

श्रीमद्गोस्वामिश्रीपुरुषोत्तमचरणाः।

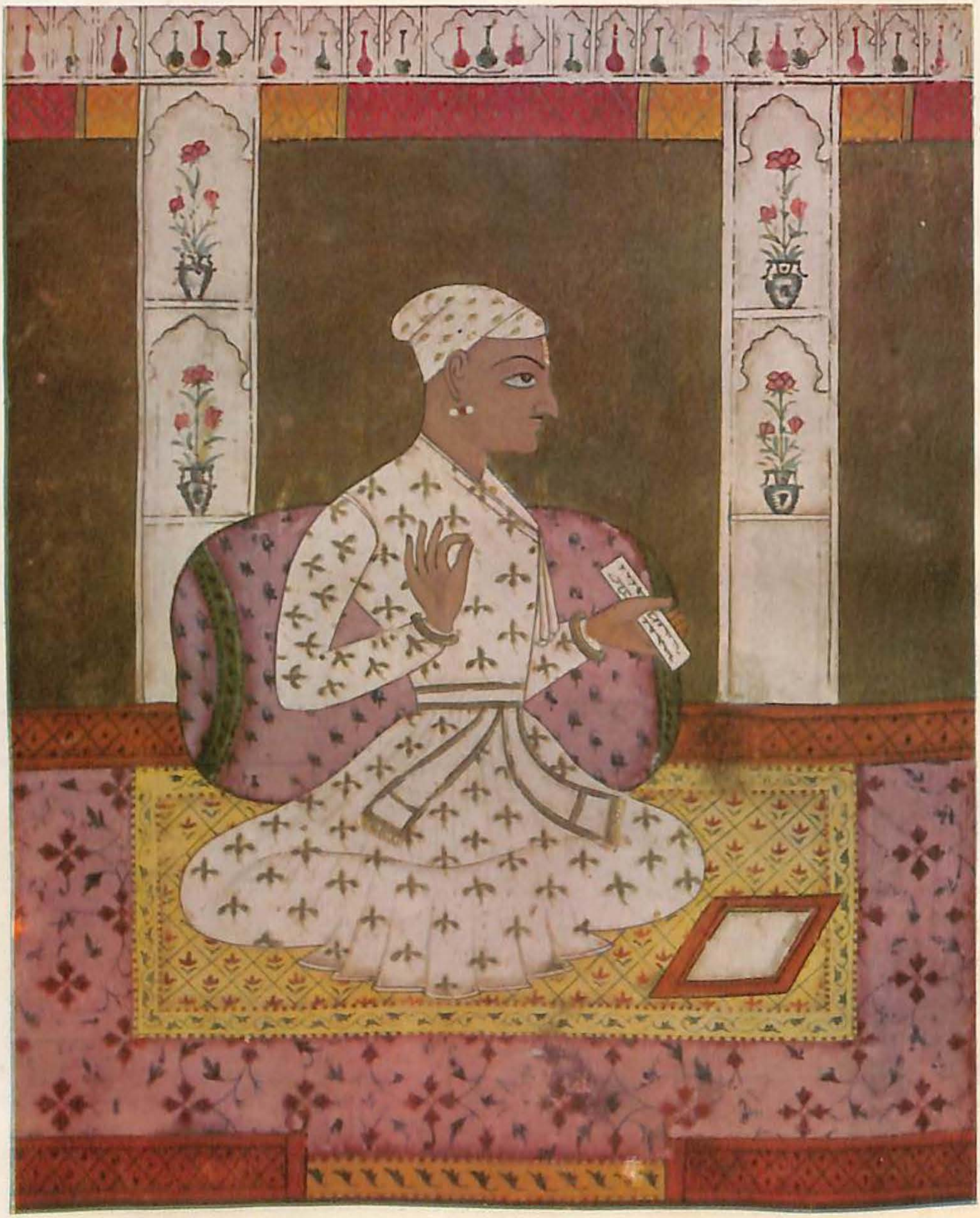

प्राकट्यं संवत् १७२४ भाद्र-शुक्ल-एकादशी।

श्रीकृष्णाय नमः ।

श्रीगोपीजनवल्लभाय नमः ।

श्रीमद्भागवतप्रथमस्कन्धसुबोधिनीप्रकाशः ।

श्रीमद्गोस्वामिश्रीमत्पुरुषोत्तमचरणविरचितः ।

नमः श्रीवल्लभाचार्यचरणाब्जनखेन्दवे ।
यत्प्रकाशितहृद्देशा भक्त्यम्भोधितरङ्गिताः ॥ १ ॥
प्रभञ्जनशिलाशनिव्यथितसर्वदिङ्मण्डले
सुरेश्वरनिदेशतः प्रलयवारिदे वर्षति ।
क्षितिध्रविमर्दीकृतक्षितिधरद्रुहः स्वीकृत-
व्रजेक्षितसुधाम्बुधेर्भगवतः कृपायै नमः ॥ २ ॥

अथ श्रीमद्भागवतं व्याचिख्यासवः श्रीमदाचार्यचरणास्तत्प्रतिपाद्यं भगवन्तमिष्ट-
सिद्ध्यर्थं नमस्यन्ति वन्दे श्रीकृष्णदेवमिति । 'कृषिर्भूवाचकः शब्दो
१-१-० णश्च निर्वृतिवाचकः । तयोरैक्यं परं ब्रह्म कृष्ण इत्यभिधीयत' इति
श्रुतेः कृष्णशब्देन परं वस्तूच्यते । श्रिया सहितः कृष्णः स चासौ देवश्च तं वन्देऽभिवादये स्तौमि चेत्यर्थः । श्रीपदेन ब्रह्मानन्दरूपायाश्चिच्छक्तेर्दैवीरूपाया मायायाश्च सङ्ग्रहः । कृष्णपदेनावताररूपस्यापि सङ्ग्रहः । देवपदेन लीलावैशिष्ट्यम् । तेन यः परपुरुषो द्विविधया श्रिया चतुर्भिर्व्यूहैर्नानावतारैः क्रीडति, स भजनीय इति सर्वस्य श्रीभागवतस्यार्थः । 'अपश्यत् पुरुषं पूर्ण'मित्यादिसन्दर्भेण तथा निश्चयात् । यद्यपि तेषु तेषु तन्त्रेषु तत्तद्व्यूहो भगवान् प्रतिपाद्यते, तथापि श्रीभागवते साक्षान्नारायणोदितपञ्चरात्ररीतिकश्चतुर्व्यूह एव प्रतिपादित इति तान् वदन्तः प्रथममनिष्टनिवारणार्थं तत इष्टप्राप्त्यर्थं च सङ्कर्षणवासुदेवव्यूहरूपत्वं विशेषणाभ्यां बोधयन्ति मुरनरकभिदं वेदवेदान्तवेद्यमिति[1] । श्रीभागवते हि प्रादुर्भूत एव भगवानुच्यते । तत्रोक्तव्यूहाभ्यां कार्यसिद्धौ पूर्णाविर्भावः किमर्थमिति शङ्कानिवृत्त्यर्थमाहुः लोक इत्यादि । अपारो यः प्रादुरासीदित्यन्वयः । 'तथा परमहंसाना'मिति वाक्यमत्रानुसन्धेयम् । अधिकरणनिर्देशेन प्रद्युम्नव्यूहरूपताप्युक्ता, तस्यैव वंशसम्बन्धात् । अनिरुद्धव्यूहत्वमाहुः यस्यासीद्रूपमेव त्रिभुवनतरण

---

१ दैत्यसंहारकत्वात् सङ्कर्षणस्य मुरनरकभिदमिति विशेषणेन तद्बोधनम्, वेदवेदान्तवेद्यस्यैव मोक्षदातृत्वात् द्वितीयविशेषणेन वासुदेवव्यूहबोधनमिति भावः ।

इति । त्रिभुवनसहितं तरणं त्रिभुवनतरणम् । निमित्ते सप्तमी । तन्निमित्तम् । प्रवृत्ति-निवृत्तिभेदेन द्विविधस्य धर्मस्य फलं त्रिलोकी मोक्षश्च तदुभयनिमित्तभूतं यस्य रूपमेवासीत् । अस्तिरुत्पत्त्यर्थः । 'हरितो रोहितादासी'दित्यादिप्रयोगात् । कुण्ठिते त्रिलोक्यादिहेतौ धर्मे तद्रक्षार्थं प्रकटमित्यर्थः । 'यदा यदा ही'त्यादिवाक्यमत्रानुसन्धेयम् । एवं रूपावतरणप्रयोजनमुक्त्वा नामावतरणप्रयोजनमाहुः **भक्तीत्यादि** । प्रथमश्चोऽवधारणे, द्वितीयोऽप्यर्थे । तथा च, यथा मुदा स्वार्थं स्वतन्त्रभक्तिं प्रकटितवान्, तथा शास्त्रात्मकं रूपमपि मुदैव प्रकटितवानित्यर्थः । एतेन श्रीभागवतप्रकटने भगवदानन्द एव सङ्गतिरित्युक्तम् । एतत्कथनप्रयोजनमाहुः **स नो भूतिहेतुरिति** । व्याख्यानरूपसम्पद्धेतुः सोऽस्माकमस्त्वित्यर्थः ॥ १ ॥

आनुकूल्यमात्रेण व्याख्यानसम्पत्संभवेऽपि तत्र भगवदनधिष्ठाने तस्य लौकिकतुल्यतासंभवात् तन्निवारणाय तत्र पतित्वेन भगवत्स्थितिं प्रार्थयन्तः पूर्वमपि वाचि स्थितिं बोधयितुं श्रुतिसूत्रादिप्रतिपाद्यं तत्स्वरूपमाहुः **कर्ता ज्ञ इत्यादि** । य ईदृशो विजयते, य एवं वितनुते, स मम वाचि पतिरस्त्विति सम्बन्धः । 'कर्ता ज्ञः सकलस्ये'त्यनेन 'यतो वा इमानी'ति 'जन्माद्यस्य यत' इति श्रुतिसूत्रोक्तरूपत्वमुक्तम् । 'निगमभू'रित्यनेन शास्त्रयोनित्वसूत्रोक्तरूपत्वमुक्तम् । **सर्वस्वरूपोऽपि सन् सर्वस्यापि विधारण** इत्यनेनोपादानत्वमात्मत्वं सेतुत्वं चोक्तम् । तेन वाच्यपि स्थितिः साधिता । अन्तर्यामिब्राह्मणे 'यो वाचि तिष्ठ'न्निति श्रावणात् । प्रार्थितपूरकत्वायाहुः **निर्दोषसर्वेष्टद इति** । निर्दोषाणां सर्वेष्टदातेत्यर्थः । तेन प्रार्थितप्राप्तौ जीवधर्म एव हेतुः, न तु भगवद्धर्म इत्यपि बोधितम् । इष्टदाने प्रकारमाहुः **यो लीलाभिरित्यादि** । तापनीयानुसारेण मूलरूपतुल्यत्वं बोधयितुमाहुः **पूर्णगुणभूरिति** । एवं मूलरूपमवताररूपं च श्रीभागवतप्रतिपाद्यं निरूपितम् ॥ २ ॥

अतः परं शिष्टाचारप्राप्तं पितृनमस्कारं कुर्वन्ति **श्रीमदित्यादि** । अत्र **श्रीगोपीपतिवन्दिन** इत्यनेन परंपरया विष्णुस्वामिमतानुवर्तिगोपालोपासकत्वं सूचितम् । **सुमनसो**त्यादिना ज्ञानोपदेशकथनादहंग्रहोपासकत्वम् । नाममाहात्म्यकथनेनाहंग्रहोपासनाजनितसामर्थ्यवत्त्वम् । पूर्णोपासकत्वबोधनाय **हरय** इति ॥ ३ ॥

एवं कृतं मङ्गलं शिष्यशिक्षार्थमुपनिबध्य मुख्यमध्यमजघन्याधिकारिणां यथार्हफलदातृत्वस्यारम्भे स्फुटमनुक्तत्वात् सर्वेषां श्रवणे प्रवृत्तिः कुण्ठिता भवेदिति तन्निवृत्त्यर्थं तत्तत्फलानुकूलं श्रीभागवतस्वरूपमिति निरूपयन्ति **श्रीमद्भागवतेति** । **लोके** इति । देवसृष्टौ । नन्वेकस्यैवागमत्वं सुरतरुत्वं फलत्वं चेति त्रिरूपत्वं कथमित्याशङ्कायां समादधते

१ धर्मरक्षारूपानिष्ककार्यदर्शनेन तद्रूपत्वमित्यर्थः । २ व्याख्यानरूपस्ववचनं ।

भाषेत्यादि । 'भाषास्तु त्रिविधाः प्रोक्ता' इति वाक्यात् भाषाणां लौकिकीमतान्तरसमाधिभाषाणां यो भेदो नानात्वं तेन यो विभेदस्तारतम्यं तस्माद्धेतोस्त्रयं पूर्वोक्तरूपत्रयं विरुद्धं नो स्यात्, यत इदं पुराणं महत् । मह पूजायाम् । पूजितमतो हेतोरित्यर्थः । नन्वेवं सत्यंशेन तथात्वम्, न तु सर्वस्य, ततश्च त्रिरूपत्वं भज्येतैव, यथा हि नखकेशनेत्रादिषु रूपान्तरसत्त्वेऽपि पुरुषो गौर एव व्यपदिश्यते, न तु नानारूप इति तद्वदिति शङ्कायां प्रतियोगिभेदेन पुरुषस्य पितृपुत्रादिरूपत्ववत् तत्तदधिकारिभेदे फलभेदात्तथात्वं समर्थयन्ति भक्त्यंश इत्यादि । 'यस्यां वै श्रूयमाणाया'मिति वाक्ये भक्त्युत्पादकत्वकथनात् तस्यां जातायां स्वतन्त्रपुरुषार्थत्वेन श्रवणादिना आस्वाद्यमाने भक्त्यंशे तं प्रति सम्पूर्णस्यैव फलता फलरूपत्वम् । 'इदं भगवता पूर्व'मितिवाक्ये भगवत्प्रकाशितत्वकथनात् 'सर्ववेदेतिहासाना'मितिवाक्ये सारत्वकथनात् तदनुसंदधानान् प्रति प्रमाणसुबले, प्रमाणस्य शब्दस्य सुष्ठु यद्बलमनपेक्षत्वरूपं तस्मिन्नंशे संपूर्णस्यैव वेदत्वं वेदरूपत्वम् । 'विप्रोऽधीत्याप्नुयात्प्रज्ञा'मित्यादिवाक्यार्थमनुसन्दधानान् प्रति अर्थे, तत्तत्पुरुषार्थे सुरतरुस्तत्तत्कामपूरणात् । अतस्त्रिरूपत्वं संपूर्णस्यैवोपपन्नमित्यर्थः । एवञ्च 'कैवल्यैकप्रयोजन'मित्यत्रैकशब्दो मुख्यवाचीति बोध्यम् । तथा कैवल्यपदमपि लीलामोक्षोभयपरम्, 'लोकवत्तु लीलाकैवल्य'मितिसूत्रे लीलाया अपि तथात्वेनोक्तेः । अतो न कोऽपि शङ्कालेशः ।

प्रक्षिप्ताध्यायनिवृत्त्यर्थं शाखासङ्ख्यामाहुः शाखाद्विवह्निद्वयम् । ३३२ । अङ्कानां वामतो गतिः । इयमेव सङ्ख्या श्रीधरीयेऽपि, 'द्वात्रिंशत्त्रिशतं च यस्य विलसच्छाखा' इति कथनात् । यद्यपि काव्यवदलङ्कारा आचार्यैर्नादृताः, तथापि केचन श्रुतौ सूत्रेऽप्यादृताः, यथा 'असावादित्यो देवमधु' इत्यत्र, 'शरीररूपकविन्यस्तगृहीते'रित्यत्र । अतस्तद्बोधनायात्र रूपकमादृतमिति ज्ञेयम् । इदं च मूलेऽप्यभिप्रेतम्, अन्यथा भागेषु स्कन्धपदं व्यासचरणा न प्रयुञ्ज्युः ॥ ४ ॥

एवं तत्तत्फलानुकूलं श्रीभागवतस्वरूपं निरूप्य पूर्वं बहुभिर्व्याख्यातत्वेऽपि स्वस्य तत्र प्रवृत्तौ सङ्गतिं वदन्तो व्याख्यानं प्रतिजानते अर्थमित्यादि । विवे विगतं वं सुखं यस्मादिति विवस्तादृशे लोके सति तस्य श्रीभागवतस्यार्थं अर्चितुम्, 'अर्च पूजने' 'अच इत्येके' इति पाणिनिना पठितत्वात् पूजितं वक्ष्यमाणरीत्या सप्तार्थाविरोधेन प्रकटीकरणमेव पूजनं तत्कर्तुम्, हि यतो हेतोः वैश्वानरादन्यो विभुर्न । विभुत्वे हेतुः वाक्पतेरिति । 'उत त्वः पश्यन्न ददर्श वाच'मित्यत्र यथा जाया स्वतनुं पत्ये प्रकटयति, एवं

---

१ त्रिरूपत्वम् । २ अर्थमित्यादि । वस्तुतस्तु यङ्लुगन्ताद्विचेः पर्याप्तवचनेष्वलमर्थेष्विति सूत्रेण तुमुन् । न च गुणो यङ्लुकोरित्यभ्यासस्य गुणे सति वेवेचितुमिति रूपं शंक्यम् । संज्ञापूर्वकविधेरनित्यत्वात् । नाप्येकाच उपदेशेनुदात्तादितीण्निषेधः शंक्यः । 'श्तिपा शपानुबन्धेन निर्दिष्टं यद्गणेन च । यत्रैकाज्ग्रहणं चैव पञ्चैतानि न यङ्लुकी'त्यनुशासनेन तन्निषेधादिति ।

वागपि कस्मैचिदेव स्वार्थं प्रकटयतीति श्रावणात् । तत्र दृष्टान्तानुरोधेन दार्ष्टान्तिकेऽपि स्वपतावेव प्रकटयतीति ज्ञायते । पतित्वं वह्नावेव । 'तस्याग्निरास्यं निर्भिन्नं लोकपालोऽविशत्पदम् । वाचा स्वांशेने'ति वाक्ये वाचोऽग्न्यंशत्वस्य स्मरणात् । तत्र तादृशेऽर्थार्चनहेतौ विभुत्वे सति श्रीपतिर्भगवान् व्यासवत्, स्वांशं मां मानुषतनुं विधाय, आज्ञां च अर्थात् तत्कर्तुं दत्त्वा, यस्मात्कृपावलोकनपटुर्जातः, अत उक्तहेतोर्व्यासस्य विष्णोः प्रियं गूढार्थं मुदा बहुधा प्रकटीकरोमि । अत्र गूढार्थप्रकटीकरणे आज्ञाजनिता मुद्धेतुः । बहुधा प्रकटने उभयप्रियत्वं हेतुः । अतस्तथेत्यर्थः ॥ ५ ॥

प्रकटने प्रकारमाहुः लक्षणानां नैवेति । सतानामिति । शास्त्रस्कन्धप्रकरणाध्यायवाक्यपदाक्षरीयाणाम् । इहेति । अस्मिन् व्याख्याने । सङ्कोचत इति । व्यवहारप्रयोजनकाच्छक्तिसंकोचात् । अर्थत्रयं तु वक्ष्यामीति । सोपपत्तिकमत्र वक्ष्यामि । निबन्धेस्ति चतुष्टयमिति । शास्त्रस्कन्धप्रकरणाध्यायानां येऽर्थास्तच्चतुष्टयं निबन्धे सोपपत्तिकमस्तीत्यतोऽत्र त्रयं वक्ष्यामीत्यर्थः । शेषं स्फुटम् ।

प्रथमे श्लोके । भगवदाज्ञयेति । 'दूतानामिव वर्णित'मिति न्यायकेन नारदोपदेशेनेत्यर्थः । ननु बीजभावेनैवोपनिबबन्धेत्यत्र किं प्रमाणमित्याकाङ्क्षायां
१-२-१
प्रसङ्गतः श्लोकत्रयसङ्गतिं व्युत्पादयन्ति अत्र हीत्यादि । ततश्च श्लोकत्रयार्थापत्तिरेव प्रमाणत्वेन फलिष्यति । गायत्र्यर्थस्य बीजत्वमुपपादयितुं प्रथमं लक्षणवाक्ये वृत्रासुरवधकथनप्रयोजनमाहुः यथा हीत्यादि । यज्ञात्मकत्वं तु 'तंत्वष्टाहवनीयमुपप्रावर्तयत् स्वाहेन्द्रशत्रुर्वर्धस्वे'ति श्रुतेराहुत्युत्पन्नत्वाद्बोध्यम् । भक्त्यात्मकत्वं च 'अहं हरे तवे'त्यादिषु तद्वाक्येष्वेव प्रकटम् । न चायं श्रौतानुवादः । 'जज्ञे त्वष्टुर्दक्षिणाग्नौ' इत्युत्पत्तिस्थानभेदकथनादिविरोधात् । तथा च प्रतिबन्धकनिवृत्त्यै वेदवदत्र तन्निरूपणमित्यर्थः । गायत्र्यारंभकथनप्रयोजनमाहुः गायत्रीत्यादि । ततश्च यदि बीजत्वाय गायत्र्यर्थनिरूपणं न स्यात्, तदा लक्षणवाक्ये 'गायत्रीमधिकृत्य धर्मविस्तारो वर्ण्यते' इत्यादिकं नोक्तं स्यात् । अतस्तथेति भावः । एवं चात्र लक्षणवाक्ये उभयोक्त्या भक्तिजन-

---

१ येनासौ वक्तव्यं प्रतिपद्यत इति । २ अर्थो भागवतार्थः तस्यार्चनं पूजनम्, तत्र हेतुः, सतार्थप्रकटनम्, तत्र विभुत्वे सतीत्यर्थः । ३ व्यवहारः प्रयोजनम्, यस्यैतादृशाच्छक्तिसंकोचात् । यथा शास्त्रार्थप्रदशक्तिः समग्रा भागवतार्थेऽस्ति, एवं स्कन्धार्थप्रदशक्तिर्न, किन्तु स्कन्धार्थे एव । एवमुत्तरत्रापि शक्तिसंकोचोऽवधेयः । ४ स यज्ञवेशसं कृत्वा प्रासहा सोममपिबत्, तस्य यदत्यशिष्यत्, तत् त्वष्टाहवनीयमुपप्रावर्तयत् । स्वाहेन्द्रशत्रुर्वर्धस्वेति यदवर्तयत् तद्वृत्रस्य वृत्रत्वम् । यदब्रवीत् स्वाहेन्द्रशत्रुर्वर्धस्वेति तस्मादस्य इन्द्रः शत्रुरभवदिति श्रुतेः । आहवनीयहोमं कृत्वा उप समीपे पश्चाद् दक्षिणाग्नौ प्रावर्तयत्, परावर्त्य दक्षिणाग्नौ होमं कृतवान् । आतिचारिकास्तत्रैव हुताः । ५ भक्तित्वम् ।

कथमेनिरूपकत्वं भक्तिप्रतिबन्धनिवर्तकतन्निरूपकत्वं च लक्षणत्वेनोक्तं ज्ञेयम् । एवं प्रथमश्लोकसङ्गतिर्हेतुतारूपोक्ता ।

द्वितीयस्याहुः किञ्चेत्यादि, संहितेत्यन्तम् । एषेति । व्यासानुभूतरूपा । किं तेनेत्याहुः तत्र हीत्यादि । तथा च धर्मपदेन भक्त्यर्थः प्रयत्न उच्यते । वेद्यमित्यादिना ज्ञानस्य कथनेन ज्ञानस्य व्यापारता निरूप्यते । अयमेव च वेदार्थः । द्वितीयस्कन्धे 'भगवान् ब्रह्म कात्स्न्र्येने'तिवक्ष्यमाणत्वात् । तावता वेदस्य वृक्षरूपताभिसन्धीयते । सुदृढ इत्यादि । एतेन दशस्कन्धानामर्थः सङ्गृहीतो ज्ञेयः । द्वादशे आश्रयनिरूपणेनात्मतत्त्वस्य, शेषैश्च नवभिः प्रत्येकं त्रिविधानामुत्पत्तिस्थितिप्रलयानां निरूपणेन माहात्म्यज्ञानपूर्वकसुदृढसर्वाधिकस्नेह एव पर्यवसानात् ।

तृतीयस्याहुः यथा हि यज्ञा इत्यादि । अन्योन्यहेतुभूत इति । परस्परोपकारकः । भक्तिहेतुरिति । साक्षात्परंपरया च तथा । निरूप्यत इति । तृतीये पानोपदेशान्निरूप्यते । अत इत्यादि । तथा चोपोद्घातसङ्गत्या श्लोकत्रयनिरूपणमित्यर्थः । ननु द्वादशे स्कन्धे ॐकारं प्रकृत्य 'स सर्वमन्त्रोपनिषद्वेदबीजं सनातन'मिति कथनात् बीजता प्रणवस्य स्फुटा । 'ॐमित्येतदक्षरमिदं सर्वं तस्योपव्याख्यान'मित्यादिश्रुतेश्च । एवं व्याहृतिष्वपि स्मर्यते इति तत्सर्वमतिहाय कुतो गायत्र्या एवार्थो निरूप्यत इत्यत आहुः यद्यपीत्यादि । नन्वेवं सति गायत्र्येव कुतो नोपनिबद्धेत्यत आहुः किञ्चेत्यादि । तथा च विनियोगद्वयप्रदर्शनेनार्थे सन्देहात् तन्निरासायार्थमेवोक्तवान् । ततश्चोपस्थानस्थले 'एकं सद्विप्रा' इति श्रुतिस्वारस्येन तत्राप्यग्न्यन्तर्यामिणि तद्वदने तद्रूपके भगवत्येव तात्पर्यम्, नत्वग्नौ । भगवत्सामर्थ्येनैव च मन्देहादिनिवारणम् । 'ऐन्द्या गार्हपत्यमुपतिष्ठत'इतिवद्वाक्यमात्रेणापि विनियोगसंभवेनार्थसन्देहानपायात् । निवारणे चेत्यत्र चोनुक्तसमुच्चायकः । तेनोपनयने विनियोगोपि सङ्गृह्यते । अत एवमर्थकथने विनियोगत्रयस्यापि परस्परानुगुण्यमिति बोधयितुमर्थकथनमिति भावः ।

एवमर्थकथने उपपत्तिमुक्त्वा श्लोकं व्याख्यातुं प्रथमं गायत्र्यर्थमाहुः तत्रेत्यादि । अत्र षष्ठ्यन्तद्वयस्यार्थोक्त्या सूर्यो निवारितः । भर्गःशब्दस्यासुनन्तत्वबोधनेन शिवो निवारितः । धीपदव्याख्याने निरङ्कुशसर्वेन्द्रियप्रेरकत्वबोधनादितरवारणे ब्रह्मपरत्वे चोपपत्तिरुक्ता ज्ञेया । इदं यथा तथा प्रहस्ताख्ये वादे प्रपञ्चितं मयेति नात्रोपपाद्यते । जन्म आद्यस्येति पक्षस्येतरैरनुक्तत्वात् तत्र प्रमाणमाहुः तस्माद्धेत्यादि । ननु जन्मादित्रयमनादृत्य जन्मैवात्र किमिति गृह्यते इत्यत आहुः गायत्र्यर्थे इत्यादि । तथा च गायत्र्यनुरोधात्त-

---

१ भूर्भुवः सुवरिति लोकत्रयं व्याहृतिशब्देनोच्यते । भूर्भुवःसुवरिति वा तिस्रो व्याहृतय इति तैत्तिरीयश्रुतेः । २ मन्देहादिराक्षसनाम्नैव द्वीपप्रसिद्धिः । अत उक्तं 'मन्देहारुणे द्वीप' इति श्रुतौ ।

थेत्यर्थः। ननु यद्येवं तर्हि जन्मादीतिपक्षः किमित्युक्त इत्याकाङ्क्षायां तत्रोपपत्तिं वदन्त आहुः अथवेत्यादि। तथाच श्रुतिसिद्धत्वात् सोपि सङ्गृह्यते इत्यर्थः। **स्थितिभङ्गस्ये**-त्यादि। स्थितिसहितो भङ्गः स्थितिभङ्गः उत्तरपदलोपी समासः। जन्मादीति सामान्ये नपुंसकम्। अत्र जन्मनः कुटादिशब्दे कुटस्येव समुदायघटकत्वेनावयवत्वात्तदुपलक्षित-समुदायवर्तिधातुभ्यो विवक्षितप्रत्ययानां ङिद्भावे यथा न संविज्ञानम्, तथात्र जन्मन इत्यतद्गुणसंविज्ञान इत्यर्थः। अधिकोक्त्यादिपरिहारायैवं व्याख्यातम्। अस्मिन् पक्षे कल्पनाबाहुल्यमित्यरुच्या पक्षान्तरमाहुः उत्पत्तीत्यादि। जन्मनः समुदायविशेषणत्व-विवक्षायां स इत्यर्थः। तर्ह्यधिकोक्त्यादिदूषणस्यावकाश इत्यत आहुः वेदार्थेत्यादि। तथा च 'यतो वे'त्यादिश्रुत्यर्थसङ्ग्रहपूर्वकमत्र तथोच्यते इत्यदोष इत्यर्थः। **अनेनेति**। कामधेन्वादिवदविकृतत्वबोधकाव्ययनिर्देशेन। **विपरीतमित्यत्र** परमाणुकारणवादस्यापि सङ्ग्रहः। **अन्वेतीत्यन्वय इति**। अनुर्लक्षणे, तत्तल्लक्षीकृत्य यस्तत्र तत्र व्याप्य वर्तते सोन्वय इत्यर्थः। एवञ्च, अनारोपितानागन्तुकरूपेणानुवृत्तिः समवाय इति तत्स्वरूपमपि बोधितं ज्ञेयम्। **यत्रेत्यादि**। एतेनाखण्डब्रह्मवाद उक्तः। ननु व्यासचरणैस्तर्कपादे समवायो दूषित इति कथं समवायिकारणं ब्रह्मेत्युच्यते इत्यत आहुः **स्थितीत्यादि**। आदिपदेन भावविकारान्तरम्। **यथापेक्षमिति**। तत्तदनुकूलाधारत्वेन। तथा च व्यास-पादैर्वैशेषिकादिप्रतिपन्नो दूष्यते, न तु तादात्म्यरूपोपीत्यतो न दोषः। कारणस्य नित्यत्वेनातिरिक्तपक्षेपि 'यत्र येने'ति श्लोके यथापदोक्तप्रकारमध्ये प्रवेशादपि न दोष इत्यर्थः। नन्वतिरिक्तपक्षे समवायस्य प्रलये अपेक्षाकथनमनुपपन्नम्, तस्य सम्बन्धत्वेन द्विनिष्ठत्वात्कार्यरूपप्रतियोगिनाश आधारनाशेन तत्स्थितेर्वक्तुमशक्यत्वादित्यत आहुः अथवेत्यादि। ननु लोकसिद्धावन्वयव्यतिरेकौ विहाय किमित्येवं व्याख्यायते इत्यत आहुः **प्रत्यक्षेत्यादि**। ननु तयोः शब्दानुग्राहकत्वाङ्गीकारेपि को दोष इत्यतः आहुः **नवेत्यादि**। एतेन श्रीधरोक्तिर्निरस्ता ज्ञेया। सिद्धमाहुः **तस्मादित्यादि**। **सर्वप्रका-रेणेति**। समवायित्वेन निमित्तत्वेनाधिष्ठानत्वेन प्रयोजकत्वेन चेत्यर्थः। **अनतिप्रयो-जनाय सप्तमीति**। वैराग्यस्य पूर्णत्वेन कस्यापीप्सिततमत्वाभावेन कर्मषष्ठीमनुक्त्वा विषयसप्तम्युक्तेत्यर्थः। एतदेव विशदयन्ति **ज्ञानशक्तेरित्यादिना**। अर्थशब्देन कथं फल-लाभ इत्यत आहुः **प्रयोजनवाचीति**। 'अर्थोभिधेयरैवस्तुप्रयोजननिवृत्तिषु'इति कोशादित्यर्थः। एवमौदासीन्ये उपेक्षा आयातीति परार्थसृष्टौ पुरुषार्थसिद्धिर्न स्यादिति तदर्थं पक्षान्तरमाहुः **अथवेत्यादि**। तथा च 'निमित्तात् कर्मयोग'-इत्यनेन फले सप्तमी। सा च कर्मभूतानां जीवानां योगस्य स्वस्वामिभावाद्यात्म-कस्य यथापेक्षं सत्वात् बोध्या। तथा च जीवानामर्थेष्वभिज्ञ इत्यर्थः। **प्रकारभे-दादित्यादि**। जीवानां स्वरूपत्वेपीश्वरत्वस्य तत्राप्रकारत्वात् तदर्थं सृष्टिकरणं न

स्वराट्त्वव्याघातकमित्यर्थः। रमणश्रुत्यनुसारेण सृष्टेः स्वार्थत्वमङ्गीकृत्य पक्षान्तरमाहुः अथवेत्यादि। तेनेति। रूढ्यादरेण। अपुष्टार्थत्वमाशङ्क्य पक्षान्तरमाहुः अक्लेशार्थं वेत्यादि। तथा च प्रलयप्रयोजनमनेनोच्यते इत्यर्थः। एतावतेति। प्रथमपादेनेत्यर्थः। नास्तीति। तिरोभावाभावेन वेदस्वरूपस्य नित्यत्वान्नास्तीत्यर्थः। सूक्ष्मतयेति। भस्त्रावत्सङ्कुच्येत्यर्थः। तेन इत्यस्यार्थमाहुः य इत्यादि। यदिति लुप्तसप्तमीकमिति ज्ञापयन्ति यस्मिन्निति। वैदिकानिति। एवं वदन्तो मीमांसका मुह्यन्तीति शेषः। आत्ममात्रमिति वदन्तो वेदान्तैकदेशिनो मुह्यन्तीति शेषः। नैयायिकाद्यास्तु शिष्टापरिग्रहेण सूरित्वाभावादेव व्यावर्तिता ज्ञेयाः। ननु सूरित्वे कथं मोह इत्यत आहुः मोह इत्यादि। 'ज्ञानिनामपि चेतांसी'ति 'मामेव ये प्रपद्यन्त' इति वाक्यद्वयविचारेण तथावसीयत इत्यर्थः। नन्वन्यस्य वेदार्थवित्त्वाभावे मीमांसकादिरीत्या यज्ञादिकरणेन फलाभाव आपाद्येत, तथा सति पुत्रेष्ट्यादावपि विसंवादः स्यादित्यत आहुः वेदस्येत्यादि। अत्र गमकद्वयमाहुः तथैवेत्यादिना। मन्दमत्यर्थं वेदविभाजनात्। पुरूरवसः कामनायामेव त्रेतायां त्रयीभाकव्यात्तथेत्यर्थः। क्वचिदिति। पुरूरवसः पूर्वकृतयुगे वेत्यर्थः। 'वेदः प्रणव एवे'ति 'यो ब्रह्माण'मिति वाक्यद्वयविचारेण सिद्धं व्यासाशयमाहुः सर्वथेत्यादि। जलादावित्यादिपदेन यथा दुर्योधनस्य 'स्थलं मत्वा जलेऽपत'दिति मयमायाभ्रमस्तादृशः सङ्गृह्यते। मण्यादिष्विति। पार्थिवेषु। मेघेष्विति। वारिप्रधानेषु। एवं षड्भिर्दृष्टान्तैरेकैकस्मिन् द्वौ द्वौ विनिमयावुक्तौ। तत्र प्रथमषष्ठौ तेजोविषयौ, द्वितीयपञ्चमौ वारिविषयौ, तृतीयचतुर्थौ मृद्विषयौ बोध्यौ। सजातीयभ्रमा इत्यादिना 'तमिमं मन्यते लोको ह्यसङ्गमपि सङ्गिनम्। आत्मौपम्येन मनुजं व्यापृण्वानं यतोऽबुध'इत्यादिभ्रमाः सङ्गृहीताः। अवतारादिष्वित्यादिपदेन प्राप्तफला भक्ता ग्राह्याः। 'देहेन्द्रियासुहीनानां वैकुण्ठपुरवासिना'मितिवाक्यात्। एतदेव स्फुटीकुर्वन्ति निमित्ताधिकरणयोरित्यनेन। तथा च यदर्थः यन्निष्ठश्च त्रिसर्गो मृषेत्यर्थः। तत्कारणमिति। प्रकृतिः। तदधिकरणानीति। गुणाः। तदर्था इति। रूपादयः। ननु मायावादिवद्देहेन्द्रियादीनां केवलमिथ्यात्वप्रतिपादने को दोष इत्यत आहुः केवलेत्यादि। खपुष्पाधारत्वस्य कुत्राप्यव्यवहारात् त्रिसर्गस्य तद्वत्केवलमिथ्यात्वप्रतिपादने तथेत्यर्थः। दूषणस्य लौकिकत्वात् नैर्बल्यमाशङ्क्य तदुपष्टम्भाय दूषणान्तरगर्भं हेत्वन्तरमाहुः सर्वाधारत्वादिति। 'सदायतनाः सत्प्रतिष्ठा' इत्यत्र ब्रह्मणः सर्वाधारत्वं श्राव्यते। सर्वस्य मिथ्यात्वे तदपि विरुध्येतेत्यर्थः। गमकान्तरमाहुः एतदर्थमित्यादि। एतदर्थमिति। अन्यत्र त्रिसर्गस्य सत्यत्वार्थम्। तथा च दृष्टान्तेषु तथैव सिद्धत्वादपि दार्ष्टान्तिके त्रिसर्गेऽन्यत्र सत्यत्वमुपेत्यैव ब्रह्मणि मिथ्यात्वं वक्तुमुचितमित्यर्थः। सिद्धमाहुः लोकदृष्ट्या प्रतीत इति। तत्र हेतुः अन्यस्मिन्नित्यादि। तथा चोक्तहेतोस्त्रिसर्गोऽवतारादिषु लोकदृष्ट्या प्रतीत

इत्यर्थः । तत्र दृष्टान्तार्थं स्पष्टयन्ति प्रवृत्तीत्यादि । तेनान्यत्र सतां संसर्गिणां ब्रह्मणि संसर्ग एव मिथ्येति साधयित्वा संसर्गबोधकानि पण्मतान्याहुः केचिदित्यादिना । चले कृष्ण इति । आविष्टे कृष्ण इत्यर्थः । ननु यद्येवं तर्हि कथं भगवति देहादिव्यवहार इत्यत आहुः यथेत्यादि । उत्तरत्रेति । एवमित्यादि । तथा चाध्यासराहित्येनाविकृतत्वाविद्यत्वात् तन्निवारकत्वरूपो भर्गःशब्दार्थ उक्त इत्यर्थः । शिष्टमिति । यथाधिकारमभयम् । उभयत्रेति । गायत्र्यामत्र चेत्यर्थः ॥ १ ॥

धर्मः प्रोज्झितेत्यत्र । मध्यमभावमिति । बीजफलयोरन्तरा वर्तमानं वृक्षभावमित्यर्थः । कण्ठतः कल्पद्रुमत्वानुक्तेः कथं तत्प्रत्ययः इत्यतस्तदुप-
१-१-२
पादयन्ति धर्म इत्यादिना । धर्म इति । श्रवणादिरूपः । ज्ञानमिति । भगवज्ज्ञानम् । विशिष्टकल्पद्रुमत्वमिति । कामिताधिकदानात् तथा । वेदश्चेति । चो वेदाविरुद्धसमुच्चायकः । पूर्वोक्तन्यायेनेति । सूरिमोहकत्वेन । उक्तरूपेणेति । विधिबोधितत्वरूपेण । भागवत एवेत्येवकारेण भारतेपि कैतवं बोधितम् । 'भारते भगवद्धर्माणामप्यतिफलवचनात् कैतवम्, अत्र तु न क्वापि प्ररोचने'ति सूक्ष्मटीकायां कथनात् । कृपालुत्वेत्यादि । एकादशे भगवता साधुलक्षणत्वेन तेषामेवोक्तत्वात्तथेत्यर्थः । अविद्यावद्विषयत्वमिति । वेद्यस्येत्यनुषज्यते । शिवपदं विवृण्वन्ति यज्ञादिष्वित्यादि । नन्वत्र व्यासैर्मत्कृतमित्येव कुतो नोक्तम्, अत आहुः समाधाविव्यादि । तथा च भगवत्प्रेरणया कृतत्वेन स्वस्यास्वातन्त्र्यज्ञापनाय तथोक्तिरिति भावः । उपासनाकाण्डोत्कर्षमिति । अत्र पञ्चमीतत्पुरुषः । स्थानाधिष्ठानेष्विति । मधुरादिष्वपि तत्त्वाविकृतत्वादिरूपेणैव[१] स्वाधीनतेत्यर्थः । प्रतिपादकानामिति । ब्रह्मनारदादीनाम् । वस्तुनिर्देश इति । मङ्गलरूप इत्यर्थः ।

निगमकल्पतरोरित्यत्र । रूपकादरणे निगमकल्पतरुपदे उपमितसमासादन्यत्र च सादृश्याद्गौणीप्रसक्त्या कैतवे जातेऽन्यत्रापि तथा शङ्का स्यादिति
१-१-३
तन्निवृत्तयेऽत्रोक्तस्यार्थस्य वाच्यत्वमुपपादयितुं रूपकानादरे हेतुमाहुः काव्यवदित्यादिना । बुद्धिपरिकल्पितमिति । व्याकरणे व्युत्पत्तिपक्षवत्पुराणादिषु लोकसिद्धानुवादेपि शब्दार्थयोः सहजसम्बन्धाभावेन तथेत्यर्थः । प्रमेयस्वरूपमाहुः तत्र व्यापीत्यादि । ननु शब्दस्य मूर्तिभूतत्वं रसात्मकत्वं चाप्रयोजकमित्याशङ्कायां वेदात्मकस्य शब्दस्य तथात्वं स्पष्टयन्ति तत्रेत्यादि । तथा च यथा 'सैषा त्रय्येव विद्या तपती'ति श्रुत्या वेदात्मकत्वेन निश्चितस्याप्यादित्यस्य मधुविद्यायां मूर्तिभूतत्वं रसात्मकत्वं च सिद्धम्, तथेहापीत्यर्थः । न च 'कल्पनोपदेशाच्च मध्वादिवदविरोध'इतिसूत्रे

---

१ तत्त्वादिरूपेणेति पाठः ।

व्यासपादैर्मधुविद्यायां गौणी प्रतिपादितेति तद्विरोधात् कथमत्र वाच्यार्थप्रतिपत्तिरिति वाच्यम्। 'वैषम्यनैर्घृण्य'सूत्रस्य लोकबुद्ध्यनुसारित्ववदस्य वादिबुद्ध्यनुसारित्वात्। पञ्चशिखप्रणीतसाङ्ख्यसमासवृत्तौ सूर्यस्य चक्षुरधिदैवतत्वेन सिद्धस्य श्रुत्युक्तमधुत्वासंभवे तेनापि तत्र गौण्येवादरणीयेति तद्वदजाशब्देपि गौण्यादरणीयेति बोधनार्थत्वात्। अन्यथा ईक्षत्यादिष्वपि गौणीप्रसत्तया सिद्धान्तभङ्गप्रसङ्गात्। 'श्रुतेस्तु शब्दमूलत्वा'दित्यादिसूत्रवैयर्थ्यापातात्। अतो 'वैषम्य'सूत्रस्य तथात्वे 'आत्मकृति'सूत्रवदेतस्य तथात्वे ईक्षत्यादिसूत्राणामेव गमकत्वान्न तद्विरोधः। नापि भाष्यविरोधः। 'कल्पनोपदेशाच्चे'ति चकारस्य परोक्षवादवोधकत्वेन व्याख्याततयास्यैवार्थस्यादरणादिति। अतःपरं प्रत्यक्षविरोधोऽवशिष्यते, तं परिहर्तुमाहुः तथेत्यादि। तथाच विरोधाल्लक्षणाङ्गीकारे स्वाप्रत्यक्षमात्रे तथापत्त्या शक्त्युच्छेदे शास्त्रमेव विप्लूयेतेत्यन्यथानुपपत्त्यात्र शक्तिरेवादरणीयेत्यर्थः। ननु श्रीभागवतस्य वेदफलत्वमुक्तम्, तत्र फलं द्विविधम्, जघन्यं शिरस्यं च, आद्यं पनसादि, द्वितीयमाम्रादि, वेदे च काण्डद्वयम्, तत्र पूर्वकाण्डफलत्वे 'त्रैगुण्यविषया वेदा' इत्यस्यापि जघन्यत्वं स्यादिति तन्निवारणाय निगमपदस्यार्थमाहुः वेदस्येत्यादि। परमोपनिषदित्यनेन बृहज्जाबालादिरूपा निवार्यते। तत्र भस्मग्रहणविध्यादिनिरूपणेन नितरां ब्रह्मगमकत्वाभावादिति। शिरस्यस्यापि फलस्यापक्वत्वे तथारसाभावादस्यापि तथात्वे एतत्प्रतिपादितार्थस्याप्युत्कृष्टत्वं न स्यादिति तदभावाय गलितपदतात्पर्यमाहुः अतीत्यादि। अनधिकारिणी वृक इव, देवकार्यार्थं बलाविव, भगवद्वाक्यत्वाच्छलवादोपि संभवतीति तदभावायाहुः शुक इत्यादि। पिता हीत्यादि च। अमृत इवेत्यादेस्तात्पर्यमाहुः तच्चेत्यादि। तच्चेति। श्रीभागवतम्। चोऽप्यर्थः प्रेमसमुच्चायकः। तदेकीभूतमित्यत्र तत्पदेन प्रेम बोध्यम्। अयमर्थः। सञ्जातभक्तीनामेव हृद्यारोहतीति तदितरेषामर्थे 'भगवान् ब्रह्म कार्त्स्न्येने'ति वक्ष्यमाणमनुसन्धाय पक्षान्तरमाहुः अथवेत्यादि। तादृशशब्दराशिप्रतिपाद्यार्थरूपं फलमाहुः शुद्धा इत्यादि। तथा चैवमर्थे बुद्धे मन्दानामपि प्रवृत्तिर्भवतीत्यर्थः। तादृशशब्दप्रकाशे हेतुमाहुः अयमित्यादि। फलप्राप्तौ निदर्शनमाहुः अन्य इत्यादि। संयुतत्वेपि निदर्शनमाहुः सम्यगित्यादि। इतिवदिति। आवश्यकत्वायेत्यर्थः। फलस्य रसात्मकत्वे प्रत्यक्षविरोधपरिहाराय दृष्टान्तमाहुः निर्बीजेत्यादि। कानिचिदिति। द्राक्षाविशेषपीलूतूदादीनि। ननु तथापि पेयत्वं तु दुर्घटमित्यत आहुः यथेत्यादि, भावुका भविष्णव इति। 'लषपतपदस्थाभूवृषे'त्यनेन ताच्छील्याद्यर्थे भुव उकञ्। भुवश्चेत्यत्र चकारेण भाषायाः समुच्चये इष्णुच्। 'भूष्णुर्भविष्णुर्भविते'त्यमरः। तथा च भवनसाधुकारिण इत्यर्थः। णिजन्तादेतमंगीकृत्य पक्षान्तरमाहुः भावनेत्यादि। भाग्यवाचिभावुकशब्दादर्श आद्यचि कृतेऽप्येवं प्रयोगो भवतीति तमप्यर्थं सङ्गृह्णन्ति भाग्यवतामिति ॥ ३ ॥

नैमिष इत्यत्र । **न कार्यत्व** इति । अत एवोपनिषदादिभ्यो न भक्तिः, तेषु सृष्ट्या-
दीनां कार्यत्वेनैव श्रावणादिति भावः । **अनायासत्वेनेति** । न विद्यते
१-१-४ आयासो यस्येत्यनायासस्तत्त्वेनेत्यर्थः । **स्वरूपसङ्गतिभेदेनेति** । प्रश्न-
कर्तृस्वरूपवक्तृसङ्गत्योः कथनेनेत्यर्थः । **शीर्यत** इति । अत्रेति शेषः । **प्रजापतीत्यादि** ।
तदुक्तं वायवीये 'भ्रमतोऽस्य चक्रस्य यत्र नेमिरशीर्यत । कर्मणा तेन विख्यातं नैमिशं
मुनिपूजित'मिति । **निमिषमात्रेणेत्यादि** । तदुक्तं वाराहे भगवता गौरमुखमुनिं प्रति
'उवाच निमिषेणेदं निहितं दानवं बलम् । अरण्येऽस्मिन् ततस्त्वेतन्नैमिषारण्यसंज्ञितम् ।
भविष्यती'त्यादिना । **सहस्रसंवत्सरसाध्यमिति** । एतेनास्मिन् सत्रे सहस्रदिनसाध्यत्वं
वदन्तो भाट्टा निरस्ता वेदितव्याः । श्रीबलदेवतीर्थयात्रायां 'यावत्सत्रं समाप्यत' इति वाक्ये
सत्र एव सूतवधात् । तस्यैवेदानीमप्यनुवर्तमानत्वात् । न च 'कलिमागतमाज्ञाये'ति वाक्ये
आरम्भस्यैव बोधनादिदं सत्रमन्यदेवेति वाच्यम् । तथापि परीक्षिद्राजस्य त्रिवर्षत्वाभा-
वाद्युष्मदभिमतासिद्धेः । 'त्रिवृतः संवत्सरा' इत्यादौ लक्षणां विनैव निर्वाहाच्चेति ।
तत्र भगवदाविर्भावस्तु तृतीयस्कन्धीये सत्रे 'पुरा विश्वसृजां वसूना'मिति श्लोके सुबो-
धिन्यां प्रदर्शितः । **भगवन्दानन्दांशभूत** इति । 'एतस्यैवानन्दस्यान्यानि भूतानि
मात्रामुपजीवन्ती'ति श्रुतेः । श्रीधरमतं दूषयन्ति **न तु स्वर्गीयतेत्यादि** । लोकात्म-
कस्य स्वरूपमाहुः **स चेत्यादि** । तेन गृहविमानात्मके विद्यमानेपि यदभावे तत्र न
सुखं तादृशो देवविशेषो लोकाधिदैविक इत्यर्थः ॥ ४ ॥

न एकदेत्यत्र । ननु 'नाडिकाः पट्पञ्चाशत् प्रात'रिति वाक्ये यदा षट्पञ्चा-
शच्च नाडिका व्यतियन्ति, ततः प्रातः । तत्र होमो वेदोदितसूर्योदया-
१-१-५ नन्तरहोमं विरुणद्धीति तत्राहुः **न चेत्यादि** । **पश्चान्तरस्वीकारा-
दिति** । 'पूर्वात् परबलीयस्त्व'न्यायेन वैष्णवपक्षस्वीकारादित्यर्थः । 'उमिति प्रतिपद्यते'
इतिश्रुतौ स्फुटमिदमिति 'आदरादलोपा'धिकरणाज्ज्ञेयम् । तदुपपादयन्ति **नथे-
त्यादिना** । **अन्येषामिति** । क्षत्रधर्मोपजीवित्ववैद्यत्वरूपमध्यमजघन्यवृत्तिसूतानाम् ।
सूतोत्पत्तिवृत्ती तु वायवीये उक्ते । 'वैन्यस्य हि पृथोर्यज्ञे वर्तमाने महात्मनः । सूत्याया-
मभवत्सूतः प्रथमं वर्णवैकृतम् । ऐन्द्रेण हविषा तत्र हविः पृक्तं बृहस्पतेः । जुहावेन्द्राय
देवाय ततः सूतो व्यजायत ।' तस्य मुख्यां वृत्तिं पौराणिकीमुक्त्वा 'मध्यमो ह्येष सूतानां
क्षत्रधर्मोपजीवनम् । रथनागाश्वचरितं जघन्यं च चिकित्सित'मिति । **न्यूनभावा-
दिति** । अनादरादित्यर्थः । **भगवदादरादिति** । 'ल्यब्लोपे पञ्चमी' । भगवदादरं
वीक्ष्येत्यर्थः । आदराक्तितात्पर्यमाहुः **सर्वत्रेत्यादि** ॥ ५ ॥

---

१ दिन ।

१-१-६ त्वयेत्यत्र । आकरस्थानीति । शतकोटिप्रविस्तरस्थानि । मूलसंहिता-
चतुष्टयमिति । सांख्ययोगपाशुपतवैष्णवरूपमिति प्रतिभाति ॥ ६ ॥
१-१-७ अन्ये चेत्यत्र । वित्पदासङ्गत्या पक्षान्तरमाहुः भूतभविष्यत्काला
इति । भूता भविष्यन्तश्चार्थाः कालश्चेत्यर्थः ॥ ७ ॥

प्रायेणेत्यत्र । अनेनेति । अल्पायुष्ट्वकथनेन । आद्य इति । सहस्रसमादि-
१-१-१० रूपः । धर्मबोधनायेति । अस्मिन् वाक्ये सभाप्रविष्टस्य जान-
तस्तूष्णींभावेपि दोषकथनात्तद्बोधनायेत्यर्थः । साधनत्व इति । उत्त-
रकथनस्येति शेषः । पूज्यत्वायेति । 'कलौ खलु भविष्यन्ति नारायणपरायणा' इति
वाक्यात्तथेत्यर्थः ॥ १० ॥

अत इत्यत्र । यदिति प्रसिद्धं वा सारमिति । 'प्रक्रान्तप्रसिद्धानुभूतार्थविष-
१-१-११ यस्तच्छब्दो यच्छब्दं नापेक्षत' इति न्यायस्य यच्छब्देपि तुल्यत्वात्
पक्षान्तरमाहुः यदित्यादि । पारम्पर्यफलव्यभिचारेति । व्यभि-
चारशब्दो द्वन्द्वान्ते श्रूयमाणत्वादुभयत्र सम्बध्यते । ईषेति । 'ईष गतिहिंसादानेषु' ।
महत्सुखावाप्तिरिति । अत्र षष्ठीतत्पुरुषात् परममहत्परिमाणमितिवदात्वाभावः ॥११॥
१-१-१२ सूत जानासीत्यत्र । जीवधर्मा इति । अविद्याकामकर्माणि ।
मुक्ता वेति । सनकादय इत्यर्थः ॥ १२ ॥

यस्यावतार इत्यत्र । भवशब्दस्य संसारवाचित्वेन प्रसिद्धस्यान्यैः संपत्त्यर्थक-
१-१-१३ त्वेन व्याख्यातस्याप्यत्र प्रकरणानुरोधात् मोक्षवाचित्वे उपपत्तिमाहुः
भू सत्तायामित्यादि । मोक्षे सत्यविद्यानिवृत्तेरर्थादेव सिद्धेश्चकारवैय-
र्थ्यमित्यरुच्या पक्षान्तरमाहुः चितीत्यादि । चैतन्येऽनुप्रवेशः परममोक्षः ॥ १३ ॥
१-१-१४ आपन्न इत्यत्र । तन्माहात्म्यमाहेति । अवतारस्य मोक्षार्थत्वं सम-
र्थयितुमाहेत्यर्थः ॥ १४ ॥

यत्पादेत्यत्र । तयोरिति । ज्ञानकर्मणोः । तत्र हेतुः कालेत्यादि । अग्रेण वा
१-१-१५ सम्बन्ध इति । उपस्पृष्टा इति । अस्येति शेषः । तत्र हेतुः तेषा-
मित्यादि । 'सा राजन् दर्शनादेव ब्रह्महत्यापहारिणी'त्यस्य यमुनासङ्ग-
मोत्तरकालविषयत्वात् । 'अनुसेवये'त्युपलक्षणे तृतीया, 'जटाभिस्तापस' इतिवदित्या-
शयेनाहुः भगवदित्यादि । पुनन्तीति । आप इत्यर्थात् । एवं व्यतिरेकेऽङ्गीक्रियमाणे
योजना क्लिष्टा भवतीति पक्षान्तरमाहुः अथवेत्यादि । नन्वेवं बहुषु वाक्येषु लक्षणादि-
क्लेशः प्रसज्यत इत्याशङ्क्य तद्दोषनिवृत्तय आहुः आपातत इत्यादि । तथा च न क्वापि
वाक्ये क्लेश इत्यर्थः ॥ १५ ॥

को वेत्यत्र । स्वतन्त्रव्यावृत्त्यर्थमिति । स्वाभाविकाश्रोतृव्यावृत्त्यर्थमित्यर्थः ।
पुण्यश्लोका ईड्यकर्माणो येनेति समासमभिप्रेत्यार्थान्तरमाहुः तानि-
१-१-१६ त्यादि । ईड्यकर्मण इत्यर्थः । अस्यापुष्टार्थत्वमाशङ्क्य प्रथमपक्षस्यैव
तात्पर्यान्तरमाहुः तेषामित्यादि । कीर्तिरिति । ईड्यपदबोधिता सेत्यर्थः । यशो लक्ष-
यन्ति आधारेत्यादि । प्रतापवारणाय सर्वलोकाह्लादकेति । चन्द्रकिरणादिवारणाय
गुण इति । विसर्पीति तु स्वभावकथनम् ॥ १६ ॥

तस्य कर्माणीत्यत्र । अवान्तरफलेति । अवान्तरफलं शुद्धिरूपम् । तथाचा-
१-१-१७ विचारेण सर्वेषां शुद्धिदानार्थमुदारत्वोक्तिरित्यर्थः ॥ १७ ॥

वयं त्वित्यत्र । पदशब्दस्याक्षरवाचकत्वाय योगमाहुः पद्यत
१-१-१९ इत्यादि ॥ १८ ॥

१-१-२० कृतवानित्यत्र । येभ्य इति हेतौ पञ्चमी बोध्या ॥ २० ॥

कलिमित्यत्र । सर्वदोषनिवर्तक इति । विहितकर्मादिरूपप्रतिबन्धकनिवर्तक
१-१-२१ इत्यर्थः ॥ २१ ॥

इति सुबोधिनीप्रकाशे प्रथमस्कन्धे प्रथमाध्यायविवृतिः ॥ १ ॥

द्वितीयोऽध्यायः ।

अथ द्वितीयाध्यायं विवरिषवः सङ्गतिमाहुः कथेतिद्वाभ्याम् । तथा च प्रश्नो-
त्तरभावः प्रथमाग्रिमाणां द्वितीयतृतीययोरवसरः शेषशेषिभावो वा सङ्ग-
१-२-० तिरित्यर्थः । फलसाधनरूपाणामिति । फलं च साधनरूपाणि चेति
द्वन्द्वः । रूपाणि प्रकाराः । शेषिणामिति । संसर्गे मत्वर्थीयः । शिष्टानामवतारार्थधर्मिणाम् ।

यं प्रव्रजन्तमित्यत्र । दूराद्धाने दूराद्धूते चेत्यनेन प्लुते जाते 'प्लुतप्रगृह्या'
इत्यनेन प्रकृतिभावात्सन्ध्यनुपपत्तिमाशङ्क्याहुः प्रेम्णेत्यादि । तथा चात्र
१-२-२ सन्धेरार्षत्वं वदतः श्रीधरस्य विरहकातरपदतात्पर्याज्ञानमित्यर्थः । अभि-
नेदुरित्यनेनोक्तस्य प्रतिध्वानरूपस्याभिनदनस्य वृक्षयुक्ते देशे अभाव इति तत्र तदुपपाद-
यितुमाहुः स सर्वेत्यादि । तथा चातो वृक्षेष्वप्युत्तरदानरूपः प्रतिध्वनिर्युक्त इत्यर्थः ।
नन्वत्र यन्मयतया प्रतिध्वनिरुक्तः, सः कः, ज्ञानयोगयोः शुके व्यासे च सत्त्वादित्याका-
ङ्क्षायामाहुः कर्तुरित्यादि । एतदुपष्टम्भायैतन्नियामकं शुकनिष्ठमाहुः विष्णोरित्यादि ।
एवं व्याख्यानं श्रीधरीयेपि । परमेवं व्याख्याने शुकस्तरुरूपेणोत्तरं दत्तवानिति भवति ।

तथा सति मूलोक्तं तरूणामभिनादकर्तृत्वं च विरुध्यत इत्यरुच्या पक्षान्तरमाहुः अथवेत्यादि। अस्मिन् पक्षे तन्मयतयेत्यस्याजुहावेत्यनेन सम्बन्धः। अर्थस्तु शुकमयत्वमेव। तथा सति मूलेऽभिनादकथनप्रयोजनाभाव इति शङ्कायामाहुः तेषामित्यादि। तथा च सर्वभूतहृदयपदेन तदर्थसिद्धिः। अन्यथैतस्यानतिप्रयोजनत्वम्। अत इदमेव व्याख्यानं युक्तमिति भावः॥ २॥

य इत्यत्र। विशेषमाहेति। इतरेष्वपि ज्ञानदातृत्वेन गुरुत्वरूपं विशेषमाहेत्यर्थः।
१-२-३ एतस्येति। सूतस्येत्यर्थः। तादृशानामिति। पुराणानाम्। 'सूत त्वं पूजितोस्माभिः सारात्सारं वदस्व नः' इत्येवंजातीयवाक्यानां तत्रापि सत्त्वादिति। तथा च तद्व्यावृत्त्यर्थमेकपदमित्यर्थः॥ ३॥

मुनय इत्यत्र। द्वितीयप्रश्न इत्यादि। 'येनात्मा सुप्रसीदती'त्युक्ते प्रश्ने द्वितीयमन्तःकरणप्रसादरूपं फलमेभ्य एव मुन्यर्थमेव भवतीत्यर्थः। सामा-
१-२-५ न्योत्तरमिति। इदं चतुर्थपादेन गम्यते। तस्य प्रश्नानुवादरूपत्वादिति।

स वा इत्यत्र। निरूपयतीति। प्रथमपद्ये सामान्यत उक्तं विशेषाकारेण वक्तीत्यर्थः। स चेति। भगवत्प्रसाद इत्यर्थः। तत्परम्परायामित्यादि।
१-२-६ साधनपरम्परायां धर्मवैराग्ययोर्यथायोग्यं निवेशनमुच्यत इत्यर्थः। आहेति। द्वाभ्यामाहेत्यर्थः। स चेति। स्वर्गादिसाधक इत्यर्थः। तेन तत्र धर्मत्वसन्देहस्तद्विचारे ज्ञातो भविष्यतीति भावः। व्यावर्तकमित्यादि। श्रीधरमतमिदम्। श्रवणादिलक्षणभक्तिजनकस्य परत्वमनूद्य स एवैकान्तिकं श्रेय इति तत्र व्याख्यानात्। साधनत्वेनेति। फलदानसाधनत्वेन॥ ६॥

१-२-७ वासुदेवेत्यत्र। अन्य इति। मूर्तिरूपोऽवताररूपो वेत्यर्थः॥ ७॥

धर्म इत्यत्र। वक्तुमिति। 'धर्मस्य ह्यापवर्ग्यस्ये'त्यादिभिश्चतुर्भिर्वक्तुमित्यर्थः।
१-२-८ अन्यव्यावृत्त्यर्थमिति। धर्मत्वव्यावृत्त्यर्थम्। एतेन पूर्वं स्वर्गादिसाधके धर्मत्वं सन्दिग्धमिति यदुक्तं तत्साधितम्। साधारणधर्मस्येति। सर्वेषामावश्यकस्य नित्यस्य॥ ८॥

धर्मस्येत्यत्र। ननु भवतु सामान्यधर्मस्य तथात्वम्, तस्य 'दतो धावती'त्यादिवत्फलसंस्कारत्वेन स्वतःफलवत्त्वाभावात्, मुख्यकर्माभावे केवलस्य
१-२-९ तस्याप्रयोजकत्वाच्च, परन्तु फलसाधकत्वेन विहितस्य काम्यस्य कथं न धर्मत्वमित्याकाङ्क्षायां तस्य तथात्वमुपपादयन्ति पुत्रादीत्यादि। फलस्येत्यादि। तस्मिन् पुत्रादिरूपेण फलत्वाभिमानस्याविद्याकार्यत्वेन तस्य तथात्वादित्यर्थः। तथाचानर्थसाधकत्वेनार्थत्वाभावान्न धर्म इति भावः। तत्स्वरूपं किमित्याका-

ङ्कायां तत्परिच्छिन्दन्ति किन्त्वित्यादि । भित्त्यादिकृतिवदिति । यथा कामनाविशेषरूपे निमित्ते भित्त्यादिकरणेन स्वसम्बन्धो नियम्यते, तथा तादृशधर्मेणापि कामनाविशेषरूपे निमित्ते स्वस्य सम्बन्धो नियम्यत इति तथेत्यर्थः। 'काम्ये नैमित्तिकत्वम्, नैमित्तिके विकारः स्या'दिति सूत्रात् सिद्धम् । ननु यथा 'यस्याहिताग्नेरग्निर्गृहान् दहेत्, सोऽग्नये क्षामवते पुरोडाशमष्टाकपालं निर्वपे'दित्यादौ नैमित्तिकस्यापि निर्वापस्य धर्मत्वम्, एवं 'चित्रया यजेत पशुकामः' 'देविकया निर्वपेत् प्रजाकाम' इत्यादावपि चोदनारूपस्य धर्मलक्षणस्य सत्त्वात् कथं न धर्मत्वमित्यत आहुः तत्रेत्यादि । ननु तत्र 'देवांश्च याभिर्यजत' इतिवद्यदुपबन्धाद्यभावात् कथमनुवादत्वनिश्चय इत्यत आहुः चित्तेत्यादि । 'क्षुत आचामे'दित्यादिना शुद्धिविधायकशास्त्रेण, 'शुद्धः कर्माचरे'दित्यादिना च शुद्धेरङ्गत्वावगमात् तस्या बाह्याया इवान्तर्याया अप्यावश्यकत्वात् तदभावेनाधिकाराभावात् 'यदेव विद्यया करोति तत्तदेवास्य वीर्यवत्तरं भवति' 'विदुषः कर्मसिद्धिः स्यात्तथा नाविदुषो भवे'दित्यादिभिश्च ज्ञानस्याप्यङ्गतया वाक्यतात्पर्यज्ञानस्याप्यावश्यकत्वात् तदभावेनान्यथाकरणे देवताधिष्ठानाभावात् क्रियाया लौकिकत्वम् । तथा च शुष्केष्टिवदनुकरणरूपत्वात् यजतिवैयर्थ्यमित्यर्थः । हेत्वन्तरमाहुः फलमित्यादि । तथा च यथा 'देवांश्चे'त्यत्र वाक्यान्तरसिद्धानुवादकत्वम्, तथा तेषु लोकसिद्धानुवादकत्वमिति यजतिवैयर्थ्यमित्यर्थः । ननु कामितमित्यादि । 'चोदनालक्षणोऽर्थो धर्म' इति सूत्रस्य 'वेदेन प्रयोजनमुद्दिश्य विधीयमानोऽर्थो धर्म' इत्यर्थकथनात् कामितमित्यकथनात् कामितस्यैव प्रयोजनत्वात् तत्साधकस्य कथं न धर्मत्वमित्यर्थः । ननु वाक्येषु तत्तत्फलोद्देशेनैव तस्य तस्य यागादेर्विधानदर्शनात् कथं विधिस्पर्शाभावोऽवगन्तुं शक्य इत्यत आहुः अन्यथेत्यादि । लौकिकेऽपि विधिस्पर्शो यद्यभ्युपेयते, तदा तथा स्यात्, अतस्तत्र तृतीयाबोधितकरणत्वेन फलसिद्धिः, न तु धर्मत्वमपि तत्र प्रयोजकम्, अतस्तदनुरोधेन लक्षणार्थस्तथा न शक्यवचन इत्यर्थः । ननु तया क्रियया अपूर्वजननात् कथं न तस्या धर्मत्वमित्यत आहुः अपूर्वेत्यादि । आरोग्यधनादिरूपदृष्टफललाभेनादृष्टस्यापूर्वस्य कल्पनमप्रयोजकम्, अतो नेत्यर्थः। ननु यागोत्तरं कालविलम्बेन फलजननात् मध्येऽपूर्वं क्रिययैवोत्पद्यत इत्यवश्यमङ्गीकर्तव्यम्, अन्यथा तदैव फलं स्यात्, नैव स्याद्वा । तत्राद्ये प्रत्यक्षविरोधः, अन्त्ये श्रुतौ दोषप्रसक्तिः, तदुत्पद्यत एवेति कथं न धर्मत्वमितिशङ्कायां तदुत्पत्तिमुपगम्य दूषणान्तरमाहुः किञ्चैते हीत्यादि । एवं रैरूपस्यार्थस्य धर्मकार्यत्वं खण्डितम् । शेषं खण्डयन्ति तथा नेत्यादि । अपरत्वान्न परमार्थरूपाः । 'प्रकर्षेण युज्यते' इति 'युज्यतेऽनेने'ति वा प्रयोजनं तदुभयरूपत्वाभावान्न प्रयोजनरूपा इत्यर्थः । नन्वेवं सति काम्येष्टिपशुकाण्डस्य धर्मपरत्वहानिः, तथा च 'वेदोऽखिलो धर्ममूल'मित्यखिलविरोध इत्याशङ्कायां गौणधर्मत्वं तत्रोपगम्याहुः किञ्च धर्म इत्यादि । तथा चेयमत्र व्यवस्था,

यदा लौकिकफलासक्त्या वेदस्य तत्परत्वं निश्चित्य काम्यं कर्म करोति, तदा तस्य श्येनादिवदनर्थत्वात् न धर्मत्वम्। यदा च भगवत्कृपादिना तस्यौषधरोचनवत् प्ररोचनयातिबहिर्मुखसांमुख्यार्थतां ज्ञात्वा लोकसङ्ग्रहाय करोति, तदा गौणधर्मत्वमित्युभयथापि पुत्रादीनां लौकिकानां न धर्मफलत्वमिति सिद्धम्। एवं धर्मस्यार्थसाधकत्वं दूषितम्।

अतः परमर्थस्य कामसाधकत्वं दूषयितुं धर्मसाधकत्वं च साधयितुमग्रिममवतारयन्ति **नन्वित्यादि**। **पूर्वपूर्वसाधनरूपा इति**। पूर्वपूर्वं यथा स्यात्तथा साधनरूपा इत्यर्थः। 'धर्मादर्थश्च कामश्च स किमर्थं न सेव्यते' इत्यादि 'कामाः फलभूताश्च धर्मार्थयो'रित्यादि चात्र साधकं ज्ञेयम्। अत्र कामस्य मोक्षसाधकत्वं 'प्रजापतिरमृतमानन्द इत्युपस्थ' इति दृष्टान्तद्वारा प्रतिभाति। एतं कार्यकारणभावं प्रत्यक्षविरोधाद्दूषयन्ति **अदृष्टादित्यादि**। **दृश्यत इति**। होमदानादिरूपो दृश्यते। तथा च यथा 'एष उ एव साधु कर्म कारयती'त्यादिश्रुत्युक्तमपि ईश्वरप्रवर्तकत्वमतं मीमांसकैर्नाद्रियते, तथा अपूर्वद्वारा धर्मोऽर्थसाधक इति मतं दृष्टविरोधान्मुमुक्षूणामप्यनादरणीयमित्यर्थः। **तर्हीति**। अर्थत्वेन धर्मत्वेन कार्यकारणभावव्यभिचारेपि कामत्वेनार्थत्वेन कार्यकारणभावस्याढ्येषु दर्शनात् धर्मत्वेनार्थत्वेन कार्यकारणभावस्य साधितत्वादव्यभिचाराच्चेत्यर्थः। इदं दूषयन्ति **काम इत्यादि**। **विषयसुखमिति**। 'इन्द्रियाणां स्वे स्वे विषये आनुकूल्येन प्रवृत्तिः काम' इति कामसूत्रे आनुकूल्यपदेन सुखस्य बोधनात् तदेव कामः। तथा चायमपि कार्यकारणभावः प्रत्यक्षविरुद्ध इत्यर्थः। ननु विषयकोटावर्थस्य निवेशात् विषयकारणतायाश्चाङ्गीकारात् कथं प्रत्यक्षविरोध इत्यत आहुः **तत्रेत्यादि**। **विषयांशे**ऽर्थस्य स्रक्चन्दनवनिताधनादिरूपस्य उपयोगोपि न, इति कुतस्तरां कारणतेत्यर्थः। ननु मास्त्वर्थस्य कामं प्रति साक्षात्कारणता, तथापि स्रक्चन्दनवसनादिभी रूपादीनामुत्कर्षः सम्पाद्यत इत्युत्कर्षप्रयोजकतया कारणत्वं केन वार्यतामित्यत आहुः **न चेत्यादि**। अर्थ इतिशेषः। कुतो नेत्यत आहुः **सिद्धानीत्यादि**। अर्थस्य किं स्वनिष्ठरूपादिसम्पादनेन कामजनकत्वम्, उतार्थान्तरनिष्ठतत्सम्पादनेनेति विचारणीयम्। तत्राद्यं प्रत्यक्षविरुद्धम्, स्रगादेः स्वगुणोत्कर्षसंपादकत्वादर्शनात्। द्वितीयं चेत्, तत्रापि विचारणीयम्, किं भोक्तृनिष्ठतत्सम्पादनेन, उत भोग्यनिष्ठतत्संपादनेन। तत्राद्ये त्वर्थे प्राप्ते रूपादिकं गच्छति। युद्धप्रतिग्रहादिनार्थप्राप्तौ तथा दर्शनात्। अर्थस्य विषयनाशकत्वेन कामनाशकत्वम्। द्वितीये तु स्त्रीयोर्थो भोग्याधीनो भवतीति स्वतो गतेर्थे रूपादिविषयप्राप्तिरित्यर्थनाशनद्वारा विषयस्यैव कामजनकत्वम्, न त्वर्थस्य विषयोत्कर्षजननद्वारेत्युभयथा वैपरीत्यमायातमित्यर्थः। ननु द्वितीये स्त्रीयार्थस्य भोग्याधीनतया गमनेपि तेन भोग्यरूपरूयादेरर्थस्य स्वाधीनतासंपादनात्तेन रूयादिना चोत्कृष्टविषयसुखसिद्धेरर्थस्य कामजनकत्वं सिद्धमितिचेत्, तत्राहुः **परावृत्तानित्यादि**। **साध्य-**

साधनतेति । कामसाधनता । तथा चार्थस्यार्थान्तरसाधकतया कामजनकत्वं यद्युपेयते, तदापि स्त्रिया पुत्ररूपार्थप्राप्तौ स्त्रीरूपनाशदर्शनात् विषयनाशनद्वारा कामनाशकत्वरूपं पूर्वोक्तमेव वैपरीत्यमापतितमित्यर्थः । सिद्धमाहुः तथा चेत्यादि । अर्थरूपा इति । अर्थ्यते अभीप्स्यते इत्यर्थ इति योगेनार्थरूपा इत्यर्थः । लोकेत्यादि । 'रूढिर्योगमपहरती'तिन्यायात्तथेत्यर्थः । अर्थेत्यादि । एवं प्रयोजकत्वेनार्थस्य कामजनकत्वाङ्गीकारेऽर्थस्य धर्मजनकत्वदर्शनादर्थसाधकस्य करदण्डचौर्यादेरपि धर्मजनकत्वापत्तेरित्यर्थः । तर्हि लोके कथं साधनत्वप्रत्यय इत्यत आहुः लोक इत्यादि । तर्हि प्रसिद्धेः सार्वजनीनत्वात्तादृशप्रतीतेः भ्रान्तत्वं कथं वक्तुं शक्यमित्यत आहुः कदर्यस्येत्यादि । ननु कदर्यत्वस्य प्रतिबन्धकत्वात् नान्वयव्यभिचार इत्यत आहुः पश्वादीनामित्यादि । ननु तृणारणिमणिन्यायेन पशुत्वस्यापि व्यक्तिविशेषं प्रति कारणत्वे व्यतिरेकव्यभिचारोपि नेत्यत आहुः तथेत्यादि । तथा चान्वयव्यतिरेकव्यभिचारदर्शनात् प्रसिद्धिर्देहात्मप्रसिद्धिवद्भ्रान्तेत्यर्थः । तथाचेत्यादि । घटादिरूपा पृथिवी, लोहलेख्या, पार्थिवत्वात्, वृक्षादिवदित्यत्र लोहलेख्यत्वपार्थिवत्वयोरिव साहचर्यमात्रमप्रयोजकमित्यर्थः । एवं कामो लाभायेति व्याख्यातम् । ननु मास्तु कामार्थयोरवच्छेदकावच्छेदेन कार्यकारणभावः, परं तत्तद्व्यक्तित्वावच्छिन्नः सः प्रत्यक्षेण वसनालङ्कारवनितादिषु प्रमितः केन वार्यतामित्याकाङ्क्षायां कामस्य नेत्यर्थं व्याकुर्वन्ति किञ्चेत्यादि । जीवनमात्रपर्यवसित इति । 'शरीरस्थितिहेतुत्वादाहारसधर्माणो हि कामा' इति वात्स्यायनसूत्रसिद्धः । अनशनादिना रोगादिदर्शनात् तन्निवृत्त्या जीवनमात्रसाधक इत्यर्थः । स्वतः सिद्ध इति । ईश्वरनिर्मितः । मतान्तरे अदृष्टनियतः । सुखात्मकस्य कामस्यात्र ग्रहणे साध्यसाधनभावव्याघातात्कामपदमत्र लाक्षणिकत्वेन व्याकुर्वन्ति विषयभोग इति । उभयत्रेति । पूर्वार्धोत्तरार्धयोः । क्रम इति । उच्यमानोऽङ्गीकार्य इति शेषः । अर्थो वेति । स जीवनस्यार्थो न इति शेषः ॥९।१०॥

१-२-११ वदन्तीत्यत्र । समुदायपक्ष इति । तेषां भावस्तत्त्वमिति पक्षे । सर्वोपजीवकत्वादिति । सर्वे उपजीवका यस्य तस्य तथात्वात्, सर्वोपजीव्यत्वादित्यर्थः ॥ ११ ॥

१-२-१२ तच्छ्रद्दधाना इत्यत्र । तच्छब्दस्य पूर्वपरामर्षित्वात् पूर्वश्लोकोक्तं धर्ममादाय श्लोकोक्तसाधनानां क्रमं वदन्ति तदर्थमित्यादि ॥ १२ ॥

अतः पुम्भिरित्यत्र । बीजेत्यादि । पञ्चाग्निविद्याप्रकारेण सिद्धशरीरास्तादृशं
१-२-१३ धर्मं कुर्वन्तीत्यर्थः । तादृशशरीराभावेपि केचन तादृशधर्मकर्तारो दृश्यन्ते, तत्र कारणाकाङ्क्षायामाहुः धर्मेत्यादि । ममैष काम इति । इदं षष्ठस्कन्धे प्राचेतसं दक्षं प्रति भगवद्वाक्यम् । 'प्रीतोहं ते प्रजानाथ यत्तेस्योद्बृंहणं तपः ।

ममैष कामो भूतानां यद् भूयासुर्विभूतय' इति । अत्र दक्षकृततपःपोषकत्वेन प्रकृतार्थसिद्धिः । **कर्मणि प्रयोग** इत्यादि । कर्मणि प्रयोगे हि 'देवदत्तेन तण्डुलः पच्यत' इत्यादौ क्रियाजन्यं विक्लृतिरूपं फलं कर्मरूपे तण्डुल एव, न तु कर्तरि देवदत्ते । तथात्रानुष्ठाने सुष्ठुत्वेन धर्म एव यदोपक्षीणो भवति विक्लृत्या तण्डुल इव सुष्ठुत्वेन व्याप्तो भवति, न तु कर्तापि तज्जन्यप्रतिष्ठादिना, प्रतिष्ठादिफलेप्सुर्न भवतीत्यर्थ इति । **फलमिति** । कर्तृकामितम्, न भगवत्प्रसाद इत्यर्थः । **शमादय** इति । 'शमो दमः तपः शौच'मिति गीताद्युक्ताः । **कालद्रव्ययज्ञादिभेदा** इति । कालयज्ञभेदा अग्निहोत्रादयः । द्रव्ययज्ञादिभेदाः 'द्रव्ययज्ञास्तपोयज्ञा' इतिवाक्योक्ताः । **शम्प्रत्ययेनेति** । मङ्गलवचन एव शम्प्रत्ययस्य प्राचुर्येण प्रयोगात् तेन तथेत्यर्थः । **स एव वा धर्म** इति । यः स्वनुष्ठितः स एव धर्म इत्युद्देश्यविधेयभावादित्यर्थः । सुबोधिन्यां **संसिद्धिर्ह्यात्मतोषण**मितिपाठो भाति ॥१३॥

यदनुध्यासिनेत्यत्र । **तद्धेतुनेति** । क्षयहेतुना भोगेनेत्यर्थः । **विद्यमानस्येति** ।
चिदचिद्ग्रन्थेर्मोहग्रन्थेश्चेत्यर्थः । **घुणाक्षरन्यायमिति** । घुणः कीटः,
१-२-१५ तच्चरणेन यदृच्छया कदाचिद्भूमौ अक्षराणि भवन्ति, तन्न्यायमित्यर्थः ।
बहुवचनमिति । यद्येक एव यदनुध्यानेन कर्मग्रन्थिनिबन्धनं छिनत्ति, तदायं न्यायः प्रसरेत्, किन्तु बहव इति कोविदा इत्यर्थः । **स्वत** इति । ध्यानत्वेन रूपेण । **तद्धर्मेणेति** । ध्यानरूपेणेत्यर्थः ॥ १५ ॥

एवमित्यादि । कामादिभगवत्तोपान्तया श्रवणादिधर्मपरम्परया । **शुश्रूषोरि-**
त्यत्र । **निरूपयतीति** । गृहत्यागादिशुश्रूषान्तकथनेन निरूपयतीत्यर्थः ।
१-२-१६ **सूचितमिति** । वाक्येन सूचितम् । **अस्याङ्गीकारायेति** । 'किरातहूणा-
न्ध्रे'तिवाक्यात् भगवदाश्रिताश्रयणे शुद्धिरिति महत्पदेन भगवदाश्रिता एव गृह्यन्ते, तथा च तत्सेवने अस्याप्यङ्गीकारो भवतीति ज्ञापनाय तथा प्रयोग इत्यर्थः ॥ १६ ॥

शृण्वतामित्यत्र । स्वशब्दस्यात्मीयेपि रूढत्वात्तद्विहाय कुत एवं व्याख्यायते
इत्यत आहुः **स्वीयेत्यादि** । स्वीया इति व्याख्याने स्वस्येमा इत्यर्थात्
१-२-१७ कथासम्बन्धिनो भगवतः स्वातन्त्र्यमायातीति स्वातन्त्र्याद्धृदि आयाति,
नायाति वा, ततश्चाभद्रधूननमपि सन्दिग्धं स्यात्, अतस्तद्विहायैवं व्याख्यायते इत्यर्थः । पुण्यशब्दार्थमाहुः **अपहृतेत्यादि** । **कामादीनीति** । आदिपदेनाविद्या कर्म च । **क्रमेणेति** । शुश्रूषोः, शृण्वताम्, नष्टप्रायेष्विति श्लोकक्रमेणेत्यर्थः ॥ १७ ॥

नष्टप्रायेष्वित्यत्र । **भगवद्भक्तानां चेति** । चकारेण तत्कथा समु-
१-२-१८ च्चीयते ॥ १८ ॥

तदेत्यत्र । कामलोभादीनां मिश्रसत्त्वभावस्यानुभाविकत्वादाहुः **कामक्रोधादय**

१-२-१९ इति । तटस्थतयेति । तद्वाचकशब्दाकथनात्तथेत्यर्थः । यत्पदस्य कामादिविशेषणत्वे तत्पदाध्याहारापत्तिः, अतस्तन्निवृत्तये यत्पदार्थमाहुः ये चेति । कामक्रोधादि कामलोभादि मोहादयः, एतैरनाविद्धमिति योजना । गतगृहानिवेति । गृहाणि रजस्तमसी, तद्रहितानि वेत्यर्थः । कथमित्यत आहुः अत एवेत्यादि । रजस्तमोरूपगृहाभावादेव तद्धर्माणां सत्ताभावाद्भवन्तीति न क्रियासम्बन्ध इत्यर्थः । मूलगुणसूचिव्यतिरेकेणेति । अन्तःस्थो भगवानभद्राणि धुन्वंस्तानपि कुण्ठितान् करोतीति तेषां सूचित्वाभावो ज्ञेयः । तदा लयावस्थामित्यादि । रजस्तमोरूपमूलगुणकौण्ठ्ये भगवता कृते सत्त्वस्थे भगवति लीयमानमित्यर्थः । सत्त्वनिमित्तमिति । सत्त्वार्थम् । सत्त्व इति । मूलस्थसप्तमीव्याख्यानमिदम् । तेनेति । चित्तेन ॥ १९ ॥

भिद्यत इत्यत्र । विद्यया अविद्यानाश इव पुनरविद्यया विद्यानाशोपि भवतीत्याहुः आत्मनो हीत्यादि । 'पराभिध्यानात्तु तिरोहितं ततो ह्यस्य
१-२-२१ बन्धविपर्ययौ' विति जाताः पदार्था इत्यर्थः । न निवर्तन्त इति । नारदेन तथात्वस्याग्रे वक्ष्यमाणत्वात् । जातेपीति । न निवर्तत इति पूर्वेण सम्बन्धः ।

अतो वै इत्यत्र । कृतेरनित्यत्वात् नित्यं कृत्यसंभवेन यावज्जीवाग्निहोत्रे सायंप्रातःकालवदत्र कालविशेषो विवक्षितस्तस्य वाक्येऽदर्शनात् सदापदव्या-
१-२-२२ ख्यातमपि कालं पुनर्व्याकुर्वन्ति क्षणे क्षण इति । एवमप्यपुष्टार्थत्वमित्यतो मुत्पदेन तद्योजयन्ति प्रतिक्षणमित्यादि । सूतादीनामधिकारस्य स्वरूपमाहुः विषय इत्यादि । विषय इति । भक्तिविषयः ॥ २२ ॥

सत्त्वमित्यत्र । ब्रह्मणोपीत्यत्रापिः शङ्कागर्हायाम् । शेषत्वाभावेपीति । गुणशेषत्वाभावेपि । उपाधीत्यादि । तथा चोपाधीनां सत्त्वादीनां मयो-
१-२-२३ जकत्वात्तथेत्यतो नियम इत्यर्थः । केषाञ्चिदिति । माध्वानाम् । इवेति । वैधर्म्ये दृष्टान्तः । न ब्रह्मण इति । 'निर्गुणस्य गुणास्त्रय' इत्यत्र द्वितीयस्कन्धे वक्ष्यमाणा नेत्यर्थः । अत्र चैतन्यस्वरूपभेदवादी शङ्कते नन्वित्यादि । पुरुष इति । शारीरः । गुणप्रेरणयेति । गुणकृतप्रेरणया । साङ्ख्यास्त्वित्यादि । तेषां कार्येश्वरवादात् प्रकृत्या नित्यसम्बद्धं चैतन्यमेवेश्वर इति तेषां मतम् । अन्ये इति । पातञ्जला मायावादिनश्च । भ्रमादिति । उपधानप्रयुक्तात् भ्रमात् । किञ्चिद्रूपमिति । कूटस्थचैतन्यस्याक्षरात्मन एकदेशः । ननु प्रकृतिपुरुषौ विना कार्यादर्शनात्कारणरूपौ तौ विना तयोर्निर्माणासंभवात् तौ नित्यावेव स्वीकार्यौ, ततश्च साङ्ख्यवत्तत्रैव विश्रान्तिरापद्येतेति को विशेषः साङ्ख्यात्, अथ भ्रमात्सम्बन्धो वाच्यः, तर्हि को विशेषो मायावादिभ्य इत्याकाङ्क्षायां तौ विनापि तयोर्जननं दृष्टान्तेन समर्थयन्ति यथेत्यादि । प्रकृत्यपेक्षेति । न प्रकृतिपुरुषनिर्माण इति

शेषः। नैतावतेति। न तज्जननोत्तरं सत्येनापि तत्सम्बन्धेन। लुग्वेति। ह्र्यादिशब्दाज्जातस्य सोर्लुक्। न प्रत्ययोत्पत्तिरिति। डुदाञ् दाने। अत सातत्यगमन इत्यादाविव द्वन्द्वान्तादपि सा नेत्यर्थः। सम्पादयतीति। तत्क्रतुन्यायेन संपादयति। तानीति। सत्त्वादीनि। नाशशङ्काभावादिति। सत्त्वोपाधेः स्थापकत्वात्तथेत्यर्थः। मुख्यपक्षमाहुः यदीत्यादि। तेन सहोपाधिरिति। यादृशं यं भजन्ति तेन सह स एवोपाधिस्तेषामपि भवति। तथा च तस्योपाधिनिवृत्तौ तत्सायुज्यं प्राप्तानां तेषामप्युपाधिनिवृत्तिः, न तु ततः पूर्वमित्यर्थः॥ २३॥

पार्थिवादित्यत्र। अयमर्थो गूढ इत्यादि। स्वरूपैक्येऽपि उपाधिवैशिष्ट्येन फलवै-
१-२-२४ शिष्ट्यरूपोऽर्थ उपाधेरप्रयोजकत्वस्फूर्त्या सन्देहेन ज्ञातुमशक्य इति दृढोपाधित्वेन तत्तत्कार्यजनकत्वे दृष्टान्तमाहेत्यर्थः। तत्रापीति। तेजोमार्गणेऽपि। तेषामिति। तेजोदृढोपाधिभूतानां दारूणाम्। इतीति। उपाधिभूतानां तेषां एवं स्वनिष्ठोपाधिवशेन तत्तत्कार्यजनकत्वम्। तत्रापीति। तदुपहितेष्वपि। एवं तेजोदृढोपाधिभूतानां दारूणां स्वावान्तरोपाधिवशेन त्रयीमयत्वपर्यन्तं हीनमध्यमोत्तमकार्यजनकत्वं व्याख्यातम्। एवं व्याख्याने उपाधेरेव कार्यजनकत्वमायाति, न तूपहितस्य, इत्यतः प्रकारान्तरेणाहुः तत्र लोक इत्यादि। तदिति। सामान्ये नपुंसकम्। अधूमः शुष्क इति। सङ्ग्रह इति शेषः। पूर्वं रूपमिति। अग्नेः प्राथमिकं रूपम्। अस्मिन्नपि पक्षे प्राथमिकरूपस्य तथोपकारकत्वं नायातीत्यतः पक्षान्तरमाहुः अथवा जल इत्यादि। भूयसो जलस्य स्वल्पाग्निनाशकत्वादार्द्रमघटे विद्यमानेऽपि जले तस्य घटस्याधारत्वं दारु संपादयतीत्यर्थः। पूर्वोक्तरूपतेति। दृढोपाधिरूपता। कार्यमिति। सेवककार्यम्। जीवपुरःसरेणेति। नृणामित्युक्त्या तथेत्यर्थः।

भेजिरे इत्यत्र। सत्त्वमुक्तमिति। कार्योक्त्यानुमापितमित्यर्थः। सामानाधिकर-
१-२-२५ ण्येन प्रतिपादनमिति। विरुद्धार्थयोरभेदान्वये समानविभक्तिकत्वस्य तन्त्रत्वात्तथेत्यर्थः। स्वरूपानन्दायेति। जीवानन्दाय।

मुमुक्षव इत्यत्र। तथा सतीति। धर्मे सति। नेति। शान्तत्वसन्देहान्नेत्यर्थः। भजनीयानीति। भक्ताभयङ्करत्वाद्भजनीयानीत्यर्थः।
१-२-२६

रज इत्यत्र। निश्चयार्थ इति। वैशब्द इत्यर्थः। ईश्वरभजन इति।
१-२-२७ भूतेशभजने।

वासुदेवेत्यत्र। सर्वगुणमयमिति। सत्त्वमित्यर्थात्। गुणशब्दोऽत्र दोषविरुद्धपरः।
१-२-२८ युक्तेः प्राधान्यादिति। प्रथमाधिकारे युक्तेः प्राधान्यादित्यन्वयः। सर्वाणि पञ्चेति। 'साङ्ख्यं योगः पञ्चरात्रं वेदाः पाशुपतं तथेति' मोक्ष-

धर्मवाक्यात्तथेत्यर्थः । परमतोपन्यासेनेति । ‘ एकं साङ्ख्यं च योगं च वेदारण्यकमेव च । परस्पराङ्गान्येतानि पञ्चरात्रं च कथ्यत ’ इति परस्पराङ्गकथने तत्रैव पाशुपतानुक्तेस्तथेत्यर्थः । अपेक्षितरूपेणेति । ‘ सर्वेषु च नृपश्रेष्ठ ज्ञानेष्वेतेषु दृश्यते । यथागतं तथा ज्ञानं निष्ठा नारायणः परः’ इति तत्रैव वाक्यात् पाशुपतस्यापि वासुदेवपरत्वे सिद्धे पुरःस्फूर्तिकस्य पशुपतिभजनस्य प्रथमाधिकारत्वबोधकेन रूपेणेत्यर्थः । वासुदेवपरमिति । पूर्वोक्तरीत्या प्रमाणप्रमेयसाधनानां सत्त्वेन फलस्य सुखांशत्वेन च वासुदेवतात्पर्यकम् ।

एवमिति । फलसाधनयोर्बोधकत्वेन परम्परात्रयेण त्रिपयादिबोधनेन चेत्यर्थः ।

१-२-३० निणातमिति । फलं वासुदेवसाक्षात्कारः सर्वेषां श्रेयस्तत्साधनं च धर्मादि कथारत्यन्तपात्मप्रसादनमिति निर्णीतमित्यर्थः । अवतारतुल्यत्वेनेति । अवतारान्तरतुल्यत्वज्ञानेन । कथयिष्यतीति । अवसरसङ्गत्यात्र वक्तुमुचितमिति तत्र कथयिष्यतीत्यर्थः । स एवेदमित्यत्र । पञ्चभिरिति । एतेन पञ्चमः श्लोकः कृष्णावतारप्रयोजनप्रश्नोत्तररूप इति श्रीधरमतं निवारितम् । तत्र सामान्यतः कथनेन विशेषाकाङ्क्षाया अपूरणात् । सृष्टिस्त्वगुणादेवेति । मूलसृष्टिः प्राथमिकी सा तथा, अगुणादेव गुणसृष्टेर्वक्तव्यत्वादित्यर्थः । गुणत्रयेणापीत्यादि । ब्रह्मणः शिवस्य विष्णोश्च शुद्धरजस्तमःसत्त्वरूपत्वात्तादृशेभ्यः प्रत्येकं रजस्तमःसत्त्वमिश्रणे सृष्टिसंहारपालनानि भवन्तीत्यर्थः । एतच्च वायुसंहितादौ ब्रह्मा पुरुषकालविराड्भिः, विष्णुरनिरुद्धप्रद्युम्नसंकर्षणैः, शिवो भवमृडहरैः सृष्टिस्थितिसंहारान् करोतीत्येवं प्रकारेण बोधितम् । कौर्मेपि । ‘एका भगवतो मूर्तिर्ज्ञानरूपा शिवामला । वासुदेवाभिधाना सा गुणातीता सुनिष्कला । द्वितीया रुद्रसंज्ञा स्यात्तामसी शेषसंज्ञिता । निहन्ति सकलं चान्या वैष्णवी परमा तनुः । सत्त्वोद्रिक्ता तृतीयान्या प्रद्युम्नेति च संज्ञिता । जगत्पालयते सर्वं सा विष्णुप्रकृतिर्ध्रुवा । चतुर्थी वासुदेवस्य मूर्तिर्ब्रह्मेति संज्ञिता । राजसी चानिरुद्धाख्या पुरुषः सृष्टिकारिके’ति । एतेनैव सगुणनिर्गुणयोरभेदोपि सिद्धो ज्ञेयः । गुणस्यासनत्वस्फूर्तावगुणत्वात्तदभिमानित्वस्फूर्तौ तस्यैव सगुणत्वादिति । एवमेव ब्रह्मशिवयोरपि निर्गुणसगुणभावो ज्ञेयः । ननु त्रिभ्योपि कार्यत्रये शुद्धा गुणाः कथं बोद्धव्या इत्यत आहुः शुद्धा इत्यादि । इयमिति । मायाकरणिका । वैदिकप्रथमसृष्टेः सकाशादस्याः को भेद इत्यत आहुः वैदिके त्वित्यादि । तथा च वेदे शक्तेर्जननम्, अस्यां तु सा करणम्, तेन सा सृष्टिरितः प्राथमिकीत्यर्थः । प्रतिकृतिरूपेति । सच्छायकरूपा । संयोज्येति । पूरयित्वा । चकारसूचितमर्थं वक्तुं प्रसङ्गादाहुः निद्रापीत्यादि । वैदिकपौराणिकजगतोर्भगवद्रूपत्वाविशेषेपि यो भेदस्तं प्रकारं बोधयितुमाहुः वेदे त्वित्यादि । स्वस्याजन्तेत्यादि । वैदिक्यां सृष्टावुत्पन्ना सा भगवत्स्पर्शेन सङ्क्रान्तभगवद्गुणा सती गुणमयी

भवतीत्यर्थः । गुणाकृतित्वमिति । पूरितपात्रन्यायेन तथात्वम् । प्राकृतगुणरहित इति । गुणानां प्राकृतत्वस्य भगवत्सम्बन्धानन्तरभावित्वात्तथेत्यर्थः ॥ ३० ॥

तयेत्यत्र । अन्तर्यामिणोन्तःप्रविष्टस्य क्वचिदीषत्क्वचिद्भूयः स्फुरणे दृष्टान्तद्वयमाहुः

१-२-३१ स्वदिरेत्यादि । तथा च प्रेरकत्वस्य तद्धर्मत्वाद्यत्र स्वल्पं तद्यथास्मदादिषु तत्रेषद्भानम्, यत्र भूयस्तत्रासमन्ताद्भानम्, यथा नृपादिष्विति भावः । प्रथमे आङीषदर्थः । स्फुरणमिति । तत्तज्ज्ञानस्य प्रकाशः । अस्मिन् मते जीववदुपाधिवशेनैकस्यैवान्तर्यामिणोपि नानात्वं ज्ञेयम् ॥ ३१ ॥

असावित्यत्र । स्वांशरूपतेति । गुणानां भगवदंशत्वात्तथेत्यर्थः । नितरा-

१-२-३३ मिति । एतेन निर्विष्टपदे वर्णागमो बोधितः । कर्तृकरणयोर्भेदेन सृष्टिभेदं समर्थयन्ति साक्षादित्यादिना । हेतु इत्यत्र 'इह तु' इति पाठो भाति । सप्तमीसमासे चतुर्थीसमासे च करणत्वम्, तृतीयासमासे कर्तृत्वमिति त्रिधापि सृष्ट्योर्भेद एवेत्यर्थः । मुख्यतया स्थिताविति । दृढाभ्यासे ॥ ३३ ॥

१-२-३४ भावयतीत्यत्र । उभयत्र हेतुमाहेति । एतेन लीलाभिरवतारैरिति तृतीययोर्लुका पदभेदो बोधितः ॥ ३४ ॥

इति प्रथमस्कन्धसुबोधिनीप्रकाशे द्वितीयाध्यायविवरणम् ॥ २ ॥

अथ तृतीयाध्यायविवरणम् ।

अथ तृतीयाध्यायं विवरिषवः सङ्गतिं वदन्तः कृष्णावतारप्रयोजनस्यानुक्तत्वं

१-३-० ज्ञापयितुं पूर्वोक्तमनुवदन्ति निरूपिता इत्यादि । निर्णय उच्यत इति शेषः । अवतारेति । अवतारा रामादयः अर्थाः, सर्वप्रार्थ्यो भगवान् धर्मी पुरुषस्तेषामित्यर्थः । तेनावसरः सङ्गतिरित्यर्थः । अनुक्तत्वे श्रोतृजिज्ञासापूर्तिः कथमित्याकाङ्क्षायामाहुः कृष्णेत्यादिसार्धम् । साधारणमिति । सामान्यमुत्तर'मसा'विति-श्लोके । निर्णय इति । देवतिर्यङ्नरादिषु अवतारनिर्णयोऽधिकः विशेष इति पूर्वश्लोके इत्यर्थः । तेनेति । निर्णयेन । षष्ठस्योत्तरमत्राध्याये कथ्यत इत्यत आहुः वस्तुत इति ।

जगृहे इत्यत्र । अवतारकथोत्तरस्य पुरुषमारभ्यैव कथने बीजमाहुः यद्यपीति ।

१-३-१ 'अव्यक्तोक्षर इत्युक्त' इति गीतावाक्ये परमधामत्वकथनादक्षरं व्यापिवैकुण्ठात्मकं तस्याधिभौतिकमाध्यात्मिकं वा प्रकृतिपुरुषजनकं तदंशाः कालकर्मस्वभावाः कार्याणि तत्त्वानि तेषु 'मम योनिर्महद्ब्रह्म तस्मिन् गर्भं दधाम्यहम्' 'काल-

१२.१५ २८ ६६

रूपोवतीर्णे ' इत्यादिवाक्यैरवतरणमस्ति, तथापि द्विरूपता योनित्वाधिकारित्वादिरूपता वर्तत इति तथेत्यर्थः । द्वैतरूपतेत्यपि पाठेऽयमेवार्थः । ननु मनुष्यत्वादिना द्विरूपताग्रे वक्ष्यमाणेषु कुमाराद्यवतारेषु वर्तते इति द्विरूपता नाक्षरादित्यागवीजत्वेन शक्यवचनेत्यरुच्या पक्षान्तरमाहुः लीला इत्यादि । केचिदत्र विराड्जीवान्तर्यामिणो भगवतो विराड्रूपेणोपासनार्थं ब्रह्माण्डस्य भगवच्छरीरत्वं कल्पनयोच्यत इत्याहुः, तथा सति 'जगृहे' इति भूतप्रयोगो विरुध्येत इति, तदभावाय विराजो वस्तुतो भगवच्छरीरं वक्तुं पीठिकामाहुः भूतेत्यादि । अत्र साक्षाल्लीला 'एतस्माज्जायते प्राण' इत्यादिश्रुत्युक्ता । द्वितीया तु 'तस्माद्वा एतस्मादात्मन आकाशः संभूत' इत्याद्युक्ता । ब्रह्माण्डं विराड्रूपम् । निर्माणपक्षः पुरुषसूक्ते । अनिर्माणस्तूक्तश्रुतिषु ज्ञेयः । ननु पुंसूक्ते ब्रह्माण्डस्य जीवशरीरताप्युच्यते, तस्य का गतिरित्यत आहुः निर्माणपक्ष इत्यादि । कश्चिन्नेति । भारते सभापर्वाणि यमसभायां दाशरथे रामस्य कथनात्कस्मिंश्चित्कल्पे रामोवतारो नेत्यर्थः । मुक्तिः सुलभेति । भगवत्त्वेन ज्ञानादि दत्वापि मोचयतीति सुलभा । जीवत्वे तु 'युक्तं भगैः स्वैरितरत्र चाध्रुवै'रिति ध्रुवत्वाभावादेकांशस्थितविश्वो ददातीत्येतदपेक्षया सा मुक्तिर्न सुलभा । किञ्च । तत्तद्रूपस्थानां श्रीकृष्णावतारातिरिक्तोपासकानां जीवोपासकतया न मुक्तिः सुलभा । 'एतन्नानावताराणां निधानं बीजमव्यय'मिति श्रीकृष्णावतारातिरिक्तावताराणां पुरुषावतारनिधानत्वात् । ब्रह्मत्वे तु ब्रह्मनिधानत्वादवताराणामिति तदुपासकानां मुक्तिः सुलभेत्यर्थः । अस्त्वेवं द्वैविध्यम्, तथाप्यत्र ब्रह्मशरीरत्वं कुत इत्यपेक्षायामाहुः अत्रेत्यादि । प्रमाणमत्राहुः विष्णोरित्यादि । इदं वाक्यं श्रीधरीये, 'विष्णोस्तु त्रीणि रूपाणि पुरुषाख्यान्यथो विदुः । प्रथमं महतः स्रष्टृ द्वितीयं त्वण्डसंस्थितम् । तृतीयं सर्वभूतस्थं तानि ज्ञात्वा विमुच्यत' इति । रूपत्रित्वे बीजमाहुः पुरुषशब्द इत्यादि । एतास्तिस्रोपि व्युत्पत्तयः श्रौत्यः । 'पुरा आसे'ति 'पुरमुपती'ति द्वयं बृहदारण्यके पुरुषविधब्राह्मणे 'स यत्पूर्वोस्मात् सर्वस्मात् सर्वान् पाप्मन औषत् तस्मादुच्यते पुरुष इति' । तृतीयापि तत्रैव मधुब्राह्मणे 'पुरः पुरुष आविशत्' इति । अस्मिन् पक्ष इति । तृतीयपक्षे देहाध्यासो नेत्यर्थः । पुरा विद्यमानत्वेन शरीरोत्पत्तेः पूर्वमेव तत्सत्ताज्ञापनात् । मधुब्राह्मणश्रुतेः, अध्यासस्तु परमाणूनां रेतःकणाश्रयजीवेन मिलने रजस्वला····प्रकरणे भवति, प्रकृते तु तदभावः । 'उष दाह इती'ति पक्षे त्वमितिशेषः । जीवोपीति । पुरिवसनसम्भवाज्जीवोपि भवतीत्यर्थः । भगवानेवेति । पुरदाहपुरासनयोर्जीवे अभावादिति भावः । द्वितीय एवात्रोच्यत इत्यत्र गमकमाहुः अण्डजत्वादित्यादि । प्रकरणानुरोधेन मुक्त्यर्थमेवावतारकथाप्रश्नस्यापि सिद्धेस्तदर्थकस्यैवोत्तरस्य वाच्यत्वादन्तर्निर्माणस्य खगादिष्वन्तरेव दृष्टत्वात् । अतोत्र द्वितीय एवोच्यत इत्यर्थः । नन्वेवं सति तृतीयपक्ष एवाङ्गीकार्य इत्यत आहुः अस्येत्यादि । मूले 'पौरुषं रूप'मित्यनेन पुरुषस-

न्वन्धित्वमुच्यते । तेन पुरुषविग्रममभिप्रेतम् । तदेवैकादशेपि 'तन्मायाफलरूपेणे'त्यादिना भगवता निरूपितमतस्तथेत्यर्थः । यदि तृतीयपक्षः स्यात्, अन्तर्यामीव प्रविशेत्, प्रकृते तु सर्वनिर्माणं भोगश्चेति द्वितीयपक्ष एवेति भावः । अधिकारीति । अधिकारी जीवो नास्तीति बोधनार्थम् । व्याख्याने तु वाक्यार्थ उक्त इत्यपौनरुक्त्यम् । अप्स्विति । तृतीयस्कन्धे षष्ठे ' हिरण्मयः स पुरुषः सहस्रपरिवत्सरान् । आण्डकोशमुवासाप्सु सर्वसत्त्वोपबृंहितः । स वै विश्वसृजां गर्भो देवकर्मात्मशक्तिमान् । विबभाजात्मनात्मानमेकधा दशधा त्रिधा । एष ह्यशेषसत्त्वानात्मांशः परमात्मनः । आद्योऽवतारो यत्रासौ भूतग्रामो विभाव्यत' इत्यत्रोक्ताप्सु बीजजब्रह्माण्डम् । एवं त्रयोविंशे सिद्धे सत्त्वादिगुणानां पुरुषस्य च ब्रह्माण्डे न्यूनतां परिहरन्ति अस्यां सृष्टाविति । स्वयमिति । 'आसीज्ज्ञानमयो ह्यर्थ' इत्यादिवाक्येभ्यः । न किञ्चिदिति । प्रकृतेरंशत्रयं पुरुषः स्वयं चेत्यष्टाविंशतितत्त्वेषु न किञ्चिदवशिष्टमित्यर्थः । अवशिष्टानामत्रैवान्तर्भावे वा । अधिकारीति । ब्रह्मादीनामित्यथः ॥ १ ॥

यस्याम्भसीत्यत्र । ननु केति । देहपरिग्रहं विना केत्यर्थः । दैनंदिनेति । ब्रह्मकल्पान्ते नैमित्तिकप्रलयेत्यर्थः । सायुज्यसृष्टिवदिति । सायु-
१-३-२
ज्योत्तरं पुनस्तेषां सृष्टिवदित्यर्थः । योगभूतत्वं तस्याः स्फुटीकुर्वन्ति सुप्तं चेत्यादि । यथा योगो गुप्तं जीवं प्रकटीकरोति, तथेयं सुषुप्तौ प्राज्ञसम्बन्धयानन्दं प्रकटीकरोतीति तथेत्यर्थः । तदर्थमिति । आनन्दार्थं योगार्थं वेत्यर्थः ॥ २ ॥

यस्यावयवेत्यत्र । । स चेति । विराड्देहः । मध्यभाव इति । वृक्षभावे जरा-
युभावे वेति प्रतिभाति । बीजं पूर्वभावः, वृक्षो मध्यभावः, फलमुत्तर-
१-३-३
भावः । बीजं पूर्वभावः, जरायुर्मध्यभावः, देह उत्तरभाव इति जरायुभावे जरायोरन्तरव्याप्तावत्रापि तथात्वसिद्ध्या 'अवयवसंस्थानैः कल्पित' इति विरुद्धं स्यात्, अत आहुः वस्तुतस्त्विति । उक्तोपपत्तिरिति । बीजत्वरूपेत्यर्थः । तथा च भगवतो रूपं तत्, भगवतो बीजत्वादिति भावः । रजोनुवेधाभावेपि कार्योन्मुखत्वे हेतुं व्याकुर्वन्ति हर्षेणेत्यादि ॥ ३ ॥

पश्यन्तीत्यत्र । करणत्वेनेति । लोकरचनायां करणत्वेन, यतो लोकरचना ब्रह्माण्डेन जायत इति । अतो न पुरुषो नावतार इत्यर्थः । रूपमिति ।
१-३-४
करादिविशिष्टं रूपं व्यवहारयोग्यम् । साकारता चानन्दयोगात् । तथा च सदानन्दमित्यर्थः । सृष्टिजननमिति । गुह्यादिस्थानानां गुरुपदेनैव ग्रहणात् तत्र सृष्टिजननमुक्तम् । न नानात्वमिति । श्रोत्रातिरिक्तेन्द्रियाण्यपेक्ष्यापि न नानात्वम्, किन्त्वेकत्वमेव, सर्वत्र स्पर्शोपलब्धेरित्यर्थः । पादपदेन भुजपदेन चोपलक्षितं न

नानात्वमिति । तथा चासङ्ग्रहेप्यर्थादेव त्वगिन्द्रियमपि सिद्धमित्यर्थः । एवमेव शिष्टं कर्मेन्द्रियं बोध्यम् ॥ ४ ॥

१-३-५ एतन्नानेत्यत्र । जघनादय इति । ब्रह्मणोंशा जघनादयः, तेभ्योपि सृष्टिस्मरणात् ॥ ५ ॥

स एव प्रथममित्यत्र । स्मृत इति । अवतारत्वेन पञ्चरात्रस्मृतावुक्तः । अशुद्ध-

१-३-६ शुद्धभावेनेति । शुद्धसत्त्वात्मकमिश्रसत्त्वात्मकभावेन । द्वैविध्यमिति शेषः । द्विधेति । अवतारो द्विधा । परमिति अवतरणम् । नन्वत्राविशेषेण कथनादवतारावेशभेदः कुतो निश्चेय इत्यत आहुः तत्र निर्णय इत्यादि । नारायण इति । धर्मपुत्रः । कृष्णस्तापस इति । कूर्मपुराणादौ साम्बजननार्थं तपः कुर्वाणः । मनुरिति । स्वायंभुवः । कामकामपुत्रौ व्यूहरूपौ । नरो धर्मपुत्रः । विशेषावेशिन इत्यत्र विशेषपदं सूतादिव्यावृत्त्यर्थम्, कथावदनादिकाले तेष्वप्यावेशादिति । अविशेषेणेति । सङ्क्रमणतौल्येन, न तु कालविचारेणेत्यर्थः । तत्र गमकमाहुः स्फुटमिति । 'अन्ये चांशकला' इत्यत्र पदद्वयोक्त्या निर्णयात्तथेत्यर्थः ॥ ६ ॥

द्वितीयमित्यत्र । एतस्यावतारिका स्वर्गादावित्यादि । न भवेदिति । स्वर्गादेः

१-३-७ कर्मभूमित्वाभावान्न भवेदित्यर्थः । द्वितीयस्कन्ध इति । सप्तमाध्याये । आदिवराह इत्यादि । एतच्च तृतीयस्कन्धे त्रयोदशाध्याये वर्तते । आदिस्तु सर्वेषां च कल्पानामाधिदैविकं रूपम् । 'सृजतोमोघनिर्वाभिः प्लाव्यमाना रसां गते'ति वाक्यात् । अग्र इति । तृतीयस्कन्धत्रयोदशाध्याये । वराहकल्पे वराहजन्मदिने निर्मिते । विरोधेति । अत्र विराजो वाराहोत्पत्तिः, तत्र ब्रह्मण इति विरोधस्तत्परिहारम् । अत्र प्रथमद्वितीयादिशब्दो निर्देशमात्रापेक्षया श्रीधरीय उक्तः, तन्न, किन्तु हेत्वन्तरेणेति तं बोधयितुमाहुः अयं मन्युरूप इत्यादि । 'पशूनां वा एष मन्युर्यद्वराह' इति श्रुतेस्तद्रूप अश्वमेधादिरूपेण क्षत्रिये प्रतिष्ठित इति ब्राह्मणोत्तरभावित्वात् द्वितीयत्वमित्यर्थः । नारदस्य पूर्वभावित्वात् सङ्ख्या विरुध्यत इत्यत एवमुक्तम् । एवमग्रेपि बोद्धव्यम् ॥ ७ ॥

तृतीयमित्यत्र । इति तृतीयत्वमिति । अधिकरणकर्मणोरपेक्षतया तथेत्यर्थः ।

१-३-८ अधिकरणत्वस्य नारदेपि सत्त्वात् पक्षान्तरमाहुः द्रव्येत्यादि । तेनेति । परिचरणेन ॥ ८ ॥

तुर्ये धर्मकलेति श्लोकं व्याचक्षते । नरनारायणेत्यादि । अत्र तुरीयत्वोपपा-

१-३-९ दनाय ब्रह्मचर्येत्यादि फक्किकापेक्षिता, तदग्रे अथवेत्यादि । धर्माकरा इत्यत्र धर्मकलेत्येवं क्रमः पाठश्च प्रतिभाति । पक्षान्तरमुपपादयन्ति

श्रद्धेत्यादिना, द्विविध इत्यन्तैः । श्रद्धादयः स्वायंभुवदक्षसुताः धर्मपत्न्यस्ताश्च धर्मकलाः, 'अर्द्धो वा एष आत्मनो यत्पत्नी'ति श्रुतेः । द्विविध इति । भक्तियुक्त एकः, वैराग्ययुक्तोपर इति तथा । तथा च धर्मचातुर्विध्यात्तरीयत्वमित्यर्थः । अन्यत्रेति । नात्र तद्विवक्षितमित्यर्थः । ज्ञानसाध्येति । सुखरूपा ।

तादृशमिति । कपीन् विषयात्मकान् लातीति । स्त्रीशूद्रयोः पापयोनि-
१-३-११ त्वेन विषयात्मकत्वात् तयोर्हितमिति ज्ञापनाय कपिल इति नामेत्यर्थः ११

ततः सप्तम इत्यत्र । ब्राह्मणानां षड्विधत्वमिति । यद्यपि वाराहस्य क्षत्रिये प्रतिष्ठितत्वम्, तथापि प्राकट्यं ब्रह्मणः सकाशात् ब्रह्मभावेनेति
१-३१-२ सङ्ख्यापूर्तिः ॥ १२ ॥

अष्टम इत्यत्र । प्रतिपक्षशङ्कामिति । बुद्धावतारवद्वेदविरुद्धशङ्काम् । अन्त्याश्रमित्वाचेति । श्वेताश्वतरोपनिषदि अन्त्याश्रमः प्रसिद्धस्तद्दत्त्वाच ।
१-३-१३ चकारेण धैर्यात् । सर्वाश्रमनमस्कृतत्वे बीजमाहुः एषा हीत्यादिना॥१३॥

ऋषिभिरित्यत्र । कर्मद्वयस्येत्यादि । 'अकथितं चे'ति सूत्रेऽपादानादिविशेषैरविवक्षितस्य कर्मसंज्ञाविधानेप्युदासीनस्य कर्मत्वादर्शनादकथितेपीप्सि-
१-३-१४ तत्वमिष्यते एव, अन्यथा योग्यस्यापि कर्मत्वेन ग्रहणापत्तेरतस्तथेत्यर्थः॥

रूपं स इत्यत्र । एकमिति । रूपम् । अपरमिति । वचनम् । विपरीतमिति । वैश्याद्विपरीतम् । वैश्ये हि रूपमवञ्चकं वचनं वञ्चकम् । प्रकृतेषु तु रूपं
१-३-१५ वञ्चकम्, वचनं मात्स्यकौर्मायुर्वेदरूपमवञ्चकमतस्तथेत्यर्थः। बाधित इति। कल्पसमाप्तौ दैनन्दिनप्रलयात् कल्पस्य च चतुर्दशमन्वन्तरात्मकत्वात् तत्समाप्तिश्चतुर्दशमन्वन्तरोत्तरं भवति । चाक्षुषस्तु षष्ठ इत्यतो बाधित इत्यर्थः । केचिदिति । श्रीधरादयः । क्रमनियमेनेति । वैवस्वतोत्तरं सावर्णिरौच्यभौत्यमेकसावर्णिऋतुऋतुधामविष्वक्सेना मात्स्ये । तथैव 'सावर्णाः पञ्च रौच्यश्च भौत्यस्त्वागामिनस्त्वमी'ति मार्कण्डेये चान्येषां क्रमान्तरेण दर्शनात् । अधिकारिणामिति । भक्तत्वादिति शेषः । तथा चोक्तं मात्स्ये 'स्वकीर्तये सर्वमिदमुत्पाद्य सचराचरम् । कल्पक्षये विनिर्वृत्ते मुच्यन्ते ब्रह्मणा सहे'ति । तथापि चाक्षुषस्य चतुर्दशत्वे का वा युक्तिरित्यत आहुः कल्पेष्वित्यादि । तथा च सात्त्विके सात्त्विकमन्वन्तरस्य राजसे राजसस्येत्येवं प्राथम्ये कदाचिद्राजसस्यापि प्राथम्यात् चाक्षुषस्यापि चतुर्दशत्वमविरुद्धमित्यर्थः । मन्वन्तरान्तरे उत्पन्न इति । उत्तमतामसवदित्यर्थः। भाविनी संज्ञेति । वाग्दानोत्तरं विवाहाभावेपि स्नुषेतिवदित्यर्थः ॥१५॥

सुरासुराणामित्यत्र । ननु मत्स्यस्य वञ्चकहितकारित्वे मूले स्पष्टेन कूर्मस्येति कथमस्य वैश्यकोटौ निवेश इत्यत आहुः कापट्येनेत्यादि । कापट्ये-
१-३-१६ नेति । 'क्लेशभाजो भविष्यन्ति दैत्या यूयं फलग्रहा' इति बोधितेन । ननु

मत्स्यावतारं चाक्षुषे प्रलय उक्त्वा कूर्म एकादश उक्तः, ततश्च दशमत्वं मत्स्य आयाति, नवमसङ्ख्यासंदंशाच्च । ततश्च क्रमविचारे चाक्षुषमन्वन्तरीयस्य कूर्मस्य पाश्चात्यत्वात् पूर्वप्रलयो मायिक एव सेत्स्यति न वास्तवः, क्रमेण बाधादित्यत आहुः पूर्वेत्यादि । तथा च कल्पान्तरे कूर्मावतार इति न प्रलयो मायिक इति भावः । वञ्चनाधिक्यादिति । पूर्वमहिमुखग्रहणादिना तथात्वादित्यर्थः ॥ १६ ॥

धान्वन्तरमित्यत्र । धन्वन्तर्यवतारस्य किं प्रयोजनममृतपानादेर्मोहिन्यवतार-
१-२-१७ कार्यत्वेनाष्टमे कथितत्वादित्याशंकायामाहुः धन्वन्तरीत्यादि । तथा
चायुर्वेदप्रवर्तनादिकमेव प्रयोजनमित्यर्थः । स्फुटं तर्हि प्रकृते कुतो नोक्तमित्यत आहुः प्रकृत इत्यादि । आयुर्वेदस्य जीवार्थत्वेन तदवतारेऽनुपयोगान्न तत्त्वेन स्फुटमुक्तमित्यर्थः । ननु पानकर्मत्वेनामृते वक्तव्ये देवा एव किमित्युक्ता इत्यपेक्षायामाहुः देवेत्यादि । न भगवत्कार्यमिति । तत्पानमिति शेषः । प्रयोजककर्तरीति । पाययितरि मोहिनीरूपे । कर्मत्वेनेति । कर्तुरीप्सिततमत्वेनेति भावः । सर्वैर्न दृश्यत इत्यत्र मानमाहुः सुरैरित्यादि । मूले 'मोहिन्याऽन्यानमोहय'दित्युक्त्वा देवानां मोहाभावात् तथेत्यर्थः । ननु मोहस्य भावजनकत्वेनोक्तत्वात्तदभाव एव सुराणामस्तु, स्त्रीरूपादर्शने किं मानमत आहुः राहुसूचनादिति । यदि चन्द्रार्काभ्यां स्त्रीरूपं दृष्टं स्यात्, तदा तस्यां राहुदण्डसामर्थ्याभावात्तस्यै सूचनमसङ्गतं स्यात्, अतस्तदन्यथानुपपत्तिरेव तथेत्यर्थः । नन्वेवं सत्येकमेव रूपमिति संख्याविरोध इत्यत आहुः अमृतेत्यादि । विच्छेदेनेति । विभागेन । तथा च धन्वन्तरिविभक्तत्वेन दैत्यैर्दर्शनात्संख्याया अविरोध इत्यर्थः ॥ १७ ॥

चतुर्दशमित्यत्र । नारायणवदिति । यथा नारायणः साक्षाद्भगवदवतारः, तथा
१-३-१८ नृसिंह इत्यर्थः । स्वीयमिति । द्वारपालम् । तदीयमिति पुत्रम् ।
ऊर्जितमिति । अवध्यत्वहर्षेण भिन्नमर्यादम् । ननु पुनर्मूलरूपनिरूपणेऽस्य किं प्रयोजनमित्याकांक्षायां तदाहुः भक्तिरित्यादि । मूलरूपे जातभक्तिर्मूलरूपानवच्छिन्ना अंशमात्रपर्यवसानेन निवर्तत इति ज्ञापनाय पुनस्तदुक्तिरित्यर्थः । कल्केर्मूलरूपत्वं कथमित्यत उपपत्तिमाहुः सायुज्य इत्यादि । भगवत्स्वरूपैक्ये सेव्यसेवकभावनिवृत्तावपि भगवत्सामर्थ्येनैव पुनर्भेदाद्यथा सेवारम्भः, तथात्र सकलसाधननिवृत्तावपि भगवदङ्गरागसुगन्धसंसर्गमात्रेण पुनः कृतारम्भ इति तादृशसामर्थ्यमेव मूलत्वे हेतुरित्यर्थः ॥ १८ ॥

पञ्चदशमित्यत्र । धर्मस्येति । ऐश्वर्यस्येत्यर्थः । पूर्वस्मादिति । नृसिंहस्वरू-
१-३-१९ पात्पूर्वोक्तेभ्यश्चतुर्दशेभ्यो वा । इह परात्मान इति । इहलोकपर-
लोकदेहाः ॥ १९ ॥

ततः सप्तदश इत्यत्र । (प्रकृत इति । ब्रह्मभावेन निरूपणे तृतीय इत्यर्थः) ।
प्रमेयबलमालम्ब्येति । प्रमेयस्य यज्ञब्रह्मरूपस्य बलं भुक्तिमुक्तिदा-
१-३-२१ तृत्वरूपमालम्ब्य विचार्येत्यर्थः । भक्त्यर्थमित्यनेन प्रयोजनान्तर-
मुक्तम् । (अपरश्चेति । स्वशाखातिरिक्तो वेदभागः) ॥ २१ ॥
एकोनविंश इत्यत्र । अत्र तकारलोप इति । विंशतिमशब्दे तमप्प्र-
१-३-२३ त्ययतकारलोपः ॥ २३ ॥
(अथासावित्यत्र । आदिकूर्मस्येति । 'विलोक्य विघ्नेशविधिं तदेश्वरो दुरन्त-
वीर्यो वितथाभिसन्धिः । कृत्वा वपुः काच्छपमद्भुतं महत्प्रविश्य तोयं
१-३-२५ गिरिमुज्जहारे'त्यष्टमे पुरुषोत्तमस्योक्तः, तथापि भक्तिदानाद्यभावादादि-
कूर्मस्येति, स तु पञ्चमेऽष्टादशे 'हिरण्मयेऽपि भगवान्निवसति कूर्मतनुं बिभ्राण' इत्यादिना
स्तुतोऽस्ति। विष्णोरिति। आयुर्वेदप्रणेतृत्वेन पालकत्वाद्विष्णोरित्यर्थः। एवमग्रेपि) ॥२५॥

एतद्रूपमित्यत्र । विचारमाहेति । ऊहापोहेन विवक्षितसाधनं विचारः । तथा चोहापोहेन तस्य भगवत्त्वशासनप्रकारमाहेत्यर्थः। रूपमिति । शरीरमित्यर्थः । तेनाधिदैवा-
दिकवादो विशिष्टाद्वैतापरपर्यायोत्र ज्ञाप्यते, तदाहुः अरूपवदिति ।
१-३-३० अयं न्याय उत्तरतन्त्रे साधनाध्याये द्वितीयपाद उभयलिङ्गाधिकरणेऽस्ति, तदर्थस्तु—तद्ब्रह्म अरूपवदेव हि । रूप्यते निरूप्यते व्यवह्रियत इति रूपं सर्वव्यवहारविषयत्वं तद्युक्तं रूपवद्विश्वम्, ब्रह्म तु तद्विलक्षणमेव, कार्यादंशाच्च कारणस्यांशिनो वैलक्षण्यस्य युक्तत्वात् । ननु कारणत्वादवैलक्षण्यमपि युक्तमत आह । तत्प्रधानत्वात् । तस्य प्रकरणिनः प्रधानत्वात् । मुख्यत्वात् । यत्र हि यत् प्रतिपाद्यते, तत्र तदेव हि मुख्यम्, अत्र ब्रह्म प्रतिपाद्यत इति ब्रह्मधर्माः प्रशासनादय एव, नतु जडजीवधर्मा इति । अत्र शरीरप्रकरणाद्रूपपदेन शरीरमुच्यते । इदं चैकदेशिमतं सूत्राधिकारानुसारेणोच्यते, सिद्धान्ते त्वहिकुण्डलन्यायः । स तु मुख्यसिद्धान्ते वक्ष्यते । तस्या एवेति । जाता इत्यर्थः । ननु सात्र गुणमयी । निष्पादितमिति । मन्दिरवन्निष्पादितम् । सन्निहित इत्यस्यैव व्याख्यानमाविर्भूत इत्यादि ॥ ३० ॥

यथा नभसीत्यत्र । तथा सतीति । ब्रह्मणो वह्निवदाविर्भूतत्वे सति । ततश्चेति ।
प्रतीतिविरोधात् । अयमिति । एतच्छरीरविशिष्टो भगवान् । तद्व्य-
१-३-३१ तिरिक्तस्येति । द्रष्टृव्यतिरिक्तस्य । कथमिति । अदृश्येऽध्यारोपासम्भवात्कथमित्यर्थः । वस्तुत इत्यादि । तथा चादृश्य आकाशे यथा मेघा आरोपिताः, तथा ब्रह्मशरीरे ब्रह्माण्डे दृश्यत्वमप्यारोपितम् । ततश्च यथा मेघद्रष्टृणामाकाशधर्मोऽवकाशो न प्रतीयते, तथा प्राकृतत्वेन द्रष्टृणां चेतनत्वमपि न प्रतीयत इति तदप्रत्ययमात्रेण भग-

वदनाविष्टत्वस्य न सिद्धिरित्यर्थः । ननु 'पराञ्चि खानी'ति श्रुतेर्भगवान् पराचामदृश्यः, आकाशस्तु केषाञ्चिन्मते पराचामपि दृश्य इति विरुद्धो दृष्टान्त इत्यत आहुः येषामित्यादि । तथा चाकाशेऽसम्भवद्द्धाराणां वायुस्थितानामाकाशस्थत्वप्रतीतिवत्स्वविषयस्थितदृश्यत्वस्य ब्रह्मशरीरे प्रतीतिरित्यस्मिन्नंशे दृष्टान्त इत्यर्थः । तर्हि द्वितीयदृष्टान्तस्य किं प्रयोजनमत आहुः अत्रेत्यादि । अत्रेति । उक्तदृष्टान्ते । तथा नास्तीति । दार्ष्टान्तिकसमाना नास्ति । दृष्टान्ते ह्यदृश्यधर्मो दृश्ये आरोप्यते, दार्ष्टान्तिके तु दृश्यधर्मस्यादृश्ये आरोपो विवक्षित इत्यसमानता, तेनास्वरसेन दृष्टान्तान्तरमुच्यत इत्यर्थः । यथा वात्येत्यादि । वायुः सर्वमतेऽप्यदृश्यः, तत्र यथा पृथिव्या दृश्याया रेणुरारोपितस्तथेत्यर्थः । तथा च यदि वाचो धेनुत्ववत् भगवतो ब्रह्माण्डत्वेनोपासनार्थं ब्रह्माण्डं भगवत्त्यारोपितमित्यभिप्रेयात्, तदा द्रष्टरि दृश्यमारोपितमिति ब्रूयात् । ननु दृश्यमिति । तेन दृश्यत्वादिधर्मकं शरीरमारोपितमिति व्याख्यानं न युक्तम्, दृश्यपदे लक्षणाप्रसंगात् । जगृह इति भूतार्थवादस्य योजगधर्मीयदर्शनादेश्च बाधप्रसंगादित्यर्थः ॥ ३१ ॥

अतः परमित्यत्र । इति निरूपयतीति । इति वक्तुं भगवदुपाध्यन्तरं जीवं निरूपयतीत्यर्थः । वस्तुत्वादिति । चेष्टाद्यनुमेयवस्तुत्वात् । केचनेत्यादि ।
१-३-३२
श्रीधराद्याः । 'जीवो जीवेन निर्मुक्त' इत्यादौ जीवोपाधौ लिङ्गशरीरेपि जीवपदप्रयोगदर्शनाज्जीवपदेन लिङ्गशरीरं मन्यन्त इत्यर्थः । तत् दूषयन्ति तथेत्यादि । तथा सति प्राप्ताप्राप्तविवेकेन भगवानुपक्रान्तत्वात्प्राप्तः, जीवस्त्वनुपक्रान्तत्वादप्राप्त इति तद्विचारेण तथेति नात्र लिङ्गशरीरमुच्यत इत्यर्थः । तथा च ब्रह्मणोंशतो लिङ्गशरीरसम्बन्धोऽनुचितो जीवतुल्यतामतिश्चेति भावः । पुनर्भव इति । अस्तीति शेषः । तथा च 'तमुत्क्रामन्तं प्राणोऽनूत्क्रामति' इत्यादिना श्रुतौ लिङ्गभूतानामनूत्क्रमः श्राव्यते, न तूत्क्रमः, अत उत्क्रमणलिङ्गेनापि न जीवोपाधिरत्रोच्यत इति तथेत्यर्थः । भगवदुपाधिरिति । भगवतान्तर्यामिरूपेणोप समीपे धीयते पोष्यत इति तथा ॥ ३२ ॥

यद्येषेत्यत्र । न निस्स्वभावत्वमिति । नासत्त्वम् । तस्याः पूर्वावस्थामाहुः
१-३-३४
यदेति । मतिरिति, विद्या । स्वाराज्यं करोतीति । इति विदुस्तत्त्वज्ञा इति शेषः । तथा च मायाया विद्यारूपेण परिणामे जीवोऽयं जडोऽयमिति भेदबुद्धिर्गच्छति, तावता स्वरूपलाभोऽस्य भवतीत्यवतारकथायां शुभं फलमुक्तम् । सर्वं हरिरित्येतदर्थमिति । द्वितीयाध्याये 'सत्त्वं यद्ब्रह्मदर्शन'मित्यनेन सत्त्वस्यादूरत्वेन ब्रह्मानुभवरूपत्वं यदुक्तमासीत्, तस्यानुभवस्याकारः 'सर्वं हरि'रिति, तत्प्रदर्शनार्थमित्यर्थः ॥ ३४ ॥

एवं जन्मानीत्यत्र । अन्यत्रापीति । अवतारान्तरेऽपि । उपदेशातिदेशयोरि-

त्यादि । उपदेशः प्राथमिकं कथनम्, अतिदेशस्तु अन्यत्र प्रसिद्धस्य
१-३-३५ धर्मस्यान्यत्र कार्यवशात्प्राप्तिः । प्रकृते तु पुरुषावतारजन्मादिकथनमुपदेशः, 'एवं जन्मानी'त्यनेनान्यत्र तदतिदेशस्तयोः । को विशेष इति । अवतारकथाप्रश्नेन भगवत्त्वादेरपृष्टत्वात्तत्कथनस्य किं प्रयोजनमित्यर्थः। नास्तीति। 'न हि विरोध उभय'-मिति वाक्यान्नास्तीत्यर्थः । अनेकविधो भवतीति । तेन मायिकरूपमायावादयोरप्येकदेशत्वेन संग्रहः, अथवा प्रेरणाविशेपरूपधर्मभेदादनेकविधो भवतीत्यर्थः ।। ३५ ।।

स वा इत्यत्र । वर्णयन्तीति यदुक्तं तस्यैवाग्रिमश्लोकत्रयं प्रपञ्च इति बोधयन्ति
कथं वर्णयन्तीत्यादि । तथा च जगत्कर्तृत्वादिना वर्णयन्ति ।
१-३-३६ सृजतीति । सर्गादिलीलाः । अमोघलील इति । स्वरूपं सृष्टिद्वारा च ज्ञायत इति बोध्यम् । ननु द्वितीयाध्याये 'स एवेद'मित्यादिना लीलानामुक्तत्वात्पुनस्तत्कथने प्रयोजनं तथा न दृश्यत इति पद्प्रश्नपूरणं च न जातमिति चारुच्योर्निवृत्तये पक्षान्तरमाहुः अथवेत्यादि । अत्र तच्छब्दः प्रसिद्धार्थविषयः, ननु प्रक्रान्तविषय इत्याशयेनाहुः पुरुषोत्तम इति । 'अतोऽस्मि लोके वेदे चे'ति वाक्यात् । अत्रापि पूर्वं 'कृष्णस्तु भगवान् स्वय'मिति कथनात्, अवसरस्यापि सत्त्वाच्च । इदमिति । परिदृश्यमाने विश्वत्वस्य । निवारित इति । समभिव्याहारेण भगवत्कृतपरिदृश्यमानयोर्विधेयत्वबोधनान्निवारितः । व्यर्था स्यादिति । फलासिद्ध्या तथा, नात्रानित्यत्वं जगतो भविष्यति, तत्कृता फलासिद्धिरपि तु भगवतीवाक्षरादिषु ह्यमोघलीलत्वं न भवतीति निष्फललीलया फलासिद्धिरिति भावः । हेतुमाहुः कार्येति । कालाक्षरपुरुषाणां स्यात् । लीलासेति । तेन सम्यक्स्फुरणमित्यर्थः । अन्येषामिति । अक्षरकालपुरुषाणां कार्यव्यापृतत्वेनेत्यर्थः । तथात्वेनेति । भोक्तृत्वेनेत्यर्थः । सज्जन्ते, भगवाँस्त्वभिचाकशीति, अतो न सज्जत इति जीवेभ्यो वैलक्षण्यम् । प्रमाणमिवेति । सूतः स्वानुभवं कथयन्नित्यर्थः। उक्तेति । तथा च देहेषु जीवानामध्यासः सम्बन्धः । न दृष्टसम्भव इति । न दृष्टे निरंकुशकारणत्वसम्भव इत्यर्थः । तदा भोगे दोष इति । अत्तीत्यनेन भोगस्याप्युक्तत्वात्समये भोगे जीवतुल्यत्वम् । अभावत्वापत्तिरित्याशंक्याहेति । क्षयादसत्त्वापत्तिरित्याशंक्य तदुभयाभावप्रकारमाहेत्यर्थः । भोग इति । जीवकर्तृकभोगः । तत्रेत्यादि । जीवकर्तृके भोगे । केवलानां धर्मरहितानां धर्मिणां ग्रहणं जीवैरशक्यम्, तथा च धर्मरहिता धर्मिणो धर्मिरहिता धर्माश्च भगवद्भोग्याः, इतरेतरसंसृष्टा गन्धवत्पुष्परूपा धर्मधर्मिणस्तु जीवभोग्या इति भोग्यभेद इत्यर्थः । प्रकारभेदमाहुः इन्द्रियाणामित्यादि । भोग इति । सर्वांशेन भोगः । जिघ्रतीत्यादि । तथा च गन्धमुपाददातीत्यर्थात्केवलधर्ममात्रं गृह्णातीत्यर्थः । लक्षणां वारयितुमाहुः लोक इत्यादि । इत्युक्तमिति । इतिहेतोर्जिघ्रतीत्युक्तम् । तथा च केवलधर्मग्रहणस्यानुभवसंवादित्वाय धर्मग्रहणबोधकः शब्दोऽत्र प्रयुक्तोऽतो न लाक्ष-

णिक इत्यर्थः । एवकारेण रसनादयो व्यवच्छिद्यन्ते, तत्र धर्मिणोपि ग्रहात् । षडिन्द्रियाणां वर्गत्वं साधयित्वा तद्विषयाणां तावत्त्वं बोधयन्ति **अष्टाविंशतीत्यादि**। अष्टाविंशतिभेदानीति पाठे तत्त्वानीति शेषः । तेषु भगवद्भोग्यमाहुः **तेषां रसानिति** । सारभूतानंशान् । तथा च प्रकारभेदान्न जीवतुल्यत्वम्, भोग्यभेदान्न क्षय इत्यर्थः । जीवानामेकदेशसम्बन्धे हेतुमाहुः **ज्ञानसहितानामित्यादि** । मुख्यतया मनोग्राह्यं ज्ञानमेवेत्यतो रूपादीनां तत्साहित्यमत्रोक्तम् । **तदधीनत्वमिति** । ईश एव रसाधीन इत्यर्थः । एवं चास्मिञ्छ्लोके प्रथमावतरणिकोक्तं वर्णनं लीला च प्रतिपादिता । द्वितीयपक्षे तु रसभोगात्मकमवतारप्रयोजनमुक्तं ज्ञेयम् ॥ ३५ ॥

न चास्येत्यत्र । **वस्तुतस्त्विति** । 'अविज्ञातं विजानता'मितिश्रुतेरित्यर्थः । स्वतः आम्रादयः कर्कटीविशेषप्रभृतयः अधिकरणतः श्वदृतौ भृतं दुग्धादि,
१-२-३७ अधिकारिभेदेन कीटादिदूषितान्नादि । **द्वितीयापि कोटिरिति** । नानुभूयन्त इति कोटिः । तथा च साकारव्यापकत्वाद्रूपान्तरेणानुभूयन्ते, नतु स्वेनेत्यर्थः । **प्रमाणान्तरस्येति** । 'यस्य ब्रह्म च क्षत्रं चे'ति शब्दादतिरिक्तस्य । तथा च कालरूपेण ब्रह्मक्षत्रादि भुनक्ति, नतु स्वयमिति भावः । **कस्मै प्रयोजनायेत्यादि** । 'अर्वाग्देवा अस्य विसर्जनेनाथ को वेद यत आबभूवे'ति श्रुतेरित्यर्थः । **कौशल्येति** । ब्राह्मणादेराकृतिगणत्वात्ष्यञ् । **कौशलेनेति** वा पाठः । **ऊतीरिति** । ऊतयः कर्मवासनाः कर्माभिव्यंग्या दृष्टरूपा इत्यर्थः । **निपातेत्यादि** । ऊतियूतीत्यादिना ऊतिशब्दो निपातितः, तत्र यथा उशब्द इति धातोरुपूर्वस्य क्तिनि ऊतिरिति भवति ज्वरत्वरेत्यूठ् अवते रूपं तथापि नितरां विचारात्पातनादज्ञानं तद्भेदानां प्रेमपरवशतां वा द्योतयत्ययं ग्रन्थः । अथवा लीलापदं स्वरूपदं वा परित्यज्योतिपदं प्रयुक्तं कर्मवासनावान्तरभेदा न ज्ञायन्ते यथा, तथा भगवतोऽपीति बोधयति । अथवा । सूत्रकृता स्वरप्रक्रियायामूतिरुदात्त इत्यनुक्तात्र पठिता सूत्रकृदादिमते प्रकृतिप्रत्ययभेदाज्ञानं द्योतयति तद्वदित्यर्थः । **विस्तारयत इति** । तथा च वेदादीनामप्यर्वाचीनतया न तैरपि ज्ञायते इत्यज्ञाने हेतुरित्यर्थः । **चतुर्भिरिति** । धातृपदसूचितार्वाचीनत्वजन्तुत्वकुमनीषित्वाज्ञत्वैः । अत्रापि यथायथं स्वरूपाज्ञानं कथं करोति, किमर्थं वा करोति, कथं किमर्थं वा जिघ्रतीति भोगादिप्रकाराज्ञानं चोक्तं ज्ञेयम् ॥ ३७ ॥

स वेदेत्यत्र । ननु धातृत्वादज्ञानेऽपि कार्यलिङ्गकानुमानेन ज्ञातो भविष्यतीत्यत आहुः **कार्यं तु लौकिकमिति** । 'कर्मगुणप्रवाह' इति वाक्यात्कार्यं
१-३-३८ लोकान्तःपाति, अतो यथाकथञ्चिज्ज्ञापकम्, नतु वस्तुत इदमित्थं ज्ञानजनकमित्यर्थः । तर्हि कथं ज्ञानमित्याकांक्षायां तदुपायमाहुः **तदित्यादि** । तत्कार्यं

मार्गपरिज्ञाने सति ज्ञापकं भवतीति शेषः। तन्मार्गेति। अनेन पदवीपदप्रयोगतात्पर्यमुक्तं भवति। मार्गो भक्तिः। कथमेवमित्यपेक्षायां तत्प्रकारमाहुः समेत्यादि। सद्भावादिति। गतिसद्भावात्। तथा च गत्याधारभूतो मार्गः कार्यभूत इति गतिज्ञाने तदाधारभूतकार्यतत्त्वज्ञानं भवति, तेन ज्ञानेन धूमप्रमित्या वह्नेरिव भगवतो ज्ञानं भवतीति तदर्थं गतिः मार्गपदवीपदोक्तो ज्ञातुमावश्यकमित्यर्थः। मन आदौ भगवत आविर्भावे तत्प्राप्तिरित्यर्थः। ननु विवर्ते मन आदौ आविर्भूतमपि तथेति किमनेनेत्यत आहुः बुद्ध्येति। बुद्ध्या सहभावं प्राप्य कार्याणां तत्त्वं परमार्थतत्त्वं ज्ञायेतेत्यर्थः। तस्येत्यादि। 'धातुः पदवीं वेदे'त्यस्य तात्पर्यम्। प्रमाणाज्ञानभाव इति। प्रमाणैरज्ञानसत्तायामित्यर्थः। ननु वैकुण्ठादिस्थैर्ज्ञातो भगवानुपदेष्टव्य इति वक्तुमाहुः कदाचिदिति। न समाप्यत इति। तथा चातिवेगवशान्मनोवत्साक्षात्कारोऽपि न ज्ञायतेऽप्यधिकाराभावाच्च नोपदिश्यत इत्यर्थः। प्रलय एवेति। जगदनुकूलक्रियाभावात्प्रलय इत्यर्थः। ननु गतिज्ञानाय किमिति साधनोपदेशः, 'गतिर्वय' इतिवाक्यात्कालस्य गतित्वेन तस्यैव गत्यन्तरस्याप्यनुमानेन शक्यज्ञानत्वादित्यत आहुः किश्चेत्यादि। तथा च कालोऽपि दुर्ज्ञेयश्चेत्तद्दृष्टान्तेन गत्यन्तरज्ञानं दुर्घटमिति साधनोपदेश आवश्यक एवेत्यर्थः। कालस्य दुर्ज्ञेयत्वं तु ब्रह्मपुराणोपान्त्ये मायानुकीर्तनाध्याये द्रष्टव्यम्। अथवा। कालरूपदृष्टान्ताभावादेव न तद्वज्ज्ञानमित्यर्थः। कालशब्दाभिजल्पस्य सत्त्वात्पक्षान्तरमाहुः अथवेति। हस्तेत्यादि। लोके तथा प्रसिद्धिः। अन्वयित्वेन हस्ताधारो विरुद्धधर्मवत्त्वज्ञापनायेदम्। शाकटस्यैरिति। शकटं जगत्। गतीति। मायाज्ञानपक्षाद्भाव इत्यर्थः। बोधिताविति। सन्ततानुवृत्तिपदाभ्यां बोधितौ। चरणेति। यस्तत्पादसरोजगन्धं भजेत, स तत्पदवीं वेदेति तथा। लोकेऽप्येवम्। स चेति। 'स वेदे'त्यादेरर्थः। भक्तिपक्षे त्वित्यादि। अस्मिन्पक्षे परोक्षवाद इति लक्षणा न दोषायेति ज्ञेयम्। भक्तिमार्ग इति। 'भवत्पदाम्भोरुहनाव'-मित्यत्र व्याख्यातः॥ ३८॥

अथेत्यत्र। हीनमपीति। सूतम्। 'यानि वेदविदां श्रेष्ठ' इत्यत्र, 'कथायां

१-३-३९ सक्षणा हरे'रित्यत्र च सिध्यति। एवं प्रकार इति। धन्यत्वस्येत्यर्थात्। मूलस्थसर्वात्मकपदे ऐकान्तिकमित्यर्थः श्रीधरीये व्याख्यातः, अत्र तु सर्वात्मक इति सप्तम्यन्तं वेदान्तवेद्यतां चेत्यनेन व्याख्यातम्। सर्वात्मक एव वेदान्तवेद्यता, आकाशादिपदानां श्रवणात्। तथा च सर्वात्मक आत्मभाव मिति पाठः। सुदृढेति। वेदान्तवेद्य एव सुदृढस्नेह इति बोधार्थम्। प्रयुज्येति। तथा चात्मनि भाव आत्मभाव इति समासे एकदेशान्वयः सप्तम्यन्तानाम्। पुनः शब्दार्थ इति। अर्थेक्यात्पुनःशब्दः॥ ३९॥

१-३-४० इदमित्यत्र । जातिशब्द इति । पुराणत्वं जातिरित्यर्थः ॥ ४० ॥

निःश्रेयसायेत्यत्र । लक्ष्म्या इति । लक्ष्म्याः श्रवणात् । भागवते भगवतः श्रवण-
१-३-४१ माशंक्याहुः सर्वगताया इति । तथा च भगवच्छ्रवणेऽपि लक्ष्मीश्रवण-
मिति भावः । कथं कल्याणहेतुत्वं लक्ष्म्याः श्रवणस्येत्यत आहुः भक्ताया इति । तथा च भक्तायाः श्रवणाद्भक्त्या कल्याणमित्यर्थः । स्वत इति । 'सारं सारं समुद्धृत'मितिश्लोकात् । गुणत इति । वास्तववस्तुवेद्यत्वतः । अर्थत इति । अर्थो हि भगवान्ततः ॥ ४१ ॥

१-३-४३ कृष्ण इत्यत्र । स्थित इति । धर्मे स्थिते धर्मस्य शरणचिन्ता ॥४३॥
तत्रेत्यत्र । पूरितवानिति । भगवद्रसेन शुकं पूरितवान् ।

१-३-४४ अहं चेत्यत्र । यस्येति । श्रीभागवतस्येत्यर्थः ॥

इति श्रीप्रथमस्कन्धे सुबोधिनीप्रकाशे तृतीयाध्यायविवरणम् ॥ ३ ॥

अथ चतुर्थाध्यायविवरणम् ।

अथ चतुर्थाध्यायं विवरिषवः पूर्वप्रकरणस्य समाप्तत्वादग्रिमस्य प्रारप्स्यमाणत्वात्तयोः पूर्वापरीभावे हेतुं स्फुटीकर्तुं द्वयोरर्थमाहुः एवमित्यादि । स्वाधिकारत इति । ल्यब्लोपे पञ्चमी, स्वाधिकारमाश्रित्येत्यर्थः । त्रिभिरिति । अध्यायैः । त्याज्यसमत्वत इति । अदृष्टद्वारेणोपकारी धर्मः । फलव्यभिचारत्वात्त्याज्यः, तस्यात्रापि तेन रूपेण तुल्यत्वात् । शास्त्रमिति । उपदेशः । त्याज्यसाम्यादत्र प्रथमत्वं वा अवतारादुत्तमत्वं वा वक्तव्यम्, न तु मध्यमत्वमित्याशङ्क्य मध्यमत्व उपपत्तिमाहुःनारदेत्यादि । नारं नरसम्बन्धिज्ञानं ददातीति नारदः इति निरुक्त्या ज्ञानदाने नारदस्याधिकारो ज्ञेयः । स चाध्यायसमाप्तौ स्फुटिष्यति । तथा चोत्तमत्वस्यौचित्येप्युक्तहेतुभ्यां मध्यमत्वमित्यर्थः । एतेन पूर्वापरीभावे हेतुरप्युक्त एव । तेन व्यासोक्तिविचारे प्रसङ्गः सङ्गतिः स्फुटति । अतःपरं सूतोक्तौ सङ्गतिं वदिष्यन्तोध्यायार्थमाहुः तत्रेत्यादि । हेतुर्वैराग्यम् । 'तस्य पुत्रो' 'दृष्ट्वानुयान्त'मित्यादिभिः शुकस्यापि[1] विरक्तताबोधनात् स्वापेक्षयायौसस्योत्कृष्टत्वाच्च तत्कथाया मध्यमत्वं तत्रापि स्फुटतीति तद्विचारेपि स एवार्थ इत्यर्थः ।

इतीत्यत्र । पृच्छन्तीत्याह । व्यास[2] इति । एतेन प्रसङ्गः प्रश्नः सङ्गतिरित्युक्तम् ।
१-४-१ पृष्ट इति भावेक्तः ॥ १ ॥

सूत सूतेत्यत्र । निर्धारणादित्यादि । 'न निर्धारणे'ति सूत्रेण समासनिषे-
१-४-२ धात्तथेत्यर्थः ॥ २ ॥

---

१ शुकस्याविरक्ततेति पाठः । २ आयास इत्यत्र व्यास इति पाठः सूचितः ।

कस्मिन् युग इत्यत्र। हेतुनेति। निमित्तेन प्रयोजकेन च। उदाहरणेन तं स्फुटीकुर्वन्ति यथेत्यादि। श्रीभागवतप्रवृत्तौ चित्तवैयग्र्यं निमित्तं तद-
१-४-३ भावः प्रयोजक इति। भवत्विति। प्रेरणं भवतु, तथापि प्रेरकः कुतः प्रेरितवानित्यर्थः। एक इति। प्रेरकप्रश्नः॥ ३॥

तस्य पुत्र इत्यत्र। स्वप्नदृष्टेत्यादि। इदं ब्रह्मवित्त्वपोषकम्। ब्रह्मविदः स्वप्ना-भावस्य तृतीयस्कन्धनिबन्ध उपपादितत्वात् श्रुत्युक्तासु हिताख्यासु
१-४-४ नाडीषु जीवस्येन्द्रियैः सह प्रवेशे 'तत्रैनं घ्नन्तीव जिनन्तीवे'त्यादि-श्रुत्युक्तानि यानि स्वप्नदृष्टान्यरिष्टानि तान्यपि 'मन एव मनुष्याणां पूर्वरूपाणि शंसति। भविष्याणि च भद्रं ते' इति वाक्याद्भूतभावीन्येव, तथा तेषां ज्ञाने तन्निवृत्त्यपेक्षा स्यात्, जाते ज्ञाने तु मूलाविद्यानाशात् तदाधिभौतिक्या निद्राया अपि निवृत्तेर्मनसा तेषामशं-सने तन्निवृत्तिज्ञानात् तदपेक्षारहित इत्यर्थः॥ ४॥

कथमित्यस्याभासे। कथयतीति न मन्तव्यमिति। कथयतीति सम्भवति, तथापि न मन्तव्यमित्यर्थः। विवृतौ। बहिःस्थैर्यादिनेति। बाह्यायां
१-४-६ स्थिरचेष्टायाम्॥ ६॥

१-४-७ कथं वेत्यस्याभासः। अस्तु वा नगर इत्यादि॥ ७॥

स गोदोहनेत्यत्र। अस्तु वेति। संवाद इति शेषः। तीर्थीकरणप्रयोजनमाहुः तथेत्यादिना। तथेति। यथेदानीमतिप्रवृत्तिनिष्ठा, तथेत्यर्थः। सङ्क-
१-४-८ दोषादिति। 'गृहेष्वि'त्यनेन सूचितात्। धर्मदोहार्थमिति। अग्निहो-त्रोपयोगिदोहार्थम्॥ ८॥

शिवाय लोकस्येत्यत्र। पराश्रयमिति। परेषां शरणभूतम्। निर्वेदहेतुरित्यादि। राज्ञां वृत्तिं करादानदण्डशुल्कादिदारुणाम्। मन्यमानो दीर्घसत्र-
१-४-१२ व्याजेन विससर्ज हे'तिवत् स त्यक्तव्य इत्यर्थः। ननु राजधर्मस्यापि द्विष-द्भयजनकत्वादस्ति निर्वेदहेतुत्वमिति चेत्, तत्राहुः कस्येत्यादि। हेतुत्वमिति। निर्वेद-हेतुत्वम्। तथा च तद्विचारेपि शस्त्रसंन्यास उचितः, न तु देहत्याग इत्यर्थः। देहस्या-त्याज्यत्वे हेतुमाहुः कल इत्यादि॥ १२॥

द्वापर इत्यत्र। कर्तृप्रश्ने सपरिकरः कर्ता वक्तव्यः, न तु तज्जन्मापीतिशङ्कायां जन्मकथनप्रयोजनमाहुः भागवतेत्यादि। ब्रह्मकल्पस्थेत्यादि।
१-४-१४ अत्रायमाशयः। मूले 'तृतीये युगपर्यये' इति कथनादष्टाविंशतिपर्या-यद्वापरस्य निवृत्तौ तत्रोत्पन्नायाः सत्यवत्या एतन्मन्वन्तरीयतृतीयपर्यायद्वापरेऽभावात्

तस्यापि निवृत्तौ तस्याः सोमवंशीयत्वेन तद्रहितमन्वन्तराणामपि निवृत्तावेतत्कल्पस्यैव निवृत्तेर्भूतस्य कल्पान्तरस्यावश्यं मृग्यत्वात् तस्मिन् विचार्यमाणे रजोगुणस्यैव प्रथमं क्षोभात् 'प्रथमः कल्पो राजस' इति ब्रह्मकल्पस्य राजसत्वे 'चाक्षुषो दधिसम्प्लव' इत्यत्रोक्तन्यायेन तत्र राजसमन्वन्तरप्राथम्ये प्राप्ते, तत्र सूर्याद्यपेक्षासत्त्वात् 'मृतेण्ड एष एतस्मिन् यद् भूत्ततो मार्तण्ड' इति निरुक्त्या जगतोग्निषोमात्मकत्वेन च सोमस्यापि तदा सत्त्वेन तद्वंशे जाते तृतीयपर्यायद्वापर एव सत्यवत्या उत्पत्तौ वक्ष्यमाणयुक्त्या पराशरस्यापि तदानीं सत्त्वात् तृतीयपर्यावृत्तौ व्यासजन्मेत्यर्थः । तृतीय इत्यादिकथनस्य प्रयोजनमाहुः **प्रथममित्यादि** । तथा च भक्तिप्रचारार्थत्वात्तृतीये पर्याये जन्मेति भावः । माध्वास्तु 'अधीतवान् द्वापरादा'वित्यस्य व्याख्याने 'व्यासः षट्शतवर्षीयो धृतराष्ट्रमजीजन'दिति वाक्यादस्मिन् कल्पे व्यासजन्माहुः । द्वापरस्य तात्पर्यमाहुः **तथापीत्यादि** । **धर्माणां बाधकत्वादिति** । कृतत्रेतयोर्धर्मसन्देहाभावेनासन्दिग्धतया क्रियमाणानां तेषां भक्तिबोधकत्वात् । **द्विपरतायां सन्देह इति** । 'द्वापरौ युगसंशया'विति कोशात् द्वापरशब्द उभयार्थः, प्रकृते शक्तिनियन्त्रणाभावादेकयोक्त्या पुष्पवच्छब्दवदुभयं वक्ति । द्विपरता तूक्ता मात्स्ये 'द्वैधमुत्पद्यते चैव युगे तस्मिन् श्रुतौ स्मृता'वित्यादिना । एवञ्च द्वापरान्ते व्यासावतार आयाति, तदाहुः **सर्वेषामिति** । ऋषीणाम् । एवं जन्मकालस्वरूपं निर्णीयाधिकरणस्वरूपमाहुः **पराशरस्येत्यादि** । **पुराणान्तरेष्विति** । विष्णुपुराणादिषु । मातुर्भक्तत्वायाहुः **उपरीत्यादि** । उपरिचरस्य वैष्णवत्वं मात्स्य एव प्रसिद्धम् । **बीजधर्मयुक्तेति** । वैष्णवत्वयुक्ता । तथा चैतयोरेतादृशत्वात्तत्र व्यासावतार इत्यर्थः । **ज्ञानस्य त्विति** । प्रवृत्तिरिति शेषः । **प्रयोजनमिति** । अवतारप्रयोजनम् ॥ १४ ॥

स कदाचिदित्यत्र । **प्रासङ्गिकमिति** । अवतारकार्यम् । **अनेनेति** । पापापराजितसरस्वतीजलोपस्पर्शनेन । **पुण्यनक्षत्रस्येत्यादि** । 'यत्पुण्यं नक्षत्र'-
१-४-१५
मित्यत्र श्रुतौ आदिमजघन्यपुण्यनक्षत्राङ्कितमार्गे यावत्सूर्यगतिः, तावत्कालस्य पुण्याहरूपस्य ज्ञापकं कालगुणा आर्तवास्तेषां च ज्ञापकमित्यर्थः ॥ १५ ॥

परावरेत्यत्र । **अवतार इति** । व्यासावतारः । व्यतिकरशब्दस्य नाशे प्रसि-
१-४-१६
द्ध्यभावात् पक्षान्तरमाहुः **अनधीत्यादि** । तथा चानधिकारसम्मिश्रणमित्यर्थेऽङ्गीकृतेर्थादेव नाशप्राप्तिरित्यर्थः ॥ १६ ॥

१-४-१७ **अश्रद्दधानानित्यत्र** । **इत्याहेति** । 'हसितायुष' इति विशेषणमाहेत्यर्थः ।

चातुर्होत्रमित्यत्र । ननु कालकृते दोषे तदधीनस्य यज्ञस्य कथं सर्वहितकरत्व-
१-४-१९
मित्यत आहुः **आर्षेत्यादि** । तथापि मन्दबोधनाय तामाहुः **युक्तिरिति** । **तदुभयात्मकत्वादिति** । 'स विष्ण्वाख्योधियज्ञोसौ कालः कलयतां

१ नक्षत्रान्तिकेति पाठः ।

वर' इतिवाक्यादित्यर्थः । स चेति । यज्ञश्च । 'यज्ञो वै विष्णु'रिति श्रुतेः । तथा च प्रमाणतः प्रमेयतश्च यज्ञस्य वलिष्ठत्वं युक्तिरित्यर्थः । सर्ववेदैकवाक्यतामित्यादि । यज्ञस्य सर्ववेदार्थतां वक्तुं यज्ञस्य स्वरूपमाहेत्यर्थः । त इति, अध्वर्यूद्गातृहोतृब्रह्माणः । एवं व्याख्याने सोममात्रप्रतिपादकत्वं स्यात्, नत्वग्निहोत्रादिप्रतिपादकत्वमपीत्यरुच्या पक्षान्तरमाहुः अथवेत्यादि । 'चित्तिः स्रु'गित्यादिः 'सामाध्वर्यु'रित्यन्तो दशहोतृमन्त्रः । 'पृथिवी होते'त्यादि'रूपवक्ते'त्यन्तश्चतुर्होत्राख्यः । 'अग्निर्होते'त्या'द्युपवक्ते'त्यन्तः पञ्चहोत्राख्यः । 'सूर्यं ते चक्षु'रित्यादिः 'शरीरै'रित्यन्तः 'वाग्घोते'त्यादि 'जुहोमी'त्यन्तश्चेति द्वौ षड्ढोतृमन्त्रौ । 'महाहवि'रित्यादिरुद्गातान्तो मन्त्रः सप्तहोत्राख्यः । एतेषां मन्त्राणां यज्ञहेतुत्वं चातुर्होतृशब्दवाच्यत्वं च ब्राह्मणे दर्शितम् । 'चतुर्होतृभ्योधियज्ञो निर्मित' इत्यादिना । 'त्वं वै मे हूतः प्रत्यश्रौषी'रित्यादि च तत्र हि ।' तदेतदभिसन्धायोक्तं ते अग्निहोत्रादीनां मूलमिति । ननु कर्मणस्त्रिक्षणावस्थायित्वनियमदर्शनात् प्रत्यक्षविरोध इत्यत आहुः कर्मेति । नामधेयमित्यादि । तथा च स्वरूपस्य भेदान्न तस्य तथात्वम् । लौकिकक्रियायां तु तदभिव्यञ्जकत्वेन यागादिप्रयोगो भाक्त इत्यदोषः । अकृशरतयेति । तत्तद्यागप्रकरणभेदेनेनामिश्रतया । एवं सति पञ्चविधत्वं स्यात्, ततश्च चतुर्विधपदं विरुध्येतेति पक्षान्तरमाहुः अभिन्नेत्यादि ॥ १९ ॥

ऋग्यजुरित्यत्र । वेदशब्देत्यादि । वेदानां लक्षणमेवं ज्ञेयम् । सच्छन्दस्कं वाक्यं ऋक्, तद्भूयिष्ठो वेदः ऋग्वेदः । एवमग्रेपि । तद्रहितं यजुः । गानप्रयु-
१-४-२० क्तमुभयं साम । वेदत्रितयभिन्नो वेदोऽथर्व इति । तस्यैभ्य एव निर्गतत्वात् पृथग्लक्षणं प्रसिद्धं नास्ति ॥ २० ॥

तत्रेत्यत्र । ननु धर्मस्य चोदनालक्षणत्वात्तस्याश्च यजुर्वेदसिद्धत्वात् पूर्वं यजुर्वेदः कुतो नोक्तः, किञ्च, विभागोक्तौ ऋग्यजुःसामेति क्रमः, अत्र तु
१-४-२१ 'ऋक्सामयजुषा'मिति विरोध इत्यत आहुः अत्र त्वित्यादि । तथा च 'आदित्यो वा एष एतन्मण्डल' मित्यत्र ऋक्सामयजुषामेव क्रम उक्त इति तं मन्त्रक्रममादायात्र तथोक्तमित्यर्थः ॥ २१ ॥

१-४-२३ त एत इत्यत्र । खण्डशो व्यास इति । खण्डशो विस्तारे ।

त एव वेदा इत्यत्र । लक्षणैः समानादिभिरिति । लक्षणैः प्रातिशाख्यग्रन्थैस्तत्रोक्तैः समानादिभिरित्यर्थः । व्यासत्वादिति । तदर्थमधिका-
१-४-२४ रित्वात् ॥ २४ ॥

स्त्रीशूद्रेत्यत्र । अवीरवतीनामिति । पतिपुत्रहीनानाम् । अस्मिन्नर्थ इति ।

मनसि विचारित एवार्थ इत्यर्थः । ननु त्रयीसाध्यस्य फलस्य भारतेन
१-४-२५ कथं सिद्धिरित्याकाङ्क्षायामेवंपदोक्तं विचारितप्रकारमाहुः यद्यपीत्या-
दि । अर्धलौकिकन्यायेन भट्टेष्विति । भट्टमते यथा लौकिकक्रियारूपस्य यागस्या-
पूर्वरूपालौकिकव्यापारवत्तयार्धलौकिकत्वम्, तथा पुराणेषु भारते च सर्वाधिकारिकत्वा-
द्वेदव्याख्यानरूपत्वाच्च तथेति तेन न्यायेनेत्यर्थः । अन्यार्थमिति । प्रकथनार्थम् । तथा-
त्वावगतिरिति । अलौकिकत्वावगतिः ॥ २५ ॥

एवं प्रवृत्तस्येत्यत्र । वेदव्यास इति । भारतरूपे वेदव्याख्याने । श्रीधरोक्तं
१-४-२६ व्याख्यानं सङ्गृह्णते अथवेत्यादि । तथा च सर्वप्रकारेण (दया) यथा
कृता, तथा अत्रानुक्ता अपि धर्मस्य प्रकारास्तदर्थं कृता इति धर्मस्यैव
सर्वात्मकत्वमिति भावः ॥ २६ ॥

नातिप्रसीददित्यत्र । अधिकारित्वादित्यादि । यो हि यत्राधिकृतः, तस्य
पूर्णे स्वकार्ये निष्पन्ने तोष इति तदभावात्फलाभाव इत्यर्थः । महा-
१-४-२७ धिकारित्वादिति । एकान्तस्थित्यभावे धर्मादिप्रश्नकर्तॄणां बहूनामागम-
नादिना वैयर्थ्यापत्तेरितिभावः ॥ २७ ॥

भारतव्यपदेशेनेत्यत्र । कल्पसूत्रवन्मुख्यवेदार्थप्रतिपादकत्वे शूद्रादीनां द्रष्टृत्वं न
स्यात्, अन्यप्रतिपादकत्वे आम्नायार्थदर्शकत्वं भारते न स्यादित्युभ-
१-४-२९ यसामञ्जस्यार्थं यादृशो धर्मो भारते प्रतिपादितस्तमाहुः आम्नाय
इत्यादिना । तथा चातएवार्धालौकिकत्वं तदुक्तधर्मस्येति भावः ॥ २९ ॥

अथापीत्यत्र । फलव्यभिचारमुपपादयन्ति आत्मनामित्यादि । अयमर्थः ।
सत्त्वशुद्धौ कैवल्यस्फूर्तेस्तदभावे भेदस्फुरणाद्देहाद्युपाधिभेदमादायात्मनां
१-४-३० भेदं मन्यते । तथा च देह्य इत्यादिप्रयोगेण सर्वात्मभावतिरोभावो ज्ञाप्यते ।
तेन फलव्यभिचार उपपन्न इति भावः । देह्यत्व उपपत्तिमाहुः ब्राह्मणेत्यादि । नन्वात्मनो
देह्यत्वं देहात्मस्फूर्तौ, व्यासस्य तु योगित्वात् तदभाव इति कथमियमुक्तिरित्यत आहुः
मानसश्च योगीति । मनसि साधुर्मानसः । तथा च योगिनो मानसत्वेन योगिमतेपि
पुरुषभेदाङ्गीकारात् ततोपि न सर्वात्मभाव इति भावः । तन्मतेपि पुरुषाणां व्यापकत्वा-
द्विवक्षितो भेदो नोपपन्न इत्यरुच्या पक्षान्तरमाहुः अन्नेत्यादि । श्रौतविचारे अन्नांश-
भेदान्नैयायिकविचारे द्रव्यान्तरत्वान्मनसो भेद इति तमुपाधीकृत्य वा आत्मभेद इत्यर्थः ।
एवमप्येकस्यात्मन एकस्यैव मनस उपाधित्वा'न्मे देह्य' इति स्वस्य देहाद्भेदो न सङ्ग-
च्छत इत्यतः पक्षद्वयमन्यदाहुः अभ्यासेनेत्यादि । अग्निवत्सङ्क्रमणं नाम चिदात्म-
नस्तत्तद्वृत्त्युपारोहः । तथा सति तत्तद्वृत्तिभेदात्सङ्क्रान्तस्यापि भेद इति प्रयोगोपपत्ति-

रित्यर्थः । तत्रेति, देहे । तथास्फुरणादिति । असम्पन्नत्वस्फुरणात् । स्वस्मिन्निति । मे इत्यनेनोक्ते सङ्घातरूपात्मनि । ब्रह्मवर्चस्येनेति । 'ब्रह्मवर्चसादुपसङ्ख्यान'मिति वार्तिकेन निमित्तार्थे यत् । निमित्तं चात्र संयोगः । तथा च वेदाध्ययनाध्यापनाद्युत्कर्ष-जन्या चेतनकान्तिर्ब्रह्मवर्चसं तत्संयोगेनेत्यर्थः ॥ ३० ॥

किं वेत्यत्र । त एवेत्यत्र त इत्यनेन धर्मा एवोच्यन्ते, न तु सन्निहिता अपि
परमहंसा इत्याहुः यदीत्यादि । पारम्पर्यादक्षरनिष्ठत्वाद्गौणता, न तु
१-४-३१ मुख्यत्वम् । तथा च तेष्वच्युतप्रियत्वस्यासम्भवान्मूलविरोधः स्यादिति
तच्छब्दस्य व्यवहितपरामर्शित्वमेव युक्तमित्यर्थः ॥ ३१ ॥

आश्रमपदप्रयोग इति । परमहंसपदप्रयोगः । ननुभागवतधर्माणां सर्वाधिकार-
त्वात् कथं परमहंसपदप्रयोग इत्यत आहुः मुख्येत्यादि । एतादृश
१-४-३२ इति । योग्याज्ञानदानरूपे । तस्येत्यत्र । कथमिति । किमर्थमित्यर्थः ।
न विरोध इति । पश्चाज्ज्ञानेन कथनान्न विरोधः ॥ ३२ ॥

तमित्यत्र । साकाङ्क्षस्येति । खेदनिवृत्तिसाकाङ्क्षस्य । अभिज्ञायास्त्रिविधं स्वरू-
पमाहुः नारदेत्यादि । स्व इति । आत्मीयः । अत्रेति । उक्तविधे
१-४-३३ खेदे । अलौकिकमिति । अदृष्टार्थम् ॥ ३३ ॥

इति श्रीप्रथमस्कन्धसुबोधिनीप्रकाशे चतुर्थाध्यायविवरणम् ।

अथ पञ्चमाध्यायविवरणम् ।

अथ पञ्चमाध्यायं विवरिषवः सङ्गतिं वक्तुं पूर्वाध्यायार्थानुवादपूर्वकं तामाहुः
चतुर्थ इत्यादि । सन्देह इति । फलाजननाद्धर्मस्यापरत्वं यथोक्तरीत्या
१-५-१ करणात्परत्वं चावगाहमानः स्वरूपविषयकः संशय इत्यर्थः । निर्णय
इति । अपरत्वरूपः सः । तेन सूतोक्तौ शेषशेषिभावः, व्यासोक्तौ तु सामान्यविशेष-भावः सङ्गतिरित्यर्थः । अवान्तरवाक्यसङ्गतिमाहुः उट्टङ्कणमित्यादि । मध्यमत्वमधिका-रित्वं तस्मादुट्टङ्कणं न खेददूरीकरणाय तर्ककरणं 'पाराशर्ये'त्यादिभिस्त्रिभिरादौ दृष्टान्तस्य स्वदृष्टान्तस्य 'अहंपुरे'त्यादिभिरन्ते यन्निरूपणं तद्धि यतो हेतोः उत्तरस्य हेतुत्वान्निर्ण-यहेतुत्वादस्ति तेन हेतुता उपोद्घातश्च सङ्गतिरित्यर्थः ॥ १ ॥

पाराशर्येत्यत्र । सन्दिग्ध इति । तिङन्तमिदम् । संम्बोधनमात्रेण कथमुद्बोध
इत्यत आहुः समर्थस्येत्यादि । अधिकार इति । योग्यतायाम् । कृता-
१-५-२ र्थत्वमिति । कृतकार्यत्वम् । समुदाय इति । व्यासचिन्तायां 'मे देह'

इत्यत्र 'म' इत्यनेन यथा सङ्घातः परामृश्यते, तथात्र 'भवत' इत्यनेन सङ्घातः परामृश्यत इत्यर्थः । स्वेनैवेत्यादि । सङ्घाताभिमानिनैवापरितोष इत्यर्थः । अस्मिन् पक्षे तुशब्दकथनेनाग्रिमे पक्षे विषयप्राप्तावपरितोषो बोध्यते । अनेनेति । अर्थद्वयसङ्ग्राहकेणात्मनेति पदेन । एवं मानस इति । उभयथा परितुष्यतीति शेषः । पूर्वरूप इति । शारीररूपे ॥ २ ॥

१-५-३ **जिज्ञासितं सुसम्पन्नमित्यत्र । पाठान्तरमाहुः इति ते महदिति ॥३॥**

जिज्ञासितमधीतं चेत्यत्र । धर्माध्यापने गमकमाहुः **जैमिनिरि**त्यादि । औत्प-
त्तिकसूत्रादौ व्यासोक्तानुवादादित्यर्थः । **द्वितीया वेदस्ये**ति । एतेन
१-५-४ पूर्वमीमांसासूत्राण्यपि प्रणीतानि बोध्यन्ते । सनातनपदवैयर्थ्यपरिहा-
रायाहुः **बृहत्त्वमेवोक्त**मिति । **अनीहये**ति । धर्माभिव्यञ्जकचेष्टाराहित्येन । इति
चेति । इति श्रुतेश्चेत्यर्थः ॥ ४ ॥

अस्तीत्यत्र । तन्मूलपदं व्याकुर्वन्ति **साधने**त्यादि । **प्रमेयबलादि**ति । भगव-
न्नप्तृत्वेन भगवदैक्यतस्तत्स्वरूपबलादित्यर्थः । **असाधनफलस-**
१-५-५ **म्बन्ध** इति । साधनाभावेपि भगवदैक्यप्राप्तिरित्यर्थः । श्रुतिविरोध-
मित्राशङ्क्य पक्षान्तरमाहुः **भगवत्सेवक**मिति ॥ ५ ॥

१-५-६ **स वै भवानि**त्यत्र । **कालादिनिरपेक्ष** इति । इदं वेदगुह्यत्वज्ञापक-
मित्यर्थः ॥ ६ ॥

त्वमित्यत्र । **स्वतोपी**ति । भगवदवतारत्वादित्यर्थः । **अपेक्षितरूप**मिति ।
१-५-७ व्यासस्य नारदे यादृशं ज्ञानं स्वखेदनिवृत्त्यर्थमपेक्षितम्, तादृग्रूपं ज्ञानं
नारदे वर्तत इत्यर्थः ॥ ७ ॥

भवतेत्यत्र । **सिद्धवत्कारेणाहे**ति । हेतुपूर्वकं तज्ज्ञानन्यूनत्वस्य कारणमाहे-
त्यर्थः । न्यूनत्वहेतुं व्याकर्तुमुपपादयन्ति **अग्निहोत्रे**त्यादि । तथा च
१-५-८ यथाग्निहोत्रादिवाह्यविषयकज्ञानस्य सत्त्वेपि दीपादिव्यतिरेकेण तदला-
भात् सतोपि ज्ञानस्य खिलता, तथान्तःप्रकाशकव्यतिरेकेणान्तरार्थालाभात्तज्ज्ञानस्यापि सेति यशःकथनाभावो न्यूनत्वहेतुरित्यर्थः । ननु तदकथनाभावेपि ज्ञानादिभिरान्तराणामहमादीनां प्रकाशान्न तस्य न्यूनत्वहेतुतेत्यत आहुः **भगवदीये**त्यादि । कुत इत्याकाङ्क्षायामाहुः **ते चे**त्यादि । तथा च यथा स्वल्पेन दीपेन न महागृहादिप्रकाशः, तथा स्वल्पेन ज्ञानेन तेषामिति तथेत्यर्थः । ननु यशस्तु गीतम्, अतः कथमप्रकाशः, कथं वा दर्शनस्य खिलत्वमत आहुः **यद्यपी**त्यादि । **व्यामोहकलीलात्वेपी**ति । सारथ्या-

देरित्यर्थः । अत एव 'यच्चावहासार्थ' मित्याद्यर्जुनवाक्यम् । तथैवेति । व्यामोहकत्वेनेत्यर्थः । दृष्टान्तमाहुः पूर्वेत्यादि । आहेति । अनुदितप्रायपदेनाह । खिलत्वस्वरूपमाहुः अमलमित्यादिना । अमलमिति । मलमावरकं तद्रहितम् । तथा च भारते इतरशेषत्वाद्यावरकसत्त्वाद्यशसोऽमलत्वाभावः खिलत्वहेतुरिति तेन तथेत्यर्थः ॥ ८ ॥

न यदित्यत्र । प्रतिपादकानामिति । इतरशेषत्वेन यशःप्रतिपादकानाम् । प्रमाणेत्यादि । भारतस्याम्नायार्थत्वान्नैवमिति शङ्कायामिति शेषः ।

१-५-१० विषपत्रैर्भोजनवदिति । तैर्भोजने तृप्तिमात्रम् , परमग्रेऽनिष्टम्, तथात्र अन्यशेषत्वेन श्रवणे श्रवणाभिमानमात्रम्, परमग्रे न कृतार्थत्वादिकम्, किन्तु धर्मादय एवेत्यर्थः । कथमर्थविशेषाभाव इत्यत आहुः तत्रत्यमित्यादि । हरेर्यश इति । हरेर्यशो न, किन्तु तत्त्वेन प्रतिपादितम्, वाचो धेनुवदित्यर्थः । प्रकारान्तरेणापि फलाभावं व्युत्पादयन्ति वच इत्यादि । तथा च साम्नो भगवत्प्रियत्वाद्रागादीनां च मोक्षमार्गत्वात्तदभावेनापि तथेत्यर्थः । मुख्येत्यादि । भारतानां प्रतिपादकमिदमिति भारतवदिति च भारतपदव्युत्पत्त्या भगवत्प्रतिपादकत्वाभावेन भगवतः शास्त्रार्थत्वाभावान्न मुख्यतया प्रतिपादकत्वम्, तत्प्रमेयस्य भगवत्कार्यकर्तृत्वाभावाद्भगवज्जातीयत्वाभावात्तत्सारूप्याभावादेकत्र मुख्यतया प्रतिपादितस्य प्रशंसार्थत्वाभावा'च्छत्रिणो यान्ति कुन्ताः प्रविशन्ती'तिवल्लिङ्गभूमभ्यामपि तदभावाच्च न गौण्यापि, शैत्यपावनत्वादिप्रतीत्यर्थं गङ्गापदेन तीरवन्न तत्पदैः कृतार्थताद्यर्थं भगवान् लक्ष्यत इति न लक्षणयापि । प्रकरणभेदाभावान्न तेनापि । आदिपदेन व्यञ्जनातात्पर्ये । न च 'मुनिर्विवक्षु'रितिवाक्यात्तात्पर्यं भगवतीति वाच्यम् । तत्रापि धर्मत्वेन विवक्षुरित्यर्थस्य विवक्षितत्वात् । यथा कथञ्चिदापादनेपि मोक्षधर्म इत्यादिसमाख्यया फलव्यभिचारेण च तथानिर्णयात् । तदेतदभिसन्धायाहुः न दोष इति । अकृतार्थत्वादिदोषो नेत्यर्थः । वयस इमे वायसा इति योगं रूढिं च पुरस्कृत्याहुः वृद्धा काका इति ॥ १० ॥

तद्वागित्यत्र । अभ्युपगमेन वेति । अबद्धत्वाभ्युपगमेनेत्यर्थः । प्रथमपक्षेऽबद्धत्वं कर्तृदोषात् । द्वितीये बुद्धिपूर्वकम् । तृतीये आरोपितमिति

१-५-११ ज्ञेयम् । तत्रेति । अघविप्लावने । अस्मिन् श्लोके सिद्धमर्थमाहुः भगवत्सम्बन्धिनामित्यारभ्य इतिनिरूपितमित्यन्तम् । भगवच्छब्दा इति । मुख्यतया भगवत्प्रतिपादकाः शब्दाः ॥ ११ ॥

नैष्कर्म्यमित्यत्र । इदानीमिति । शब्दोत्तमत्वादेरर्थोत्तमत्वाद्यधीनत्वात्तन्निकर्षनिरूपणानन्तरमित्यर्थः । अत्र साङ्ख्यं वैदिकमिति द्वैविध्यं नैष्कर्म्य-

१-५-१२ निरञ्जनपदबोधितम् । भक्त्यनलङ्कृतस्य केवलस्य तस्योभयविधस्याशोभायां गमकमाहुः ज्ञानस्येत्यादि । तथा च गृहशोभया दीपस्येव ज्ञानवतो भवतो मनः-

प्रसादाभावेनाशोभया ज्ञानस्याशोभा गम्यत इत्यर्थः । अशोभा चात्राल्पप्रकाशकत्वरूपा विवक्षितफलाजनकत्वरूपा च ज्ञेया । ननु भक्त्यभावेऽपि भगवदवतारत्वात् व्यासस्य कथमशोभेत्यत आहुः सुवर्णेत्यादि । ननु साङ्ख्ये पञ्चविंशतितत्त्वज्ञानेन वेदे 'तमेव विदित्वे'-त्यादिषु ब्रह्मज्ञानेनैव फलस्योक्तत्वात् तत एव तत्सिद्धेः कथमशोभेत्याकाङ्क्षायां तां व्युत्पादयन्ति यद्यपीति । निरूप्येऽर्थे इति । कार्येश्वरे । तथा च तदभावादेव 'शैवान् पाशुपतान् दृष्ट्वा लोकायतिककापिलान् । विकर्मस्थान् द्विजान् शूद्रान् सवासा जलमाविशे-दिति पुराणेषु तस्याशोभेत्यर्थः । तर्हि सेश्वरे कथमशोभेत्यत आहुः सेश्वरेत्यादि । तथेत्यध्याहार्यम् । तथा सेश्वरेऽपि नास्तीत्यर्थः । तत्र हेतुः सगुण एवेति । तन्मते ईश्वरस्य सर्वदा सात्त्विकविग्रहाविनाभावाङ्गीकारात्तन्मतीयेश्वरस्य नाच्युतत्वमिति प्रणिधानरूपतद्भक्तेरपि नाच्युतभक्तित्वम् । अत एव तदशोभेत्यर्थः । तर्हि वैदिके कथमशोभेत्यत आहुः वैदिक इत्यादि । समन्वयाध्याये 'शब्द इति चे'दिति सूत्रे वैदिक्याः सृष्टेर्नित्यायाः सिद्धत्वात् पुरुषसूक्ते च तथासिद्धत्वाज्ज्ञानपूर्वकं यज्ञादिकरणे यजमानादिरूपदेवतानां यजमानादिष्वावेशेन यज्ञस्याधिदैविकत्वम्, तदभावे यज्ञस्य लौकिकत्वात् । 'सर्वापेक्षा च यज्ञादिश्रुतेरश्ववदि'ति तार्तीयीकेऽधिकरणे ज्ञानस्वरूपोपकारार्थं सर्वापेक्षायाश्चोक्तत्वात्सर्वपदे आदिपदे च भक्तेः सङ्ग्राह्यत्वेन सा तथेति तदभावे ज्ञानाभावादेवाशोभेत्यर्थः । ननु 'तमेव धीरो विज्ञाय प्रज्ञां कुर्वीत ब्राह्मण' इत्यादावुपास्तिरूपाया भक्तेः श्रावितत्वात् तत्सत्त्वे कथं भक्त्यभाव इत्याकाङ्क्षायां भावपदतात्पर्यमाहुः सा चेत्यादि । तथा च स्नेहरूपत्वाभावान्न सा भक्तिरित्यर्थः । अपेक्षार्थकत्वेनानुक्तसमुच्चायकत्वमभिप्रेत्याहुः किं बहुनेत्यादि । इत्याहेति । इति कैमुतिकन्यायेनाहेत्यर्थः । कुतः पुनरिति । अत्रापि शोभत इत्यनुषज्जते । विशेषणत्रयतात्पर्यमाहुः तत्रेत्यादि । नेति । अग्रे संसारजननात्तथेत्यर्थः । नास्तीति । 'यत्करोषी'त्यादिगीतावाक्येऽर्पण एव कर्मबन्धनमोक्षकथनात्तथेत्यर्थः । तदाहेति । तस्मात्तदभावेऽशोभामाहेत्यर्थः । भवतीति । फलसाधकं भवतीत्यर्थः ॥ १२ ॥

अतो महाभागेत्यत्र । इत्याहेति । इतीदमनेन सन्दर्भेणाहेत्यर्थः । तादृशा इति । सर्वमोचकाः । अप्रसिद्धत्वादिति । चरित्रयाथात्म्यज्ञापनहेतो-
१-५-१३
स्तथात्वात् । ननु समाधौ भगवत्स्फुरणे व्यामोहकमपि स्फुरिष्यतीति चेत्, तत्राहुः तस्यापीत्यादि । तथा च तस्य तथात्वे ज्ञाते तदपि भक्तिमेव जनयिष्यतीतिभावः । एवं पूर्वोक्तखेदनिवृत्त्यर्थः भगवद्गुणस्मरणं साधनमुपदिष्टम् ॥ १३ ॥

ततोऽन्यथेत्यत्र । विपरीते बाधकमाहेति । अधिकारसार्थक्यनिष्पादकं भग-
वच्चेष्टितोपदेशरूपं साधनान्तरमुपदेष्टुं चरित्रातिरिक्तकथने बाधकमाहे-
१-५-१४
त्यर्थः । बाधकमुपपादयन्ति अभिधेयेत्यादिना । नियतत्वाभावा-

दिति । बुद्धिकल्पितत्वेन स्थिरत्वाभावात् । तथा चैकैकस्य धर्मादेर्बुद्धिकल्पितत्वेनानन्त्यादेकस्यापि स्वरूपं न सम्यङ्निरूपयितुं शक्यम्, 'कर्मण्यकर्म यः पश्ये'दितिवच्च तथेत्यभिधेयापर्यवसानमतिरिक्तकथने बाधकमित्यर्थः । ननु भगवद्गुणेष्वप्यानन्त्यस्य भवद्भिरुक्तत्वादयं दोषस्तत्रापि तुल्य इति चेत्, तत्राहुः **भगवत** इत्यादि । तथा च बुद्धिकल्पितत्वाभावेन स्थिरत्वात्तेषां सम्यक्कथनं सम्पद्यत इति न तत्रायं दोष इत्यर्थः । **अत** इति । निरूपणीयविपर्ययत्त्वाभावात् । दोषान्तरमाहुः **किञ्चे**त्यादि । **दुःखात्मकत्वा**दिति । अतो'ऽन्यदार्त'मिति श्रुतेस्तथेत्यर्थः । एवं वैयासज्ञानस्य स्वरूपखिलत्वबोधकं दोषद्वयमुक्त्वा मूलव्याख्यानेन स्फुटीकुर्वन्ति तदाहेत्यादि । **अन्यथे**ति । आनन्दरूपाच्चरित्रादन्यप्रकारकम् । ननु वास्तवविचारे तु न दोष इति शङ्कायां तदविचार एव दोष इत्याहुः **यद्यपी**त्यादि । नन्वस्त्वयं दोषः, परं तस्य कथं निवृत्तिरित्याकाङ्क्षायां किञ्चनेत्यस्य फलितार्थं वदन्तस्तन्निवृत्तिप्रकारमाहुः **अनादरणीयमि**ति । अत्र ततोन्यथेत्युद्दिश्य किञ्चनेत्यनादरणीयत्वं विधीयत इत्यनादरणीयत्वकथनादेव वाक्यसमाप्तिरिति तद्दोषनिवृत्तिरित्यर्थः । **तदनूद्ये**ति । अन्यथाकथितमनादरणीयत्वेनानूद्य । **तत्पर्यवसानाभावा**दिति । भगवत्पर्यवसानाभावात् । **दुःस्थे**ति । दुःखिता । दुःस्थितपदस्यायमर्थ उक्तः । अनास्पदत्वे हेतुमाहुः **किञ्चे**त्यादि । **पृथग्दर्शनकृतानी**त्यादि । प्रवाहे पदशक्त्यादरणात्तन्नित्यत्वेऽभ्युपगते पदार्थानामनित्यत्वात्तथेत्यर्थः । स्वयंपदेनात्र बुद्धिर्ज्ञेया सर्वत्र । **अन्यदि**त्यादि । तथा चान्यस्य कल्पितत्वेनाभिन्नत्वाद्बुद्धेरास्पदालाभ इत्यर्थः । एवं दृष्टिसृष्टिवाद इवापद्यत इत्यर्थान्तरमाहुः **दुःस्थिते**त्यादि ॥ १४ ॥

जुगुप्सितमित्यत्र । **भ्रष्टा** इति । 'तत्रैवं शक्यते वक्तुं येऽन्धपङ्ग्वादयो नराः । गृह-
स्थत्वं न शक्ष्यन्ति कर्तुं तेषामयं विधिः । नैष्ठिकब्रह्मचर्यं वा परि-
१-५-१५ व्राजकताथवा । तैरवश्यं ग्रहीतव्या तेनादावेतदुच्यते' इति मतान्तरो-
पन्यासे आहुरित्यर्थः ॥ १५ ॥

विचक्षण इत्यत्र । **इत्याहे**ति । इतिशङ्कायां तृतीयस्य प्रयोजनमाहेत्यर्थः ।
निवृत्तिमार्ग इति । निष्कामं कर्म कार्यमितिमार्गे । **ब्रह्मसुखं चे**ति ।
१-५-१६ ज्ञानमार्ग इत्यर्थः । निवृत्तिमार्ग इत्यनेनैव विधान्तरस्यापि सङ्ग्रहान्न
तस्य पृथगुक्तिः । **प्रयत्न** इति । कर्तव्य इति शेषः । **अस्त्वि**ति । 'न निर्विण्णो नातिसक्त' इति पृथगुक्तत्वादस्त्वित्यर्थः । निवृत्तितः सुखमित्यस्यार्थः 'सर्वेहोपरतिस्तनुः सुख'मिति । 'सुखमित्यात्मनो रूपं सर्वेहोपरतिस्तनु'रिति सप्तमस्कन्धे वाक्यात् सर्वेहोपरतिस्तनुःस्थापिका यस्येत्यर्थः । निवृत्तित इति सार्वविभक्तिकस्तसिः प्रथमार्थे । तथा च सर्वेहोपरतिर्निष्क्रियत्वं तनुराकारो यस्य तादृशं सुखमित्यर्थः । वाक्यसिद्धत्वादेवं

शब्द उक्तः । तावतापीति । तादृशसुखज्ञानेपीत्यर्थः । विभोरिति । विष्णुः प्रभुः स्वतन्त्रः, तथा च ज्ञातेपि सुखे तद्दित्सायां तत्प्राप्त्यभावान्न कार्यसिद्धिरित्यर्थः । उत्तरार्धं व्याचक्षते अनात्मन इत्यादि । पूर्वेणेति । पूर्वार्धे उक्तेन सुखपदेन । अध्याहारदोषाभावाय योजनान्तरमाहुः अथवेत्यादि । अनात्मनो गुणैः प्रवर्तमानस्य निवृत्तितस्तत्सज्ञाभावेनानन्तपारस्य विभोः सुखं वेदितुं को विचक्षणोऽर्हतीति, न तु तेषामनात्मगुणानां तथा करणे समर्थः, ततस्तदर्थं भवान् दीप्तिमान् त्वं विभोश्चेष्टितं दर्शयेति योजना । अस्मिन् पक्षे दूरान्वयदोषात् पक्षान्तरमाहुः षष्ठेति । तथा चात्मनो निवृत्तिः सुखं पूर्वोक्तो वेदितुं योग्यः, न त्वेतादृशः । ततो हेतोः प्रवर्तमानस्यार्थे दर्शयेत्यर्थः । एवमपि तादर्थ्यस्य सम्बन्धत्वेन विवक्षायां षष्ठीति क्लेशात् पक्षान्तरमाहुः तत्सम्बन्धी वेति । विधिर्निरूपित इति । एतेनास्मिन्नपि सिद्धान्ते धर्मत्वमिति प्रतिभाति ॥ १६ ॥

त्यक्त्वेत्यत्र । तथा सतीति । सर्वाधिकारवत्त्वेन जघन्यत्वे सति । जन्मान्तरेत्यादि । अस्मिन् वाक्ये भक्त्युद्भवस्योक्तरीत्या पापक्षये उक्तत्वात् लौकि-

१-५-१७ काधर्मिणोश्च पापक्षयाभावादर्थबलेन कर्मकर्तुरधिकारलाभ इति विरोधात्तथेत्यर्थः । एवं लब्धेप्यधिकारे तुल्यबल(श्र) वणाशक्तिरिति तत्परिहारायाहुः यथेत्यादि । अत्रापीति । विहितभक्तिमार्गेपि । नन्वेवं सत्यारम्भदशायामुच्छृङ्खलतेवापततीत्यत आहुः बाधकानामित्यादि । बाधकानि काम्यानि, चिरकालासाध्यानि तीर्थसत्रादीनि ज्ञेयानि । तथा चेति । 'तावत्कर्माणी'ति वाक्ये कर्मकरणस्योत्तरावधेरुक्तत्वात् तद्विचारेणेत्यर्थः । ननु दासत्वाद्युक्तिः श्रुतांशत्वसमर्थनार्था, न तु सेवकत्वार्था, ब्रह्मसूत्रे तथा निर्णयादित्यत आहुः अंशत्वेपीत्यादि । एतदिति । अंशत्वम् । अन्तरङ्गमिति । भजनं सगुणोपासनारूपत्वाद्धर्माद्यपेक्षयोत्कृष्टमित्यर्थः । भजनपक्ष इति दूषयन्ति जीवस्येत्यादि । सायुज्यसाधनत्वादिति । 'भगवान् भजतां मुकुन्दो मुक्तिं ददाति' इत्यादिवाक्यैस्तथेत्यर्थः । पाताभावेप्यपक्वता तु वर्तत इति शङ्कां निराकुर्वन्ति अयमेवेति । भजनधर्म एव सायुज्यसाधनत्वरूपोर्थो वा । परमोपाधित्वादिति । परं सगुणं ब्रह्म मीयतेऽनेनेति परमस्तादृशोपाधित्वादित्यर्थः । स्वशब्देनेति । अभजतां ततः फलाभावं ज्ञापयितुं लौकिकवैदिकधर्मस्य स्वधर्मत्वं स्वशब्देनोच्यत इत्यर्थः । तत्साध्यस्यार्थस्यानर्थत्वं बोधयन्ति अभजतामित्यादिना । देहाद्यधिकारेण प्रोक्तस्यापि धर्मस्य प्रमाणसिद्धत्वात्तत्त्यागे दोषोपि सम्भाव्यते इत्याशङ्कायां तयोरधिकारिभेदेन दोषाभावायाहुः विधर्म इत्यादि । तथाचान्तर्मुखत्वेनाधिकारभेदात्तैस्त्याज्य एवेत्यर्थः । इदं सप्तमस्कन्धे नारदवाक्यम् । एतेषां स्वरूपमपि तत्रैवोक्तं 'धर्मबाधो विधर्मः स्यात् परधर्मोऽन्यचोदितः । उपधर्मस्तु पाषण्डो दम्भो वा शब्दभिच्छलः । यस्त्विच्छया कृतः पुंभिराभासो ह्याश्रमात् पृथ'गिति । श्रीधरीये विवृतश्च । 'धर्मबुद्ध्या यस्मिन् क्रियमाणे

स्वधर्मबाधः स विधर्मः । अन्यस्य चोदितोन्यस्य परधर्मः । उपमा उपधर्मः । शब्दभिच्छब्दभेदोन्यथाव्याख्यानम् । यथा 'दशावरान् भोजये'दित्यत्र दशभ्योऽवरानिति । शब्दभृदिति पाठे शब्दमात्रं बिभर्ति, यथा 'गां दद्या'दित्युक्तेर्मरिष्यन्त्या गोर्दानमिति । ननु भजने यदि पाताभावः, तदाशङ्कानुत्थानादनुवाद एव बाधित इति वैतण्डिकशङ्कायां तत्तात्पर्यमाहुः अथेत्यादि । तथा चोक्तन्यायेन तत्कथनमिति न शङ्कालेश इत्यर्थः । सिद्धमाहुः तस्मादित्यादि । अधिकारभेदान्न केनापि प्रमाणेन विरोध इत्यर्थः ॥१७॥

तस्यैवेति श्लोकमवतारयन्ति किञ्चेत्यादि । साधनमुखत इति । साधनस्वरूपद्वारा । तत्रेति । प्रमेयबलविचारे । तत्र विचारयत्विति । फेन-
१-५-१८ बुद्बुदरूपत्वे विचारयतु । अक्षरपर्यन्तमिति । अक्षरप्राप्तिपर्यन्तम् । अक्षरावधीति वा । विधिरिति । प्रयततेत्युक्तो यत्नविधिः । तद्धि वैधमिति । तथा च फलस्यापूर्वत्वेन तत्साधनत्वस्याप्राप्तत्वात्तत्साधनत्वं वैधमित्यर्थः । पूर्वग्रन्थानुरोधेन धात्वर्थं सङ्कोच्य वैधस्वरूपमाहुः यत्न इत्यादि । 'तं भजे'दित्यादिश्रुत्यनुवादत्वनिरासायाहुः धर्मेत्यादि । भक्तिसेवेति । भक्त्यर्थं सेवा । निरुपधिप्रेम्णा सेवा वा । ननु भगवत्प्रीतिहेतुना कर्मणा भक्तिजनकादृष्टाङ्गीकारे किं बाधकमित्यत आहुः फलेत्यादि । अकामितस्याप्यदृष्टस्य जन्मान्तरे फलसमर्पणार्थमङ्गीकारः । प्रकृते तु भगवत्यर्पितं कर्म भगवत्प्रीतिहेतुः । 'तत्कुरुष्व मदर्पणम्' 'शुभाशुभफलैरेवं मोक्ष्यसे कर्मबन्धनैः' 'एतान्यपि तु कर्माणी'त्यादिषु तादृशस्य भगवतोक्तत्वात्तथाकृतेन भगवानेव [1]प्रीयते, आज्ञाकरणात्, सा च तेनाविर्भूता नित्या, न तु जन्या, भगवद्धर्मत्वात् । अत एव चानश्वरा । एवं सति जन्मान्तरे तयैव फलसिद्धावदृष्टोपगमोऽप्रामाणिकत्वाद्गौरवग्रासाच्च फलविपर्ययरूपोऽसङ्गत इत्यर्थः । अफलत्वेनेत्यादि । भक्तेस्तत्फलत्वाभावेन भक्त्यर्थमदृष्टजननं न सम्भवतीत्यर्थः । नान्तिमत्वसाधकमिति । अदृष्टमिति शेषः । ननु भक्तेः कालाद्यजन्यत्वं चेत्स्यात्, तदा ज्योतिर्ग्रन्थे जातके देवपूजारतिर्वैकुण्ठादागतिः पुनर्वैकुण्ठगतिश्च शुभग्रहफलतया न ज्ञायेतेत्यत आहुः जातकेपीत्यादि । तस्मादिति । कालादृष्टाजन्यत्वात् । उत्तरार्धं व्याचक्षते न चेत्यादि । ननु सुखार्थं पित्रादयोनुकूलयितव्या इति कथं भक्त्यर्थमेव यत्नः सिध्यतीत्यत आहुः तेषामित्यादि । तथा च कालप्रातिकूल्ये क्रियायां[3] न सिद्धिरित्यर्थः । तर्हि काल एवानुकूलयितव्य इति चेत्, तत्राहुः स चेत्यादि । ननु सुखार्थं देशापेक्षासत्त्वान्न केवलं कालेन सुखसिद्धिरिति तत्सम्पादनाय तु यतनीयमेवेति कथमेकान्ततो भजनयत्नसिद्धिरित्यत आहुः न चेत्यादि । तथा चाकालानुकूल्ये तदर्थोपि यत्नो व्यर्थे

१ प्रतीयत इति पाठः । २ कालादृष्टजन्यत्वादिति पाठः । ३ क्रियार्था ।

इत्यर्थः । ननु कालोपि न स्वतन्त्रः, देशं विना फलानुत्पादकत्वादित्याशङ्कायामाहुः तुल्यत्वे इत्यादि । तथा चैवमपि कालापेक्षानपायाद्व्यर्थ एव यत्न इत्यर्थः । ननु मास्तु सुखार्थो यत्नः, दुःखाभावाय तु प्रतिविधातव्यमित्यत आहुः प्रतीत्यादि ॥ १८ ॥

१-५-१५ न वै इत्यत्र । तर्कमिति । बाधकनिवर्तकं तर्कम् । तं व्याख्यातुं बाधकं विशदयन्ति नन्वित्यादि । पराधीनत्वेनेति । कालाद्यधीनत्वेन । अङ्गीकृत्यापीति । 'तुष्यतु दुर्जन' इतिन्यायेनेत्यर्थः । ननु यद्येवं तर्हि तुष्यतु दुर्जनन्यायकस्यापि परिहारस्य किं प्रयोजनमत आहुः साधारणेत्यादि । यथा भरतादिरिति । साधारणभक्तः । स यथा जन्म प्राप्तवान्, तद्दृष्टान्तेन पातः शंक्येतेति तादृशस्थलेपि तदभावाय परिहार इत्यर्थः । सत्यवादी ब्राह्मण इति । उद्योगपर्वणि कौशिकः कश्चित्सत्यवादी चौरैः पृष्टः सार्थं क्वचिन्निलीनं तेभ्य आचख्यौ, ततस्ते सर्वे चौरैर्लुण्ठिता मारिताश्च, ततस्तेन सत्यवादेन स नरके पपातेति भगवतार्जुनं प्रत्युक्तम्, स यथा सत्येन तथाभूत्, एवं भगवत्सेवकोपि भगवदपराधाद्भगवता तथा भविष्यति, भरतवत् । तथा च यदि भक्तिरेकान्ततः फलसाधिका स्यात्, भरतो न पतेत्, यतो नैवमतो नैवमिति बाधकतर्कमङ्गीकृत्यापीत्यर्थो भवति । परिहारतर्कस्तु, मुकुन्दसेवी यदि संसृतिमाव्रजेत्, अन्यसेवकवदाव्रजेत्, यदि तथा स्यात्, तदा संसृतिं विहातुं नेच्छेत्, इतरसेवकवत् । यतः संसृतिं विहातुमिच्छति, तस्मादितरवन्न संसृतिं व्रजति, यतस्तथा न व्रजति, ततो भक्तिरेकान्ततः फलसाधिकेति । इच्छामपीति । मात्रादीच्छाम् ॥१९॥

१-५-२० इदं हीत्यत्र । दुर्लभत्व इति । भ्रमतां कालादिभिरलभ्यत्वे । भूयस्त्वकथनं चेति । चोप्यर्थे । इति शास्त्रार्थत्वायेति । इति श्रुतेर्भगवतः शास्त्रार्थरूपत्वायेत्यर्थः । निरूपणीयमिति । सुलभत्वाय भूयस्त्वकथनोपपत्तये च निरूपणीयम् । कार्यमिति । भगवत्समवेतं कार्यम् । उत्तम इति । उत्तमाधिकारिविषये । प्रकारत्रयेण निरूपणीयमिति । निरूपणीयोऽर्थः प्रकारत्रयेण निरूप्यत इत्यर्थः । तर्हीति । स्वस्य सर्वस्य च भगवत्त्वे ॥ २० ॥

१-५-२१ त्वमात्मनात्मानमित्यत्र । साफल्यं चेति । कुर्विति शेषः । साधनमिति । ज्ञानसाधनम् । तथेति । कलात्वम् । तत्रेति । कलात्वज्ञाने । तथा च यथा धर्मादयोऽर्थाः स्वतः स्फुरिताः, तथेदमपि स्फुरिष्यतीत्यर्थः । अवतीर्ण इति । अत्र व्यापिवैकुण्ठादत्रागमनरूपोऽवतारपदार्थो ज्ञातव्यः । तत्पदस्यार्थः अत इति । शिवपदस्यार्थः शान्तसुखायेति । तन्महानुभावेतिसमस्तमभिप्रेत्याहुः अस्येत्यादि । अवाङ्मनोगोचरत्वादित्यत्र वाक्सहितं मन इत्येवं समासो बोध्यः॥२१॥

इदं हि पुंस इत्यत्र । तानीति । स्वरूपसाधनफलानि । उक्तत्रिरूपतां विवृण्वन्ति

एवं सर्वैरित्यादिना। अर्थशब्दस्य वस्तुनि प्रयोजने च रूढत्वात्तृती-
१-५-२२ यार्थे बहुव्रीहौ गूढोत्मेतिवद्वर्णविकृतावविच्युतोर्थ इति पदं साधनमपि बोधयतीति त्रितयलाभ इत्यर्थः। अविच्युतार्थ इति वा मूलपाठोभिप्रेत इति न कोपि शङ्कालेशः। निषिद्धमिति। 'कः क्षेमो निजपरयोः' 'कर्षयन्तः शरीरस्थं भूतग्राम'मित्यादिषु यन्निन्दितं तदित्यर्थः॥ २२॥

अहं पुरेत्यत्र। उक्तविश्वासाय सम्वादात्। मननेन ज्ञातस्य मज्जन्मनो वाक्येन सम्वादादुक्तविश्वासायेत्यर्थः। तदानीमिति। तस्मिन् जन्मनि
१-५-२३ वा। परमहंससेवातः प्राग्वा। न सम्भवतीति। शूद्रस्योच्छिष्टदाननिषेधात्। आश्रमिणामित्यादि। 'वर्षासु ध्रुवशीलोष्टमास्स्वेकाकी यतिश्चरे'दित्यारुणीश्रुतेः। 'चतुरो मासान् वार्षिकान् ग्रामे नगरेपि वा वसे'दितिकठश्रुतेश्चेत्यर्थः॥ २३॥

ते मयीत्यत्र। साधनकथनमिति। गुणगानरूपसाधनकथनम्। तदाहेति। तस्य स्वत एव निवृत्तिमाहेत्यर्थः। बाधकज्ञानस्येति। तुल्यदर्शनरूपस्य।
८-५-२४ सेव्यवश्यत्वमिति। फलमिति शेषः। अनपेक्षाया इति। न विद्यते अपेक्षा यस्याः सानपेक्षा, तुल्यदर्शनत्वेनापेक्षितायाः सेवाया इत्यर्थः। द्वितीयमिति। निर्दुष्टानुवृत्तिः प्रथमं साधनम्, तदपेक्षयेदं द्वितीयमित्यर्थः॥ २४॥

उच्छिष्टलेपेत्यत्र। अयं धर्म इति। शूद्रायामत्र्यदानादिरूपः[1]। तत्रापि साधारणेष्विति। शूद्रेपि सेवकव्यतिरिक्तेषु। 'न शूद्राये'ति वाक्यस्य
१-५-२५ स्नातकप्रकरणस्थत्वेन शूद्रस्य चाविशिष्टत्वेन तथेत्यर्थः। मार्गभेदेनाप्यदोषमाहुः सेवा चेत्यादि। अस्य न्यायेत्यादि। 'यस्य येन गुणः, तस्य तत्र रुचि'रिति लोकन्यायसिद्धत्वकथनाय स्मेत्यनुषज्य प्रजायत इति लट्प्रयोगः कृतः। अन्यथा व्यजायतेत्येव प्रयुञ्ज्यादित्यर्थः॥ २५॥

तत्रान्वहमित्यत्र। ख्यापयितुमिति। अन्वहमित्यस्य प्रगायतामित्यनेन सम्बन्ध इति शेषः। तद्भावेनेति। भगवति प्रेम्णेत्यर्थः। तस्या इत्यादि।
१-५-२६ तया श्रवणभक्त्या नारदत्वं सम्पादितमिति सान्यस्याप्येतावत्त्वसम्पादिकेत्यर्थः। श्रवणफलमिति। श्रवणस्य प्राथमिकं फलम्। अत इति। उत्तरारम्भाभावे पूर्वविच्छेदस्याप्रयोजकत्वात्। अनुपदमिति। पदं लक्षीकृत्येत्यर्थः। द्विर्हेतौ॥ २६॥

तस्मिन्नित्यत्र। नियमार्थमिति। कार्यकारणभावाव्यभिचारार्थम्। तत्त्वमावश्यकमिति। तद्रूपतावश्यभाविनीत्यर्थः। पूर्वोक्तयेति। 'स एवेदं
१-५-२७ ससर्जे'त्यत्रोक्तया। अस्येत्यारभ्य यावदित्यन्तेन 'इदं हि विश्वमि'ति

१ मत्यदानादिरूपः।

श्लोकोक्तत्रेधानिरूपणमध्ये 'इतरो भगवा'निति प्रथमाधिकारकज्ञानस्यात्र स्वस्मिन् प्रथमं भवनं विवृतम् ॥ २७ ॥

इत्थमित्यत्र । मासचतुष्टयमित्यनुक्त्वा 'शरत्प्रावृषिकावृतू' इत्युक्त्या सूचितमर्था-
न्तरमाहुः पञ्चकं वेति। वैद्यके 'प्रावृण्मिथुनकर्कटौ' 'सिंहकन्ये स्मृता
१-५-२८
वर्षास्तुलावृश्चिककौ शर' दितिकथनात् शरदो वृश्चिकान्तत्वेन पञ्चर्तुपक्षे
प्रावृषश्चतुर्मासात्मकत्वेन षण्मासप्राप्तावपि आषाढीमारभ्यैव संन्यासिनः स्थितेरुक्तत्वात् गते
मिथुने मासपञ्चकमेव ऋतुद्वयं भवतीति तथेत्यर्थः । ज्ञानसाधनमिति । तेषामित्यर्थात् २८

१-५-२९ तस्यैवमित्यत्र । पृथगुक्तिरिति । बालपदेन पृथक्कथनम् ॥ २९ ॥

ज्ञानं गुह्यतममिति श्लोकं व्याकुर्वन्ति अस्ति किञ्चिदित्यादिना । वत्सं
लातीत्यादि । अत्र स्नेहपक्षे दीनेषु वत्सलो येषामिति व्यधिकरण-
१-५-३०
पदो बहुव्रीहिः ॥ ३० ॥

येनैवेत्यत्र । अहो इति पाठान्तरं ज्ञेयम् । ननु प्रकाशमानस्य कथमस्फूर्तिरित्यत
आहुः लेखनदशानुसन्धेयेति । यथा हृदि विद्यमानानां प्रकाशमाना-
१-५-३१
नामपि वाक्यानां लेखनवैयग्र्येण न स्फूर्तिः, तथात्रेति बोध्यमित्यर्थः
भगवदुक्तज्ञानस्य फलं वदन्तो येनेतिपदस्यार्थमाहुः क्रमेत्यादि । तथा च मायानुभाव-
ज्ञानक्रममात्रेण, न तु तद्व्यापारीकृत्येत्यर्थः ॥ ३१ ॥

एतदित्यत्र । एतैरुपद्रुत इति । 'तस्मिन् महन्मुखरिता मधुभिच्चरित्रपीयूषशेष-
सरितः परितः स्रवन्ति । ता ये पिबन्त्यवितृषो नृप गाढकर्णैस्तान्न स्पृश-
१-५-३२
न्त्यशनतृड्भयशोकमोहाः' 'एतैरुपद्रुतो नित्यं जीवलोकः स्वभावजैः ।
न करोति हरेर्नूनं कथामृतनिधौ रतिम्'इति वचनादित्यर्थः । योजितमिति । 'यत्करोषि
यदश्नासी'त्युक्तया रीत्या भगवत्यर्पितम् । तत्र 'शुभाशुभफलैरेवं मोक्ष्यसे कर्मबन्धनैः ।
सन्न्यासयोगयुक्तात्मा विमुक्तो मामुपैष्यसी'तिकथनात् । भावनया प्रापितमिति ।
यथोक्तं राजधर्मे व्यासेन । 'यथा हि पुरुषो वृक्षं छिन्द्यात्परशुना वने । कर्तुरेव भवत्येवं
परशोर्न कथञ्चन । न चैतदिष्टं कौन्तेय यदन्येन कृतं फलम् । प्राप्नुयाद्यदि तस्माद्वापीश्वरे
तन्निवेशये'ति । प्राप्नुयादिति । अन्यः प्राप्नुयात् । तथा च ईश्वरः कारयतीति भावनया
ईश्वरे प्रापितमित्यर्थः । अत एवं प्रकारद्वयेन भगवत्सम्बद्धं कर्मैव तापत्रयचिकित्सितरू-
पमिति तात्पर्यम् ॥ ३२ ॥

आमय इत्यत्र । तत्रैवेति । भगवति भावनीये कर्मण्येव । योगा इति । क्रिया-
योगाः । दध्यादिवदिति । यथा 'दध्ना जुहोति' 'दध्नेन्द्रियकामस्य
१-५-३३
जुहुयात्' 'खादिरे बध्नाति' 'खादिरं वीर्यकामस्य यूपं कुर्यात्' इत्यादि-

विहितद्ध्यादिवदित्यर्थः । सर्वापेक्षा चेति । अयं न्याय उत्तरतंत्रे तृतीयस्य तुरीयपादेऽस्ति । तत्रहि पूर्वं 'पुरुषार्थोतः शब्दा'दित्यादिभिर्ज्ञानस्य फलसाधने कर्मापेक्षा नास्तीति साधयित्वा, अथेदानीं चिन्त्यते, ज्ञानस्वरूपोपकारित्वं कर्मणोस्ति, न वेति । तत्र 'आचार्यवान् पुरुषो वेदे'ति श्रुतेर्गुरूपसत्तितदुपदेशादिभिरेव तत्सम्भवान्न तदपेक्षेति पूर्वः पक्षः । सिद्धान्तस्तु, सर्वापेक्षा सर्वेषां कर्मज्ञानभक्तीनामस्ति पुरुषोत्तमज्ञानोत्पत्तौ अपेक्षा, कुतः, यज्ञादिश्रुतेः, वेदः सर्वोपि पुरुषार्थपर्यवसायी, पुरुषार्थश्च भगवत्प्राप्तिरेव, नान्यत्, सा चेज्ज्ञानादेव, तदा यज्ञादीनां निरूपणमनर्थकं स्यात्, अतस्तत्परिहाराय मन्तव्ये कर्मणां पुरुषार्थसाधकत्वे ज्ञानस्वरूपोपकारकत्वेन तथात्वं मन्तव्यम् । तदपि निष्कामकर्मकर्तृत्वे। वाजसनेयिशाखायां 'यथाकारी यथाचारी तथा भवती'त्यादिना सकामस्य कर्तुः पुनरावृत्तिमुक्त्वा, 'अथाकामयमानो योऽकाम' इत्यादिना 'ब्रह्मैव सन् ब्रह्माप्येती'-त्यन्तेन पूर्वोक्तकर्मकर्तुरेवाकामत्वे तत्फलकथनात् । 'कषाये कर्मभिः पक्के ततो ज्ञानं प्रवर्तते' इति स्मृतेश्च । तत्र दृष्टान्तः । अश्ववदिति । स्वेष्टफलसाधकदेशव्यवधानात्मकदेशातिक्रम एवाश्वस्य यथा साधनत्वम्, न तु तत्फलसिद्धावपि, तथाधिकारित्रिविधप्रतिबन्धनिवृत्तावेव कर्मणां साधनत्वमुपकारकत्वम्, न तु भगवत्प्राप्तिरूपे ज्ञानफलेपीति । सूचित इति । व्यासस्य स्वोक्तिस्मारणाय सूचितः । तथा च पूर्वतन्त्रापेक्षयोत्तरतन्त्रस्य प्रबलत्वात्संयोगपृथक्त्वन्यायबाधेन ततो न पुनः संसार इत्यर्थः ॥ ३५ ॥

१-५-३७ नमो भगवत इत्यत्र । तस्य फलमिति । ध्यानस्य फलम् ॥ ३७ ॥

इति श्रीप्रथमस्कन्धसुबोधिनीप्रकाशे पञ्चमाध्यायविवरणम् ॥ ५ ॥

अथ षष्ठाध्यायविवरणम् ।

अथ षष्ठाध्यायं विवरिषवः सङ्गतिं वक्तुं द्वयोरर्थमाहुः मध्यमेनेत्यादि । तस्यैवेति । श्रवणस्यैव । वर्ण्यत इति । फलमित्यनुषज्यते । बाध्याभाव इति । कीर्तनाभावे । इति निरूप्यत इति । इतो हेतोर्व्यासपादैरुपनिबध्यते । तथा च फलोपोद्घातः सङ्गतिरित्यर्थः । श्रोतव्यविषयनिरूपकस्येति । श्रोतव्यो यो विषय ऐश्वर्यदानरूपस्तन्निरूपयितुर्नारदस्येत्यर्थः । भवतीति । श्रोतुर्भवतीत्यर्थः ॥

एवं निशम्येत्यत्र । तूष्णीम्भावे हेतुमाहुः आदरेत्यादि । तथा च मदुक्तौ व्या-

१-६-१ सस्यादरोस्ति न वेति ज्ञातुं नारदस्य तूष्णींभाव इत्यर्थः ॥ १ ॥

१-६-२ भिक्षुभिरित्यत्र । तदेति । कालेन संस्कारनाशे ॥ २ ॥

उत्तरग्रन्थे भिक्षुभिरित्यत्र । प्रथमप्रश्न इति । कृतिप्रश्ने । एतेषां त्रयोविंशति-

श्लोकानां तात्पर्यमाहुः **ब्रह्मविद** इत्यादि । 'एकात्मजे'त्यादि श्लोकचतुष्टयोक्तितात्पर्यमाहुः **भगवानित्यादि** । **अग्रिमावस्था** भगवत्साक्षात्कारार्थकयत्नकरणावस्था । आनुगुण्यसन्देहे यत्कार्यं तदाहुः **अन्यासक्तिरित्यादि** । **तादृशमिति** । आनुगुण्यजनकम् ॥५॥

एकात्मजेत्यत्र । **आत्मन इति** । ममेत्यर्थः । **तत्रेति** । मातृकर्तव्यपदार्थमध्ये ।
१-६-६ **योग इति** । अलब्धस्य सम्पादनम् ॥ ६ ॥

एकदेत्यत्र । **भगवानिति** । दूरीकृतवानित्यनेन सम्बध्यते । **स्थापित इति** ।
१-६-९ य इति शेषः ॥ ९ ॥

तदा तदहमित्यत्र । **ईशस्य भक्तानामिति** समभिव्याहारसूचितमर्थमाहुः
१-६-१० **भक्तानामित्यादि** । भक्तानामेव कल्याणमभीप्सन्निष्ट इत्यर्थः ॥१०॥
१-६-१२ **चित्रधात्वित्यत्र** । **देवखाता इति** । पुष्करिणीरितिशेषः ॥ १२ ॥

परिश्रान्तेत्यत्र । परिश्रमे हेतुमाहुः **बहिर्मुखत्वे जात इति** । भगवदनुसन्धान-
१-६-१४ विच्युतौ जातायामित्यर्थः ॥ १४ ॥
१-६-१५ तस्मिन्निति श्लोकं व्याकुर्वन्ति । **एवं सावधान इत्यादि** ॥ १५ ॥

ध्यायत इति श्लोकं व्याचक्षते **तस्मिन्नित्यादि** । **रूपमिति** श्लोकं व्याचक्षते ।
१-६-१६ **ततो भगवदित्यादि** । **भर्तृत्वेनेति** । कान्तपदस्यार्थः ॥ १६ ॥
१-६-२१ हन्तेत्यत्र । **अन्यथेति** । देशानुक्तौ ॥ २१ ॥

मतिर्मयीत्यत्र । **अनेनेति** । भगवदनुग्रहजन्येन पूर्वजन्मादिस्मरणेन । **तत्रेति** ।
१-६-२४ भगवद्वाक्ये ॥ २४ ॥

एतावदित्यत्र । **जातमिति** । भूतपदस्यार्थः । **तथाकथन इति** । अदृश्येन रूपेण
कथने । आत्मातिरिक्तरूपस्याप्यनुमानगम्यत्वं नास्तीत्याहुः **अतिरि-**
१-६-२५ **क्तेत्यादि** । **सर्वत्रेति** । अस्मदादिकृतेषु साधनेषु । **उक्तमिति** । नाम-
नमुक्तम् ॥ २५ ॥

नामानीत्यत्र । **अविद्यारूपा इति** । योगदर्शने 'विपर्ययो मिथ्याज्ञानमतद्रूपप्रति-
ष्ठ'मिति विपर्ययं लक्षयित्वा 'अविद्यास्मितारागद्वेषाभिनिवेशाः क्लेशा'
१-६-२६ इति विपर्ययस्य भेदा उक्ताः । तेषामेव भाष्ये व्यासपादैः 'तमो मोहो
महामोहस्तामिस्रोऽन्धतामिस्र' इति पर्वत्वेन व्याख्यातत्वात्तत्पर्वरूपा इत्यर्थः । **तत्र चेति** । कर्मादिषु च । **पृथगिति** । 'निर्विण्णानां ज्ञानयोगः कर्मयोगस्तु कामिनाम् । न निर्विण्णो नातिसक्तो भक्तियोगोऽस्य सिद्धिद' इत्येकादशे वाक्यादित्यर्थः । **यदिति** । अनुकल्परूपम् । **श्रुतिसिद्धत्वादिति** । मण्डलब्राह्मणे 'तमेतमग्निरित्युपासतेऽध्वर्यव' इत्युपक्रम्य, यजुःसामादिरूपाण्युक्त्वा, 'तस्मादेवंवित्सर्वैरेवैतैरुपासीते'ति श्रावणादि-

त्यर्थः। न सर्वैरित्यादि। 'तद्धैतान् भूत्वावती'तिश्रुतावुपास्यरूपेणैव रक्षोक्तेः सर्वरूपानुपासने तद्रूपेणाभवनात् सर्वत्र त्रिविधरागनिवृत्तिः प्रतिबन्धान्तरनिवृत्तिश्च न स्यादित्यर्थः। दूषणान्तरमाहुः श्रोतुरित्यादि। सर्वत्रायं ब्रह्म न जानातीति श्रोतुर्बुद्धिः स्यात्, सर्वत्राज्ञानेऽस्यै श्रुतिविरुद्धत्वात्पाषण्डताशङ्का स्वस्यापि स्यादित्यर्थः। तत्रेति। नाम्नामानन्त्ये। तानिति। लोकान्। नामोच्चारण एवेति। नतु वस्त्रादित्यागेपीत्यर्थः। स्वस्याबाधकानीति। चित्ताविक्षेपकानि। कृतपदं करिष्यमाणानामप्युपलक्षकमित्याशयेनाहुः अथवेत्यादि। एकमित्यादि। चरित्रस्मरणरूपमङ्गं नामोच्चारणसाधनत्वेनोक्तवेत्यर्थः। लौकिकालौकिकानीति। सन्माननानाश्चर्यावलोकनादीनि पुण्यदेशानुभवाज्ञादीनि चेत्यर्थः। तदाहेति। गतस्पृहपदेनाहेत्यर्थः। अपरिच्छिन्नानीति। देशकालकृतनियमरहितानि। अत एव यावज्जीवाधिकारकस्यानिर्वाहादेव। द्वितीयाध्याये जैमिनिसूत्रीये कर्मभेदः नित्यकाम्याग्निहोत्रादेः प्रयोगभेदः। परिच्छेदकदेशकालसम्बन्धे 'प्रयागे वपनं कुर्यात्' 'तुलामकरमेषेषु प्रातः स्नायी भवेन्नर' इत्यादिवाक्योक्तदेशकालसम्बन्धे, किं कुर्यात्, परिच्छिन्नापरिच्छिन्नयोर्वपनादिपर्यटनयोर्मध्ये कतरत्कुर्यादित्यर्थः। तत इत्यादि। तथाच कृतिसाध्यत्वासाध्यत्वविचारो हि शरीररक्षाविचारमूलकस्तस्याविचार्यत्वेन तदप्यविचार्य पर्यटेदेवेत्यर्थः॥ २६॥

एवं कृष्णमतेरित्यत्र। भोगसमाप्ताविति। चरमक्षणे। शापसमाप्ताविति।
ब्रह्मवैवर्ते ब्रह्मणा नारदं प्रति 'गृहस्थाश्रमं कुरु त्व' मित्याज्ञप्ते नारदो न
१-६-२७ कृतवानित्यतः शापो दत्तः, 'त्वं स्त्रीकामो दासीसुतश्च भविते'ति कथितम्, तेनाहं पूर्वमुपबर्हणगन्धर्वो भूत्वा, ततो दास्यामुत्पन्नः, तस्य शापस्य समाप्तावित्यर्थः। केचिदिति। विजयध्वजादयः। अस्मिन् पक्षे तडित्पदं क्रियाविशेषणम्। एतस्याः शैघ्र्ये प्रसिद्ध्यभावाच्छ्रीधरोक्तपक्षान्तरमाहुः सौदामिनी वेति। सपर्वते स्फटिकमये इति तत्प्रान्तसम्भवात्तडिदतिस्फुटा भवतीति कालस्य तद्वदतिस्फुटत्वाय दृष्टान्तः। श्रीधरीयेऽन्यदपि पक्षद्वयमुक्तम्। सुदाममाला तत्र भवेति मालाकारेत्यर्थ इति। 'तडिदित्यन्तकवधयो'रिति नैरुक्तिकस्मरणात् तडिदन्तिक इत्यर्थ इति च। एतेषु सर्वेषु पक्षेष्वप्रुष्टार्थत्वं सौदामिनीपदे इकारदौर्लभ्यं चेतिदूषणसत्त्वात्पक्षान्तरमाहुः एकं वा पदमिति। तथा प्रसिद्ध्यभावाद्विकल्पवाचकपदोक्तिः। अत्रापि दोषमाशङ्क्य परिहरन्ति तडिदिवेत्यादि। आदिपदेन 'तडितोऽधि वरुणः सम्बन्धा'दित्यादिप्रयोगः सङ्गृह्यते॥ २७॥

प्रयुज्यमान इत्यत्र। नन्वारब्धकर्मनिवृत्तौ 'गन्ता मज्जनतामसी'ति वरादेरपि
निवृत्तेरग्रे शरीरं कथमभूदित्यत आहुः वरादिकमिति। तथा चार-
१-६-२८ ब्धत्वाभावान्न पूर्वं निवृत्तिः, किन्तु देहग्रहणोत्तरं तस्याप्यारब्धत्वे जाते

१ अज्ञानेन वक्तुः श्रुतीत्यादि पाठः।

७

निवृत्तिरित्यर्थः । ब्रह्माण्डपर्यवसायीति । ब्रह्माण्डात्मा । तर्हीति । ब्रह्माण्डात्मकत्वे ॥ २८ ॥

कल्पान्त इत्यत्र । ब्रह्मापि नाभिद्वारेत्यादि । एतदुक्तं कौर्मे 'ततोऽवतीर्य विश्वात्मा देहमाविश्य चक्रिणः । अवाप वैष्णवीं निद्रामेकीभूयाथ विष्णुने'ति ॥ २९ ॥

१-६-२९

इति श्रीभागवते प्रथमस्कन्धसुबोधिनीप्रकाशे षष्ठाध्यायविवरणम् ॥ ३ ॥

अथ सप्तमाध्यायविवरणम् ।

अथ सप्तमाध्यायं विवरिषवः पूर्वप्रकरणस्य समाप्तत्वादुत्तरस्य चारप्स्यमाणत्वात्तयोः सङ्गतिं वक्तुमाहुः एवमित्यादि । एवं शौनकप्रश्नमुखेन त्रिभिर्नारदव्याससम्वादं निरूप्य, मध्यमस्याधिकारस्य स्वातन्त्र्येण निरूपणात् निरूपणं विधाय, अथैतदनन्तरमुत्तमाभिधा उत्तमाधिकाराभिधानं त्रयोदशभिरध्यायैर्व्यासचरणैः क्रियत इति शेषः । तथा च व्यासपादोक्तावसरः प्रसङ्गो वा सूतोक्तौ तु प्रश्नोत्तरभाव एव सङ्गतिरित्यर्थः । नन्वस्य कथमुत्तमत्वमित्याकाङ्क्षायामाहुः साधक इत्यादि । अयं वर्ण्यमानो भगवानत्र प्रजानां दीनतया साधारणरूपाणां पतिः समन्ततो रक्षकः सन् साधकः । अधिकारश्च स्वतन्त्रः, अत उत्तमत्वम् । मध्यमे भगवतः साधकत्वेपि नारदस्य प्रजारूपत्वाभावान्न प्रजापतित्वेन साधकत्वम् । प्रथमे चाधिकारस्य न स्वातन्त्र्यम् । प्रकृते तूभयसत्त्वादुत्तमत्वमित्यर्थः । कुत एतदवगम्यत इत्यत आहुः साधकोयमित्यादि । निरूप्यत इति । सप्तमे सप्तमादिषडध्याय्यां वा निरूप्यत इत्यर्थः । अस्तूत्तमत्वम्, परमध्यायाः किमित्यधिका इत्यत आहुः द्वादशेत्यादि । निरूप्यत इति पूर्वेण सम्बन्धः । चोऽवधारणे । अवान्तरप्रकरणानि विभजन्ति निरूप्यते षड्भिरित्यादि । तथेति । षड्भिरित्यर्थः । हेतुषडध्यायीं विभजन्तः प्रस्तुताध्यायस्यार्थमाहुः हेतुरित्यादि । द्विविध इति । सामान्यविशेषभेदेन द्विविधः । नन्वेवमष्टविधत्वेऽष्टाध्याया अपेक्षिता इत्यत आहुः सप्तम इत्यादि । एतदेव प्रपञ्चयन्ति अत्र हीत्यादिना । निरूप्यत इति । उक्तक्रमप्रातिलोम्येन निरूप्यते । सामान्यहेतुत्रयं स्फुटीकुर्वन्ति यस्येत्यादि । श्रीभागवतव्यासयोरपि भगवद्रूपत्वान्नोक्तविरोधः । भक्तमनोरथपूरणमिति । तेन प्रकारेणाश्वत्थाममोचनाद्रौपद्यादिमनोरथपूरणम् । एवञ्चात्र सामान्यहेतुत्वं भगवतो भक्तमनोरथपूरकत्वेन विशेषरूपत्वेपि देहरक्षकत्वेन ज्ञेयम् ।

ब्रह्मनद्यामित्यत्र । पुरो हविश्चेति । 'पुरोहविषि देवयजने याजये'दिति विधाय

'एतद्वै पुरोहविर्देवयजनं यस्य होता प्रातरनुब्रुवन्नग्निमप अप आदित्यमभि-
१-६-२ विपश्यती'ति । तल्लक्षणं तैत्तरीये षष्ठाष्टके श्रावितं तादृशमित्यर्थः । शम्या प्रास्यतेऽस्मिन्निति । शम्या गदाकारकाष्ठविशेषो यज्ञायुधम् । प्रास्यते प्रविध्यते बलेन प्रक्षिप्यत इति यावत् । यस्मिन् देशे स इत्यर्थः । नाम निरूप्य तत्तात्पर्यमाहुः तदग्नेरित्यादि । तदुपपादयन्ति तदैवेत्यादि । यदा तत्प्रियं धाम भवति, तदैवाग्निः गार्हपत्यादिः स्वस्थानात्कुण्डादाशम्यामासात् शम्या प्रवेधदेशमभिव्याप्यापक्षायति अङ्गाररूपेण बहिः पततीत्यर्थः । इदमेव कल्पकारेणोक्तम् । 'यस्याहिताग्नेरग्निरपक्षायेदाशम्याप्रासा'दिति । अत्रैव प्रकारान्तरेणाहुः यदीत्यादि । यदि परस्तरां शम्यापतनदेशादन्यदेशे अपक्षायेत्, अङ्गारोऽपगम्य पतेदित्यर्थः । इयं श्रुतिर्ब्राह्मणेऽच्छिद्रेऽस्ति कल्पसूत्रे च ॥ २ ॥

भक्तियोगेनेत्यत्र । तदाधारमिति । स्फुरितपदार्थाधारं मन इत्यर्थः । अप-
श्यदित्यत्र । पुरा आसेतिव्युत्पत्त्या पुरुषपदेनैव पुरुषोत्तमप्राप्तेः
१-७-४ पूर्णपदमनतिप्रयोजनमित्यरुच्या पूर्णपदस्य प्रयोजनान्तरमाहुः जीवेत्यादि ॥ ४ ॥

अनर्थोपशममित्यत्र । ननु मोहस्याज्ञानकार्यत्वाज्ज्ञानेनैव तन्निवृत्तिसम्भवेन
मोहनिवर्तकतया ज्ञानस्यैव दर्शनं युक्तमिति कुतो भक्तेस्तथात्वेन दर्शन-
१-७-६ मित्याकाङ्क्षायां ज्ञानस्यातथात्वं भक्तेस्तथात्वं च व्युत्पादयन्ति ज्ञानकाशयेत्यादि । इतीति । अतो ज्ञानस्वरूपस्य सन्दिग्धत्वादित्यर्थः । द्विरूपत्वादिति । 'आगमोर्थः प्रजा देशः कालः कर्म च जन्म च । ध्यानं मन्त्रोथ संस्कारो दशैते गुणहेतवः । तत्तत्सात्त्विकमेवैषां यद्यद्वृद्धाः प्रचक्षते । निन्दन्ति तामसं तत्तद्राजसं तदुपेक्षित'मिति वाक्ये वृद्धवाक्यैः सात्त्विकत्वज्ञानोक्त्या वृद्धानामपि बहुविधत्वेन तथात्वादित्यर्थः । ननु मायाज्ञानोपायः सन्ध्याधिकरणे व्यासपादैरुक्त इति तदनुसारेण ज्ञातायां तद्विलक्षणतया ज्ञानस्वरूपमपि ज्ञास्यत इत्यत आहुः कार्त्स्न्येनेत्यादि । आदिपदेन बाधाभावः शास्त्रसम्वादः फलसम्वादश्च सङ्गृह्यते । अनर्थनिवर्तकत्वमिति । जन्मादिनिवर्तकत्वमिति । जन्मादिनिवर्तकत्वं कुतो नेत्याकाङ्क्षायामाहुः यथेत्यादि । नन्वनर्थप्राप्तिजनको मोहश्चेज्ज्ञानेन निवृत्तः, तदा मायाया विद्यमानत्वेऽप्यकिञ्चित्करत्वम्, अन्यथा ज्ञानेनानर्थनिवृत्तिबोधकानां शास्त्राणामप्रामाण्यप्रसङ्गेन महानुपप्लवः स्यादित्यत आहुः शास्त्रेत्यादि । तथा चातो मायानिवृत्तिरावश्यकैवेत्यर्थः । तर्हि शास्त्रस्य का गतिरित्यत आहुः शास्त्रं त्वित्यादि । साधकमिति । ज्ञानसाधकम् । ज्ञानमिति । उत्पद्यत इति शेषः । अत्र प्रमाणमाहुः मामेवेत्यादि । शास्त्रीय इवेति । शास्त्रीये धर्मे यथा श्रद्धा, तथेत्यर्थः । ननु यद्येवमेव पदार्थाः, तदान्येषामपि ऋषीणां योगिनां तथा भासेरन्,

यदि भासेरन्, तदा तथोच्येरन्, यतो नैवम्, अतो नैवमिति शङ्कायामाहुः अन्यथेत्यादि । राजसादिभिरिति । कर्तृभिः साधनैश्च क्रियमाण इति शेषः ॥ ६ ॥

अस्यामित्यत्र । **तदुपपादितं प्रथमश्लोके** इति । 'जन्माद्यस्ये'ति श्लोके 'यथा हि वेदे यज्ञीया' इत्यारभ्य 'भागवतसंहिते'त्यन्तेनोपपादित-
१-७-७
मित्यर्थः । इतः प्रथमश्लोके वा । कृष्ण इत्यादिपदद्वयव्याख्यानेनोत्तममध्यमप्रथमाधिकारिणां भक्तिविषय उक्तो ज्ञेयः । स्वतन्त्रस्येति । इदं 'पुंस' इत्यस्य व्याख्यानम् । स्वातन्त्र्यं चात्र देवतान्तरे साधनान्तरे च निष्ठाराहित्यं बोध्यम् ७

स संहितामित्यत्र । अन्यव्यावृत्त्यर्थं इति । संहितान्तरपाठनादिव्यावृत्त्यर्थः ।
अनुक्रमेण शोधयित्वेति । यथाक्रममुक्तानुक्तदुरुक्तचिन्तां कृत्वा ।
१-७-८
अयं पक्षः श्रीधरोक्तः । अस्मिन् पक्षे समाधेः सदोषत्वमायातीत्यरुच्या पक्षान्तरमाहुः **आनुपूर्व्येण** चेति । समाधौ क्रियमाणे सर्वा लीला युगपदेव भाता इति पूर्वं भानानुसारेणोक्त्वापि पश्चाद्यथास्थानं तन्निबन्धनं आनुपूर्व्यं तत्कृत्वेत्यर्थः । पाठनं तु द्वादशानामपि स्कन्धानां भाति । आरम्भे एव 'शुकमुखादमृतद्रवे'ति कथनात् । समाप्तौ सूतेनापि 'कस्मै येने'ति श्लोके 'योगीन्द्राय तदात्मना च भगवद्राताये'ति कथनाच्च । **लोकानुवर्तीति** । चेदिति शेषः ॥ ८ ॥

१-७-९ **स वा इत्यत्र** । उक्तमिति । मन्तव्य इति श्रुतौ हेतुत्वेनोक्तमित्यर्थः॥९॥

आत्मारामा इत्यत्र । नन्वेषा भक्तिजनिका संहितेति भक्तिमार्गीयाणां तत्राद-
रात् ते किं न स्थिता यत्तान् विहाय व्यासचरणा मुक्तं शुकं तत्प्रचा-
१-७-१०
राय योजितवन्त इत्यत आहुः **मार्गान्तरेत्यादि** ॥ १० ॥

हरेर्गुणेत्यत्र । **फलं गृहीतमिति** । विषयेन्द्रियसंयोगफलं ज्ञानं तद्गुणैर्गृहीत-
मित्यर्थः । **शुको महादेव इति** । 'द्वैपायनाच्छुको जज्ञे भगवानेव
१-७-११
शङ्करः । अंशांशेनावतीर्योर्व्यां स्वं प्राप परमं पद'मिति कूर्मपुराणात्तथेत्यर्थः । **स्वप्रतिष्ठार्थमिति** । स्वस्य प्रकर्षेण स्थित्यर्थमित्यर्थः ॥ ११ ॥

परीक्षित इत्यत्र । **परिपालितमिति** । भावे क्तः परिपालनमित्यर्थः । **परिपा-
लित इति वा पाठः** । **तावदर्थ्यमिति** । तावदर्थस्य भावस्तावद-
१-७-१२
र्थ्यम्, एवं प्रकारकं परिपालनमित्यर्थः । **पृष्टमित्यादि** । पृष्टं परीक्षितमनूद्य तदाहतज्जन्मादिहेतुकथनं प्रतिजानीत इत्यर्थः । एतेनाधिकारोक्ति प्रति हेतुतागर्भः प्रसङ्गः सङ्गतिरुक्ता ज्ञेया । ननु पाण्डवसंस्थादेरपृष्टत्वात्तदुक्तेः किं प्रयोजनमत आहुः **पुरुषेत्यादि** । **संस्थामिति** । सम्यक्स्थितिः प्रकारम्, देहत्यागप्रकारं चेत्यर्थः । अप्रतिबन्धार्थमित्युक्ते कथं प्रतिबन्धसंभावनेति शङ्कोदेति, तन्निरासार्थं प्रतिबन्धकत्वं

स्फुटीकुर्वन्ति प्रतिबन्धकत्वेत्यादि। यद्यप्यत्र नैकजातत्वम्, तथाप्येकस्वामिकक्षेत्रजातत्वात्तथेतिभावः। ग्रहणमिति। मुक्तेर्ग्रहणम्। अतएवेति। पाण्डुमोचनादेव। अन्यथेति। सर्वथापृष्टत्वे। प्रथमाध्याये 'को वा भगवतस्तस्ये'त्यनेन भगवद्यशःश्रवणादरस्य सूचितत्वान्नासङ्गतिरित्यर्थः॥ १२॥

१-७-१७ इति प्रियामित्यत्र। स्वरक्षेति। रक्षापदं धनुषि च रथे च सम्बध्यते।१७।

त्वमाद्य इत्यत्र। न प्राकृता इति। न स्वभावजाः। अत्र प्रकृतिमाययोर्भिन्नतया
१-७-२३ निर्देशात् प्रकृतिपदस्य स्वभावपरत्वं बोध्यम्। पूर्वानिति। दोषतया सम्भावितान् धर्मान्॥ २३॥

१-७-२९ श्रुत्वा भगवतेत्यत्र। प्रयोक्तृघातकत्वमिति। प्रथमब्रह्मास्त्रप्रयोक्तृद्रौणिघातकत्वम्॥ २९॥

१-७-३२ प्रजोपप्लवमितिश्लोकं व्याकुर्वन्ति अतःपरमित्यादि। उपसंहृतमिति। अर्जुनेनेति शेषः। स्वस्यापीति। दाहलक्षणमिति शेषः॥ ३२॥

१-७-३३ तत आसाद्येति श्लोकं व्याकुर्वते तत इत्यादि॥ ३३॥

१-७-३४ शिबिरायेत्यत्र। सूचितमिति। कालरूपत्वात्सूचितम्॥ ३४॥

स्वप्राणानित्यत्र। प्राणाप्राणैर्जीवनमित्यत्र प्राणापानैरिति पाठो भाति।
१-७-३७ यस्य तत्रेत्यादि। यस्य पुंसस्तत्र तयोः प्राणापानयोः जीवनहेत्वोर्मध्ये प्राणैः प्राणजीवनं तदयुक्तमित्यर्थः। ननु नेदमयुक्तं यागे व्यभिचारादित्यत आहुः धर्मे त्वित्यादि। उभयतारकत्वादिति। 'सगृहः सपशुः सुवर्गं लोकमेती'ति तैत्तिरीये श्रावणेन तस्याः हिंसायाः कर्तृपशुतारकत्वादित्यर्थः। युक्त इति। प्राणसङ्क्षय इति शेषः। धर्म्यादिति। धर्मजनकाद्युद्धात्, तथा च युद्धेन मारणीय इत्यर्थः॥ ३७॥

तदसावित्यत्र। आत्मन इत्यस्यार्थः पुत्रानिति। भर्तुश्चेति चकारसूचितमर्थ-
१-७-४० माहुः कुलेत्यादि। द्रोणकुले दुर्योधनकुले चेत्यर्थः। अवध्यत्वहेतुरिति। द्रौणेरवध्यत्वप्रयोजको हेतुः। तथा चैतत्त्रयं ज्ञात्वा कामतो वधोऽर्जुनेन न कृत इत्यर्थः॥ ३९॥ ४०॥

अथोपेत्येत्यत्र। हेतुपदमिति। हेतुभूतं पदम्। नन्वेतदानयने 'विशिखैः शिर
१-७-४१ उपाहरे' इति प्रतिज्ञाया कथं पूर्तिरित्याकाङ्क्षायामाहुः अयं त्विति। देहस्त्विति। प्रतिज्ञातं त्विति च॥ ४१॥

उवाचेत्यत्र। षडङ्गसहितमिति। 'धर्म्यं न्याय्य'मित्येतद्विवरिष्यमाणषडङ्गसहि-

१-७-४३ तम् । वलिष्ठमिति । ब्राह्मण्यमितिशेषः । नितरां गुरुरिति । एतेन भगवन्मुखत्वरूपो धर्मो महत्त्वादादरणीय इत्युक्तम् ॥ ४३ ॥

१-७-४५ स एष इत्यत्र । नान्वगादिति । द्रोणानुगमनं न कृतवतीत्यर्थः ॥४५॥

१-७-४६ तद्धर्मज्ञेत्यत्र । वृजिने प्राप्ते इति । अन्तर्भावितण्यर्थः । अधर्मप्राय इति । 'विषमधिया रचितो य' इतिवाक्यं चित्रकेतुस्तुतौ षष्ठस्कन्धे । अत्र पूर्वश्लोके भागवतधर्मस्यानवद्यतामुक्त्वा ' विषममतिर्न यत्र नृणां त्वमहमिति मम तवेति च यदन्यत्र । विषमधिया रचितो यः स ह्यविशुद्धः क्षयिष्णुरधर्मबहुलः ' इति वाक्यकथनादत्रापि धर्म एव परामृष्यत इति तथेत्यर्थः ॥ ४६ ॥ ४७ ॥

१-७-४८ यैः कोपितमिति श्लोकं व्याकुर्वन्ति धर्मस्त्वित्यादि । तच्चेदिति । ब्रह्मकुलं चेदित्यर्थः ॥ ४८ ॥

१-७-५१ तत्राहेत्यत्र । तत्त्वसहित इति । तत्त्वमनारोपितं रूपं तेन युक्तः । प्रामाणिका इति । प्रमाणपर्यवसितमतयः । सूत्रात्मकत्वे क्रोधो न युक्त इत्यत आहुः अधर्मेत्यादि । भीमवचनस्यार्थमाहुः तस्येत्यादि ॥५१॥

१-७-५२ निशम्येत्यत्र । उक्तवानिति । पूर्ववाक्यप्रतिनन्दनसूचितवाक्याभ्यां कथितवान् । भिन्नं वाक्यमिति । भगवत्कृतप्रतिनन्दनकथनोत्तरं चतुर्भुजपदप्रयोगादेवावगन्तव्यमिति शेषः । नैकतापि विरुद्धानामिति । विरुद्धानां वाक्यानां एकतापि एकवाक्यतापि नेत्यर्थः । परस्परेत्यादि । ताभ्यां वाक्याभ्यां सम्भूयैककार्यजननाय तावेव तदुभयवाक्यार्थावेव स्तंभितवान् स्थापितवानित्यर्थः । आहेति । भगवानाहेत्यर्थः ॥ ५२ ॥

१-७-५३ मयैवोभयमित्यत्र । ज्ञात्वा मया समाम्नातमिति । द्रौपदीभीमहार्दं ज्ञात्वा समाम्नातम्, न तु शास्त्रत्वेनेत्यर्थः ॥ ५३ ॥

इति श्रीप्रथमस्कन्धसुबोधिनीप्रकाशे सप्तमाध्यायविवरणम् ॥ ७ ॥

अथ अष्टमाध्यायविवरणम् ।

अथाष्टमाध्यायं विवरिषवः सङ्गतिं वक्तुं द्वयोरर्थमाहुः एवमित्यादिद्वाभ्याम् । एवमुक्तप्रकारेण या निरूपिता, सा सर्वहेतुकथायै सर्वेषां मनोरथपूरणे यो हेतुः भक्तिरूपस्तत्कथनार्थं निरूपिता । चकारेण सूतोक्तावपि हेतुनिरूपणेन तत्रापि श्रीभागवतप्रतिष्ठाहेतुभूतं यत्परीक्षितो भगवदीयत्वं तत्रापि हेतुस्तत्पूर्वजानां वैष्णवत्वं तत्कथनार्थं

निरूपिता। अष्टमे वाक्यकरणफलं सूतोक्तौ वैष्णवत्वदार्ढ्याय निरूप्यत इति शेषः। अत्रेदं बोध्यम्। चतुर्थाध्याये शौनकादिभिः श्रीभागवतविषयकः तत्कर्तृविषयको वक्तृविषयकः श्रोतृविषयकश्चेति चत्वारः प्रश्नाः कृताः। तन्मध्ये प्रथमस्योत्तरमग्रिमस्कन्धैर्वक्तव्यम्। द्वितीयस्योत्तरं 'द्वापरे समनुप्राप्त' इत्यारभ्य 'शुकमध्यापयामास निवृत्तिनिरतं मुनि'रित्यन्तैः साधिकैस्त्रिभिरध्यायैरुक्तम्। तदवान्तरप्रश्नोत्तरं चोक्तम्। ततस्तृतीयस्य तु कथनाध्ययनभेदेन वारद्वयं प्रश्नेपि सप्तमाध्याये अध्ययनविषयकस्योत्तर एव 'नित्यं विष्णुजनप्रिय' इत्यनेन कथनविषयकस्याप्युत्तरं सूचितम्। अतः परं चतुर्थोऽवशिष्यते, स तु जन्मकर्मप्रायोपवेशहेतुप्राणत्यागविषयत्वेन चतुर्धा। तत्र जन्मनो महाश्चर्यत्वस्य तैर्ज्ञातत्वात् तत्र हेतुर्वक्तव्यः। अन्यथा विशेषणस्यापार्थत्वप्रसक्तेः। एवञ्च तद्धेतुर्महाश्चर्यत्वहेतुर्भगवदीयत्वम्, तत्रापि हेतुः पूर्वजानां वैष्णवत्वम्, तत्रापि प्राथमिकस्तद्धेतुः सर्वेषां भगवद्वाक्यनिष्ठत्वरूप एव सप्तमे सिद्ध इति सोत्रानूदितः। तेनात्र सूतोक्तौ हेतुहेतुमद्भाव एवं प्रकारक इति बोधितम्। पूर्वं तु व्यासोक्तसङ्गतिप्रदर्शनाय भक्तमनोरथपूरकत्वमर्थ उक्त इति न पूर्वोत्तरविरोधः। अत एवात्र 'कथायै चे'ति चकारो भक्तमनोरथपूरकत्वेपि भगवद्वाक्यनिष्ठत्वस्य हेतुतासूचनायोक्त इति। एवमष्टमाध्यायार्थेपि द्रष्टव्यम्। आहेति। यत्तदोर्नित्यसम्बन्धात्तदाहेत्यर्थः। अत्रैकं षोडशश्लोकैः सेत्स्यति, तदनन्तरं तु द्वितीयं पृथास्तोत्रान्तैः सेत्स्यति, शेषानुतापकथा त्वेतदुपोद्घातत्वेनेति सूतोक्तौ प्रासङ्गिकी भगवत्कथा। व्यासोक्तौ तु सर्वदुःखनिवृत्तिपूर्वकभक्तिप्रदत्वमिति बोद्धव्यम्। एवमग्रिमाध्यायेपि।

घातयित्वेत्यत्र। कचस्पर्शमात्रेण कथमायुषः क्षय इत्याकाङ्क्षायामाहुः निरपराधेत्यादि। प्राणानामुत्तमादिति। आयतनादिति शेषः। 'अर्वाग्बिल-

१-८-५ श्चमस ऊर्ध्वबुध्नस्तस्मिन् यशो निहितं विश्वरूप'मिति श्रुतिव्याख्याने 'शिरो वै अर्वाग्बिलश्चमस ऊर्ध्वबुध्नः प्राणा वै यश' इति श्रावणात् प्राणानामुत्तमायतनं शिरस्तत्प्राप्य आयुषः प्राणाधीनस्य तत्र तथात्वात्तथेत्यर्थः॥ ५॥

याजयित्वेति श्लोकं व्याचक्षते तरतीत्यादिना। रात्रिसत्राधिकरणेनार्थवादिकफलस्यात्रोपादेयत्वे सिद्धे आहारपृथक्त्वपक्षेण आहार आहरणं प्रयो-

१-८-६ गस्तत्पृथक्त्वपक्षस्य 'तत्र सर्वेऽविशेषा'दित्यधिकरणे सिद्धत्वात्तेनेत्यर्थः। इदं पूर्वतन्त्रे चतुर्थस्य तृतीयपादे चिन्तितम्। तथाहि। 'सार्वकाम्यमङ्गकामैः प्रकरणा'दित्यस्मिन्नधिकरणे दर्शपूर्णमासज्योतिष्टोमादेः सर्वकामार्थत्वं सिद्धम्। तत्र कामा नैमित्तिकाः, ज्योतिष्टोमादिस्वरूपं निमित्तम्। तच्च सर्वेषु कामेष्वविशिष्टमिति सकृज्ज्योतिष्टोमाद्यनुष्ठानेप्येकमिवा(न्यो?)न्यान्यपि फलानि बाधकाभावाद्भवन्तीति युगपत्सर्वफलसिद्धिरिति प्राप्ते ब्रूमः। नात्र ज्योतिष्टोमं निमित्तीकृत्य कामा विधीयन्ते, कामानामननुष्ठेयत्वात्, किन्तु पुरुषस्य स्वत एव प्राप्तान् कामानुद्दिश्य ज्योतिष्टोमादिर्विधीयते। अत-

स्तेषां स्वर्गपश्वादीनां परस्परनिरपेक्षाणामेव फलत्वात् तत्तत्साधनत्वेन चोद्यमानो ज्योतिष्टोमादिरपि तत्तदर्थं पृथक् प्रयोगमर्हतीति वाक्यविचारादवसीयत इति ॥ ६ ॥

१-८-७ उपलेभेत्यत्र । प्रारम्भाद्यभावादिति । अत्र पाठः प्राप्त्याद्यभावादिति भाति ॥ ७ ॥

पाहि पाहीत्यत्र । आगच्छन्नेवेति । अत्र आगच्छन्त्या एवेति, प्रदर्शयन्नित्यत्र
१-८-८ प्रदर्शयन्त्या इति, बोधयन्नित्यत्र बोधयन्तीवेति पाठो भाति । इत्युक्तं भवतीति । यथा पिधेहीत्यादौ द्वारादिपदार्थस्याभिनयेन प्रतीतिः, तथात्रापीत्यर्थः ॥ ८ ॥

१-८-९ अभिद्रवतीत्यत्र । अप्रतिकार्यपक्ष इति । अप्रतिकार्यत्वपक्षे ॥ ९ ॥

१-८-११ तर्ह्येवेत्यत्र । उभयत्रेति । पाण्डवेषु सायकेषु च ॥ ११ ॥

१-८-१२ व्यसनमित्यत्र । दूरापास्तमिति । प्रतिकारकरणमितिशेषः । तद्द्विनानित्यादि । तथाच विषयरूपेण विषयार्थं रक्षिता इत्यर्थः ॥ १२ ॥

अन्तःस्थ इत्यत्र । ओषधे त्रायस्वैनमितिवदिति । दीक्षणीयायां दीक्षाङ्गत्वे
१-८-१३ विहिते केशश्मश्रुवेपने क्षुरस्य नतिर्यङ्क्विधानमनया श्रुत्या कल्पे विहितं ‘ओषधे त्रायस्वैनमिति स्वधीतं निर्यञ्चं निदधाती’ति । तथाचौषधे दाहनिधान एनं यजमानं त्रायस्व त्वक्च्छेदनाकरणाद्रक्षेत्यर्थात् यथा स्वधितिना रक्षा, तथा मायासंबन्धिदोषाजननात्तया आवरणमित्यर्थः । बहिः स्थितस्येति । बहिःस्थितकर्तृकमित्यर्थः । सुवर्णतेजोवदिति । तस्य तैजसत्वात् तेजो यथाकारणत्वेनान्तःस्थितं तथेत्यर्थः । दोष इति । ब्रह्मास्त्रस्य ब्रह्मशिरोरूपत्वात्तत्सम्बन्धे शिवस्येव पिशाचत्वदोष इत्यर्थः ॥ १३ ॥

१-८-१४ यद्यप्येत्यत्र । प्रतिकूलक्रियेति । नाशिका क्रिया । व्यावर्तकक्रियेति । स्तम्भिका क्रिया । अन्यथेति । वैष्णवनिर्णयाभावे ॥ १४ ॥

मा मंस्थेत्यत्र । तथात्वमिति । सात्त्विकत्वम् । तथात्वं न स्यादिति । स्वकार्य-
१-८-१५ करणसमर्थत्वं न स्यात् । एवं भगवद्वाक्यकरणजनितदोषस्य भगवत्कृतं समाधानमुक्तम् । अतः परं गुणपोषणमुच्यते, तत्र रक्षणं गुणस्तस्य पोषणं भक्त्यर्थत्वम्, तदत्र पृथास्तुत्या उच्यत इत्याशयेनाहुः एवं भगवतेत्यादि । स्तुत्यर्थबोधककारिकायां कृतहेलाज्ञेति एकं पदम् । कृतहेलाज्ञानवतीत्यर्थः । अग्रिमस्त्रारस्यात्पदद्वयं वा ॥ १५ ॥

नमस्य इत्यत्र । एवमज्ञेति । एतादृशं भवन्तं शब्दादिना जानन्त्यप्यात्मत्वेनाजा-

१-८-१७-१८ नन्तीत्यर्थः । दृश्यमानापेक्षयेति । दृश्यमानं मनुष्यत्वक्षत्रियत्वादि तदपेक्षया । जडव्युदासार्थमिति । आद्यत्वं प्रकृत्याकाशादीनामपि तत्तन्मते वर्तते इति तद्व्युदासार्थमित्यर्थः । तर्ह्याद्यपदमनतिप्रयोजनमित्याशङ्कायामाहुः जीवेत्यादि । पितृरूपत्वमिति । 'पिताहमस्य जगत[1]' इति वाक्योक्तं तद्रूपत्वम् । न दृश्यत इति । 'पराञ्चि खानी'तिश्रुतेस्तथेत्यर्थः । कार्येत्यादि । सर्वानुमानापेक्षया कार्य-लिङ्गकानुमानस्य सर्वथानुमापकत्वेपि भगवतोऽदृश्यत्वेन कार्यस्य तत्सहचारादर्शनेन व्याप्तिनिश्चया(भावा)त्तथेत्यर्थः । अत एवेति । उक्तस्वभावत्वादेव । अपीति । अलक्ष्य-मिति शेषः । तेनालक्ष्यपदस्यावृत्तिर्बोध्या । गुरुणा वेति । अपदस्य गुरुवाचकत्वात्तथेत्यर्थः । अज्ञत्वकथनमिति । 'न वेद स' इति श्रुतावज्ञत्वकथनमित्यर्थः । कारणत्वं गच्छेदि-त्यादि । कारणत्वादीनां स्वरूपसंबन्धविशेषत्वेन स्वरूपद्वयात्मकत्वादेकतरनाशेपि तथात्वा-दित्यर्थः ॥ १७, ॥ १८ ॥

तथा परमेत्यत्र । आविर्भावान्यथानुपपत्त्येति । अज्ञापनार्थत्वे तदनुपपत्त्ये-त्यर्थः । रसजननायेति । नवरसोत्पादनायेत्यर्थः । दोषहेतुरूपेति ।
१-८-१९ दोषप्राकट्यहेतुरूपेत्यर्थः ॥ १९ ॥

कृष्णायेत्यत्र । स्वोद्धारार्थमिति । स्वकीयोद्धारार्थम् । अज्ञानदशायामनप-स्कार्यत्वे दृष्टान्तः यथेत्यादि । अस्मिन् पक्षे वासुदेवपदं मूलरूपपरम् ।
१-८-२० इदं च सूतेनानूद्यते इति सत्त्वोपहितमेव मूलरूपं स्यादित्यरुच्या पक्षान्त-रमाहुः कृष्णायेति वेति । पालकपुत्र इति । पालकस्य पुत्र इत्यर्थः । ननु कुमारपदेन कथमेतदुपलभ्यत इत्यत आहुः स्कन्द इत्यादि । वसतीवरीवदिति । यथायं शब्दो यज्ञियजलविशेषवाचको निगमसिद्धस्तथेत्यर्थः । सम्बन्धमोचकत्वमिति । सम्बन्धेन मोचकत्वम् ॥ २० ॥

नम इत्यत्र । पङ्कजनेत्रायेति सर्वपतित्वमिति । 'को ह्यन्यः पुण्डरीकाक्षा-न्महाभारतकृद्भवे'दित्यादिषु पुराणवाक्येषु पुण्डरीकाक्षपदस्य विष्णौ
१-८-२१ रूढत्वाद्विष्णोश्च लौगाक्षिगृह्ये 'विष्णवे सर्वाधिपतये स्वाहे'तिवाक्येन सर्वाधिपतित्वस्योक्तत्वात्पङ्कजनेत्रत्वात्तथात्वं कल्पनाक्लेशेनायातीति तद्विहाय प्रकारान्तरेण सर्वपतित्वमाहुः वक्ष्यतेत्यादि । प्रयच्छेदिति । भक्तिं प्रयच्छेत् ॥ २१ ॥

यथेत्यादि । महतीति । कौतुकजनिकत्वेन दुर्ज्ञेयेत्यर्थः । तर्हि तल्लीलानुसन्धाने किं वक्तव्यमित्यपेक्षायामाहुः भक्तेत्यादि । गुणत्वेपीत्यत्र गुणत्वेनेति
१-८-२२ पाठो भाति ॥ २२ ॥

१-८-२३ विषादित्यत्र । आस्मेति श्रीधरीये पाठः, अत्र तु स्मेत्येव पाठः ॥२३॥

---

[1] तै. सं. ६.४.२.

जन्मैश्वर्येत्यत्र । नवप्रकारा इति । स्वरूपगुणेति कारिकया पूर्वमुक्ताः । तदाहुः
स्वरूपेत्यादि । तदुपपादयन्ति तत्रेत्यादि । ज्ञात इति । उक्तश्लोक-
१-८-२५ त्रयोक्तप्रकारेण ज्ञाते । एवमग्रेपि । समीपगमन इत्यादि । समीपगमन-
पदेन पादसेवनम् । तस्मिन् सति तानि भवन्तीति समीपगमनादिर्द्वितीयः खण्ड इत्यर्थः ।
सख्यात्मनिवेदन इति । एतयोर्दैन्यनिवारकत्वात्तृतीयत्वं बोध्यम् । अप्ययेति श्लोके
तद्व्युत्पादयिष्यते । तत्रेति । तेषु षट्सु । तत्र तत्रेति । तत्तच्छ्लोकव्याख्याने । दुष्ट-
दुर्ज्ञेयत्वस्य पादसेवनं प्रति कारणतामुपपादयन्ति तत्र प्रथममित्यादिना । दुष्टानामि-
त्यादि । दुष्टसम्बन्धिनो ये तादृशव्यापारास्तेषाम् । पेयमिति । सुरारूपमन्नमलमितिशेषः ।
तत्कुलस्येति । तस्य कुलस्येत्यर्थः । जात्यन्तरमापन्न इति । म्लेच्छादिभावं प्राप्तः ।
मादकस्येति । मादकसम्बन्धिन इत्यर्थः । पूर्वोक्तरहिता इति । उक्तचतुर्विधमद-
रहिताः । इतीति । इदं बोधयतानेन वाक्येनेत्यर्थः ॥ २५ ॥

न वेदेत्यत्र । चिकीर्षितावेदने हेतुमाहुः सामान्यत इत्यादि । क्वचिदिति ।
कस्मिन्नपि काले । स्वाभाविकधर्मस्य भ्रमहेतुत्वे भगवद्धर्माणामेव मित्रा-
१-८-२८ दिभावं प्रति हेतुतायातीत्याशङ्कां वारयितुमाहुः स्वाभाविकस्येत्यादि ।
सर्वभावित इति । इतजन्तम् । सञ्जातसर्वभाव इत्यर्थः ॥ २८ ॥

जन्म कर्म चेत्यत्र । न पूजयेति । मनुष्यादिरूपतयैव ज्ञानात्तथेति लक्षणज्ञान-
स्यैव तद्रूपपूजनहेतुत्वमित्यर्थः । अस्यानुकरणस्यात्यन्ततां स्फुटीकर्तु-
१-८-२९ माहुः विश्वस्मिन्नित्यादि । तथा चास्मिन्ननुकरणे उभयथाज्ञा य स
इति हेतोरस्यात्यन्तत्वमित्यर्थः । अत्यन्तत्वमत्राश्चर्यजनकत्वरूपं ज्ञेयम् ॥ २९ ॥

गोपीत्यत्र । सा कुतो न स्वाभाविकीत्याकाङ्क्षायामाहुः तत्राहेति । तदुपपाद-
१-८-३० यतीत्यर्थः ॥ ३० ॥

केचिदाहुरित्यत्र । भगवदिच्छाज्ञानादिति । इच्छाया अज्ञानादित्यर्थः । यशः-
स्वरूपं तद्बीजकथनमुखेनाहुः तद्वंश्येत्यादि । यथा चन्दनसन्निहि-
१-८-३१ तवृक्षान्तराणां तथेत्यर्थः ॥ ३१ ॥

अपर इत्यत्र । देहमुख्यत्वेपि तुल्ये कथं द्वितीयमतमित्यपेक्षायां मतान्तरे बीज-
माहुः अपर इत्यादि । कृतप्रयत्नत्वादित्यपि वसुदेवविशेषणम् । कृत-
१-८-३२ तपस्त्वादित्यर्थः । अनेनेति । अजस्यैव जातत्वकथनाद्विरुद्धधर्माश्रयत्व-
बोधनेनेत्यर्थः । तत्रेति । जनने । अनेनेति । दैत्यमुक्तिदातृत्वसूचनेन । अत एवेत्यादि ।
दैत्यमुक्तिदातृत्वादेव उभयोः एतत्क्षेमासुरवधयोः भगवत्कार्यत्वमित्यर्थः । अन्यथेति ।
मुक्तिदानं विना । असुरवधस्य कार्यत्वाङ्गीकारे ॥ ३२ ॥

भारावतारणेत्यत्र । कालान्तरीयत्वादिति । पूर्वजन्मद्वयसम्बन्धेन तथात्वात् ।
१-८-३३ तथा च तदर्थमाविर्भावे पूर्ववदंशेन प्रादुर्भवेत्, न तु पूर्णस्तथाभवेत्, अतो नेदं प्रयोजनमिति तेषामाशयः । कामप्रधाना इति । त्रिवर्गप्रधानाः । स्वतन्त्रफलतेति । भारावतरणस्येति शेषः । तथा च सुखसाधनस्य स्वतन्त्रफलतेति विरुद्धमापद्येतेतिभावः । दैहिक इव भवतीति । दैहिक इव भासते । ननु विस्मरणे कथमुत्तारणमिवेत्यत आहुः बुद्ध्या हीत्यादि । तथा चारोपकाभावादधःपात इत्युत्तारणमित्यर्थः । अनेनेति । उदधिनोदृष्टान्तेन । अनभिप्रेतत्वमिति । भारावतारणार्थं स्वावतारस्य तथात्वमित्यर्थः । एवं कृतमिति । अनेन प्रकारेण भारावतरणं कृतम् । ननु देवहितकरणादीनामपि प्रयोजनानां दृश्यमानत्वात् कथमेकमेव प्रयोजनत्वेनोच्यते इत्यत आहुः एकपक्ष इत्यादि । सर्वेषां मुख्यप्रयोजनत्वाङ्गीकारे को दोष इत्याकांक्षायामाहुः अन्यथेत्यादि । एकस्मिन् देहे प्रयोजनभेदेन नानारूपस्थितेः श्रुतिसिद्धत्वेन निबन्धे दर्शितत्वादत्रापि तद्भेदे तथा स्यादित्यर्थः ॥ ३३ ॥

भवेस्मिन्नित्यत्र । स्वरूपनिरूपण इति । 'तथापरमहंसाना'मिति श्लोके इत्यर्थः ।
१-८-३४ ननु तत्रापि भक्तियोगपदेन श्रवणादिरेव विवक्षित इति तस्मादस्य को विशेषो येनास्य पूर्वपक्षकोटिपात इत्यत आहुः मुक्तीत्यादि । निरन्तरोत्पत्तिमार्गोद्गमनेनेति । 'जायस्व म्रियस्वे'ति श्रावितो निरन्तरोत्पत्तिमार्गः । ल्यब्लोपे पञ्चमी । तं प्राप्य कालिकप्रलयादिविचारेण यद्गमनं पूर्वावस्थानिवृत्तिस्तेन भवे उत्पत्तिरित्यर्थः । स्थित्येति । वर्तमानार्थकशानज्बोधितया स्थित्या । निरूपितमिति । 'एवं नृणां क्रियायोगा' इत्यादिना निरूपितम् । भगवद्धर्मपरत्व इति । तद्विषयत्वे ॥३४॥

शृण्वन्तीत्यत्र । स्वतः सेवामिति । स्वतः पुरुषार्थरूपां सेवाम् । एतदिति ।
१-८-३५ स्वतः सेवनरूपं दास्यम् । तर्हि किमिति फलनिरूपणमित्यत आहुः तथापीत्यादि । एवमत्रापीति । स्वयमुद्यम्येत्यर्थः । एतेषामिति । श्रवणगानोपदेशानाम् । स्मरणनन्दनसहितानां वा । श्रवणकीर्तनानीति बहुवचनं गानस्याप्युपलक्षकम् । अवान्तरफलं स्मरणानन्दौ । अत इति । श्रवणादिभ्यः ॥ ३५ ॥

अप्यद्येत्यत्र । दैन्यं निरूपयतीति । दैन्यमनोजस्त्वं तद्दृष्ट्वा हि भगवान् भक्तेषु
१-८-३६ सख्यं प्रकटयति, यथा पुरञ्जनोपाख्यानेऽन्तर्यामिणा प्रकटितम्, अतः सख्यं प्रति तस्य कारणत्वबोधनाय तन्निरूपयतीत्यर्थः । विषयाभाव इति । दुःखाभावे । त्यागसम्भावनायां बीजमाहुः अन्यदेत्यादि ॥ ३६ ॥

१-८-३७ के वयमितिश्लोकं व्याकुर्वते नच वयमित्यादि ॥ ३७ ॥

१-८-३८ नेयं शोभिष्यते इति श्लोकं व्याकुर्वते किञ्चायं देश इत्यादि ॥३८॥

अथेत्यत्र । द्वयमेव हि साध्यमिति । आत्मनिवेदने वक्ष्यमाणयोर्द्वयोरेव यतो
१-८-४० हेतुत्वमतो द्वयमेव साध्यमित्यर्थः । नास्तीत्यादि । तथा चात्मव्यति-
रिक्ताभावपक्षे प्रार्थनवैयर्थ्यमित्यर्थः । प्रतीतेनेति । आत्मानात्मोदासीनतया प्रतीतेन । न कर्तव्यः स्यादिति । तथा च शास्त्रेषु ज्ञानिनां विरागत्वोक्तिविरुद्ध्येतेत्यर्थः । उक्तत्वादिति । 'इदं सर्वं यदयमात्मे'त्यादावुक्तत्वात् । स्फुरणादिति । तत्परित्याग आवश्यक इति शेषः । नन्वेवं ज्ञायते चेत्परित्यागः कर्तव्य इत्यतस्तस्य दुष्करत्वमाहुः त्वदित्यादि । तथा च न तत्रास्मत्सामर्थ्यमितिभावः । विधेयदशायामित्यादि । विधेयत्वस्फूर्तौ सत्यां शास्त्रेण हेतुना स्नेहः पुत्रादिषु मया क्रियते, तत्स्नेहकरणं विरुद्धशास्त्रैः पुत्रत्वादिधर्मबोधकैर्नाश्यते, तथा च तौ स्नेहतदभावावदृढत्वादप्रयोजकावित्यर्थः । अविमोक इति । तथा चातः प्रार्थ्यत इति भावः ॥ ४० ॥

त्वयीत्यत्र । स्नेहं प्रार्थयत इति । आत्मनिवेदनहेतुत्वेन स्नेहं प्रार्थयत इत्यर्थः ।
१-८-४१ ज्ञानेनेति । भगवति ह्यात्माधिष्ठातृत्वज्ञानेन । प्रतिबन्धकागणनायामिति । तत्तिरस्कृतया प्रतिबध्यते ॥ ४१ ॥

श्रीकृष्णेत्यत्र । सम्बोधयदिति । क्रियाविशेषणमिदम् । स्वरूपमिति ।
१-८-४२ 'नमस्य' इत्यादिश्लोकत्रये गीतोक्तस्य पुरुषोत्तमस्वरूपस्य सिद्धत्वात्तस्य श्रौतत्वं बोधयितुं मूलनाम्ना स्वरूपमेवं बोध्यते इत्यर्थः । गाम्भीर्यादय इति । तेन वैष्णवतन्त्रोक्तरूपतापि सूचितेति भावः । हविस्त्याग इति । यागात्मा धर्म इति शेषः । अन्येषामिति । फलानामित्यर्थः । यद्योगेनेत्यादि । योगो हि चित्तवृत्तिनिरोधात्मकः, तेन करणे मनसो रुद्धत्वान्न प्रसाद इत्यतोतिदैन्यम्, तथा च तदीश्वरत्वेन तन्नियामकत्वाद्वृत्त्यनिरोधे चित्तप्रसादाद्दैन्यनिवृत्तिरिति भावः ॥ ४२ ॥

पृथयेतिश्लोकं व्याचक्षते एवं स्तुतेत्यादि । आहेति । पृथयेतिश्लोकं आह ।
१-८-४३ नन्वत्र मोहनं किमित्युच्यत इत्याकाङ्क्षायां तत्तात्पर्यमाहुः विषयेत्यादि । भगवद्गुणेष्वियत्ताभावादखिलोदयस्तुतेरशक्यत्वेनाखिलपदवैयर्थ्यमाशङ्क्य खिलं न्यूनमखिला अन्यूना इति यौगिकार्थं पुरस्कृत्य भगवद्गुणेषु स्वतो न्यूनत्वाभावात् स्फुरणाभावस्फुरणप्रयुक्तौ खिलत्वतदभावावित्याशयेनाहुः परितः स्फुरिताः सर्वे इति । यावन्तः स्फुरितास्ते सर्वे इत्यर्थः । नन्वस्त्वेवम्, तथापि कुन्तीबुद्ध्या तेषां कथमखिलत्वमित्याकाङ्क्षायामाहुः गुणानामित्यादि । तथा चैवं कुन्तीबुद्ध्या अखिलत्वमित्यर्थः । एवमखिलत्वसाधने उपपत्तिमाहुः एकधेत्यादि । एकस्य नानात्वमेव श्रुतावभिप्रेतम्, निबन्धे तथोपपादनादित्यत उपपत्त्यन्तरमाहुः तथा लीलाश्चेति ।

श्रीधरमतं दूषयन्ति नु स्तुताविस्यादि । जयविजयपातनाद्वेति । यथा तत्र स्वविचारितमेव कृतवान्, तथात्रापीतिबोधनायेत्यर्थः ॥ ४३ ॥

तामित्यत्र । प्रार्थितामिति । रतिमित्यर्थः । एवं स्तोत्रप्रार्थनाङ्गीकारमुखेन गुणपोषणमुक्तम् । अतः परं युधिष्ठिरानुतापग्रन्थः किमर्थं इत्याकाङ्क्षा-
१-८-४४ यामाहुः इयं हीत्यादि । तथा च दोषसमाधाने गुणपोषणे च भगवतोऽद्भुतकर्मत्वं व्युत्पादयितुमेष ग्रन्थ उपोद्घातरूप इत्यर्थः । अत इति । मुक्तत्वात् । तथात्वादिति । 'द्युतं च मांसं च सुरा च वेश्या पापर्द्धि चौर्यं परदारसेवे'त्येवं सप्तत्वात् । तथा च द्युतादिव्यसनान्मुक्तस्यापि शोकात्मा बन्ध इत्यद्भुतमित्यर्थः । नन्वस्त्वेवम्, तथापि द्युतव्यसनविमोक्षस्य बहुकालमारभ्य जातत्वादिदानीमेव किमिति बन्ध इत्यत आहुः स्वस्मिन्नित्यादि । 'कृष्णे त्वि'त्यनेनापि 'यदैवे'त्यादिक्रमनुपपद्यते । तथा च 'यक्ष्यमाणोऽश्वमेधेन ज्ञातिद्रोहजिहासये'त्यादिवाक्यात्स्वार्थं यदा वाजिमेधाः कृताः, तदा मोहोऽभवदित्यर्थः ॥ ४५ ॥

१-८-४९ नैनो राज्ञ इतिश्लोकं व्याचक्षते नन्वित्यादि ॥ ४९ ॥

१-८-५१ यथा पङ्केनेत्यत्र । अयथाविधसाधनैरिति । सम्पादितो यज्ञ इति शेषः ॥ ५१ ॥

इति श्रीप्रथमस्कन्धसुबोधिनीप्रकाशेऽष्टमाध्यायविवरणम् ॥ ८ ॥

अथ नवमाध्यायविवरणम् ।

अथ नवमाध्यायं विवरिषवः सङ्गतिं वक्तुमष्टमादिचतुर्षु परीक्षिद्रक्षाया अनिरूपणे हेतुं सपरिकरं त्रिभिर्वदन्तोऽग्रे तन्निरूपणे हेतुमाहुः लोक इत्यादि । कार्यं स्फुटीकुर्वन्ति ऐहिकेत्यादि । कथमेवमत आहुः श्रीत्यादि । निरूपितेति । अष्टमे निरूपिता । मध्ये इति । नवमादित्रये । तथा च व्यासोक्तौ सूतोक्तौ चाङ्गाङ्गीभावो निर्वाहकत्वं चेति समानैव सङ्गतिरित्यर्थः । ऐहिकेत्यादि । कारिकोक्तमर्थं व्याकुर्वन्ति एवमित्यादि । तेनैककार्यत्वं सङ्गतिः फलिष्यति । रक्षापूर्वाङ्गेनेति । मायावरणेन । नन्वैहिकामुष्मिकयोरेकसम्बन्धाय पाण्डवमुक्तिरेव निरूप्या, भीष्ममुक्तिकथनस्य कः प्रसङ्ग इत्यत आहुः नवम इत्यादि । स्वस्येति । स्वकीयस्य भिन्नत्वं 'यस्तान् द्वेष्टि स मां द्वेष्टी'त्युद्योगे भगवद्वाक्यात्पाण्डवद्वेषेण अभगवदीयत्वं प्राप्तस्य मुक्त्यभावसंशये तच्छान्त्यै संशयशान्त्यै वर्ण्यत इत्यर्थः । ननु तथापि तत्र भगवद्गमनादिरूपस्य भीष्मपुरस्कारस्य कथनं कुत इत्याकाङ्क्षायामाहुः पुरस्कृत इत्यादि । पुरस्कृतो भीष्मः । अघं द्रोहरूपं भगवद-

पराधमुत्सृज्य देहं जह्यादिति हेतोः पुरस्कार ईरितः । तथा च भक्तेन कृतेपि द्रोहे भगवान् तन्निवर्तनार्थं स्वयमेव प्रतिबन्धं दूरीकरोतीति ज्ञापयितुं तदुक्तिरिति भावः । प्रासङ्गिकं प्रयोजनान्तरमाहुः राज्ञ इत्यादि । राज्ञो युधिष्ठिरस्य यो मोहस्तस्याप्यनुपेक्षणीयत्वायोपदेशतो निवृत्तिरपि वक्तव्या, अन्यथा क्लेशे विद्यमाने 'अन्ते या मतिः सा गति'रितिन्यायाद्राज्ञोपि मुक्तिप्रतिबन्धः स्यात्, अतस्तदर्थमपि पुरस्कारोक्तिरित्यर्थः । शेषं स्फुटम् । तथापीति । उद्धार्यत्वेपि । तादृग्रूपेणेति । आततायुद्धारकरूपेण ॥१॥

१-९-३ भगवानित्यत्र । भगवतोनुवृत्तिरिति । भगवत्कर्तृकानुवृत्तिः ॥३॥

दृष्ट्वेत्यत्र । यादृश इति । यादृशस्तादृश इत्यर्थः । आगत्येत्यादि । आगत्य
१-९-४ यन्नमनं तत्तु लोकात् लोकमाश्रित्य लोकसङ्ग्रहार्थमित्यर्थः । लोकसङ्ग्रहस्वरूपमाहुः । भक्तस्तथा नम्यः, न चेत्, यदि भक्तो न स्यात् । विपरीतत्वं दोग्धृभावमापन्नः प्राप्तः कथमेवं नम्यो भवेदिति अयं यादृशतादृशभक्तस्य नम्यत्वबोधनरूपो लोकसङ्ग्रह इत्यर्थः ॥ ४ ॥

१-९-५ तत्रेत्यत्र । स्वार्थदर्शनादिति । काले मनःसङ्गः स्वार्थस्तद्दर्शनादित्यर्थः । बाधकविषयत्वमिति । बाधकस्य तद्धर्मप्रमुख्यत्वसाधकयुक्त्यादेर्विषयत्वमित्यर्थः ।

१-९-६ पर्वत इत्यत्र । न देवर्षित्वमात्रमिति । अत इति शेषः ॥ ६ ॥

कृष्णं चेत्यत्र । कथं पूजितवानिति । सम्बन्धित्वेन वा ज्ञातित्वेन वेश्वरत्वा-
१-९-१० दिना वेत्यर्थः । मायाया देहग्रहणोक्तौ मायावादिवत्काल्पनिको देह इति शङ्का स्यात्तन्निवृत्त्यर्थमाहुः प्राकृतेत्यादि । निरूपित इति । सूतेन निरूपितः । उत्तरत्रेति । दशमाध्याये कौरवेन्द्रपुरस्त्रीवाक्येषु, तस्य वास्तवत्वं तु 'यस्यामतं तस्य मतं' 'अविज्ञातं विजानतां विज्ञातमविजानता'मित्यादिश्रुत्या ज्ञेयम् ॥ १० ॥

१-९-१२ अहो कष्टमित्यत्र । निरन्वयमिति । प्रसिद्धहेतुरहितम् ॥ १२ ॥

सर्वं कालकृतमित्यत्र । बहूनामित्यादि । 'ईश्वरो वा भवेत् कर्ता पुरुषो वापि
१-९-१४ भारत । हठो वा विद्यते लोके कर्मजं वा फलं स्मृत'मिति राजधर्मेऽन्यत्र लोकादीनां कर्तृत्वप्रतिपादनादित्यर्थः । निराकरणादिति । धर्मनन्दनपदेन कर्मणः धर्माश्रयपदेन लोकस्य च निराकरणादित्यर्थः । सहवृत्त्येति । वक्ष्यमाणया सहवृत्त्या । वश्यत्वे हेतुः वयसेत्यादि । कालमित्येति । कालमानेनेत्यर्थः ॥ १४ ॥

१-९-१७ तस्मादित्यत्र । दैवतन्त्रमित्यनेन कालस्य निरूपितत्वादिति सम्बन्धः । सर्वाधीनकथनादिति । अत्र बहुव्रीहिर्बोध्यः ॥ १७ ॥

इति मतिरित्यत्र । अभेदेपि शक्तिरूपत्वेन भिन्नाभिन्नतया प्रकृतिस्वरूपे विद्यते

१-९-३२ तस्याः उद्भवो नायाति तत्संयोगादन्यस्यैव त्वायातीत्याशयेनाहुः न घटत इत्यादि ॥ ३२ ॥

१-९-३३ त्रिभुवने इत्यत्र। स्वरूप इति। जीवात्मरूपे। तथा सतीति। शास्त्रसंस्कारेण सौन्दर्ये सति। औत्पत्तिक इत्यादि। एतेन 'श्यामाच्छबलं प्रपद्य' इति श्रुत्युक्तरूपता निबन्धोक्तरीत्या स्मारिता। अनेनेति। वृक्षसम्बन्धिना। पीताम्बरस्य मायारूपत्वे प्रकाशकत्वासम्भवाद्विशेषणबलाद्विवक्षितं स्वरूपमाहुः तथा वेद इत्यादि। सूर्यो हि त्रय्यात्मा रूपात्मना घटादीन् प्रकाशयति तथेत्यर्थः। पीताम्बरस्य वेदत्वं तु 'वासश्छन्दोमयं पीत'मिति द्वादशस्कन्धवाक्याद्बोध्यम्। स्वरूपाच्छादकत्वेन। उक्त इति। वरे उक्ते। अनेनेति। भगवदावरकत्वकथनेन। स्पष्टमिति। अवकाशदानेन प्रतीत्या च स्पष्टमित्यर्थः। ननमिति। न विद्यते नः निषेधो यस्येति ननम्। त एव वा त इति। ते ब्रह्मविद एव वा ते। कुलाः कुं संस्कृतपृथिव्यात्मकं शरीरं लान्ति गृह्णन्तीत्यर्थः। अग्निब्राह्मणरूपमिति। अग्निरूपं ब्राह्मणरूपं चेत्यर्थः। अग्नेरासनत्वं च। 'रविमध्ये स्थितः सोमः सोममध्ये हुताशनः। वह्निमध्ये स्थितं सत्त्वं सत्त्वस्यान्तः स्थितोऽच्युत' इति मैत्रायणीयश्रुतौ 'वह्निमध्ये स्मरेद्रूपं ममैतद्ध्यानमङ्गल'मित्येकादशस्कन्धे सिद्धम्। नन्वनवद्यरतिप्रार्थनस्योत्तमाधिकारे सम्भवात्तथात्वे 'मम निशिते'त्याद्युत्तरग्रन्थविरोध इत्यत आहुः भगवदित्यादि। तत्त्व इति। अन्तःकरणादिजेतृत्वे। तथा च तदानीं तदभावान्न विरोध इत्यर्थः। ननु तदानीं तदभावे इदानीं कथमीदृशो भाव इत्यत आहुः एवमित्यादि। तथा च भगवदवस्थाभेदादेवैवं भाव इत्यर्थः। एतस्याः सात्त्विकसात्त्विकीत्वं तु सर्वकमनीयतया सुखजनकत्वेन प्रकाशकत्वेन च सत्त्वकार्यकरणाज्ज्ञेयम् ॥ ३३ ॥

१-९-३४ युधीत्यत्र। भक्तश्रवणकटुकत्वाद्दूरान्वयेन प्रकारान्तरमाहुः युद्धेत्यादि। ननु रजोधूसरत्वादिकं शोभाजनकत्वाभावान्न रतिजनकमिति कुतस्तद्वर्णनमत्रेत्याकाङ्क्षायामाहुः राजसेत्यादि। परोक्षवादेन कालरूपत्वबोधनाय च पक्षान्तरमाहुः अथवेत्यादि। सूर्यादीनां तुरगत्वे मानमाहुः अग्निरित्यादि। श्रुतिस्तु 'अग्निर्वा अर्वा वायुः सप्तिः आदित्यो वाजी एताभिरेवास्मै देवताभिर्देवरथं युनक्ति' इति ब्राह्मणप्रथमकाण्डीयतृतीयप्रपाठकषष्ठानुवाके वाजपेयप्रकरणेऽस्ति। ते च त इत्यादि। 'यदि मयास्य'न्नित्यादिनोक्ताः क्रममुक्त्यधिकारिण इत्यर्थः। भिन्ना वेति। सकामाः ब्रह्मविदश्चेत्यर्थः। च समुच्चय इति। चोत्र न निपातरूपः। समुच्चयेऽव्ययत्वस्य वैकल्पिकत्वात्। 'चश्चन्द्रदस्युशोभासु पुंसि पक्षे समुच्चये। अथार्थे वाक्यविस्तारे प्रसङ्गे पादपूरणे। अन्योन्यार्थे समाहारे मर्यादायामनुक्रमे। पुनरर्थेऽव्ययं पक्षादुत्तरेषु व्यवस्थित'

इत्येकाक्षरकोशे तथोक्तत्वात् । इतरयोगार्थत्वपक्षे यद्यप्यव्ययत्वं कोश उक्तम्, तथापि तुना अपिनेत्यादिवदत्र नामत्वमेव चस्य विवक्षणीयम् । आनने यस्येति । भक्ष्यभूता यस्येत्यर्थः । सद्रूप इति । अस्मिन् पक्षे बाहुलकात्तकारस्य यकार अकारात् पूर्वभावश्च बोध्यः । महासामर्थ्यमिति । 'यदिदं किञ्च जगत्सर्वं प्राण एजति निःसृतम् । महद्भयं वज्रमुद्यतं य एतद्विदुरमृतास्ते भवन्ती'ति कम्पनाधिकरणविषयवाक्यश्रावितं तदित्यर्थः । पूर्वश्लोकार्थ इति । अनवद्यभक्तिप्राप्तिरूपे ॥ ३४ ॥

१-९-३५ सपदीत्यत्र । तृतीयो गुण इति । तमो गुणः । पूर्ववदिति । तादृशत्वेपि भक्तवत्सल इत्यर्थः ॥ ३५ ॥

व्यवहितेत्यत्र । विहिता इति । विशेषेण हिताः । आत्मविद्यास्वरूपमाहुः ममैव क्रियेत्यादि । 'मत्तः सर्वं प्रवर्तते' 'यदा यदा हि धर्मस्य' 'वासांसि
१-९-३६ जीर्णानि' इत्यादिवाक्यान्यत्रोदाहरणत्वेन बोध्यानि । अस्य परमत्वे परः को वेत्यत आहुः स एव पर इत्यादि । तथा च परत्वेपि परमत्वं प्राप्तस्येत्यर्थः । अत्रापि 'मत्तः परतरं नान्यत्' 'मत्तः स्मृतिर्ज्ञानमपोहनं चे'त्यादि द्रष्टव्यम् । एवं रूपभेद इवायातीत्यरुच्या पक्षान्तरमाहुः तदवस्थां प्राप्तस्येति । आत्मविद्योपदेशेन युद्धकारणेन चास्याः अवस्थायाः सात्त्विकराजसत्वं ज्ञेयम् ॥ ३६ ॥

स्वनिगमेत्यत्र । अधिका चेत्यादि । 'अहं भक्तपराधीन' इत्येवमधिका कृतेत्यर्थः । रथस्यैव चक्रे इति । तेन भारते क्षुरान्ततीक्ष्णाग्रत्वकथनमपि
१-९-३७ सुदर्शनावेशादितिबोधितम् । दोषाभावमिति । प्रतिज्ञात्यागेपि दोषाभावम् । भक्षणाय प्रवृत्तत्वेन फलावदारणवन्मारणार्थत्वाभावादिति । उपर्याच्छादनार्थमिति । भारते 'व्यालम्बी पीतान्तपट'इति विशेषणेनोत्तरीयस्य पीतान्तत्वकथनाद्रविक्रगौरवत्वाभावेन न वेदरूपतेति मायारूपत्वात्तदर्थमित्यर्थः । आच्छादनस्वरूपमाहुः अर्जुनो रक्षित इति । मुक्त्यर्थतामाच्छाद्यार्जुनरक्षार्थता प्रकटीकृतेत्यर्थः । द्वितीयमाहुः स इत्यादि । स इति । उत्तरीयपटः । रतिकार्यकर्तृत्वादिति । मुक्तिदानकर्तृत्वात् । अत्र स्वप्रतिज्ञात्यागस्तामसोऽभियानं राजसमिति तामसराजसत्वमवस्थाया ज्ञेयम् ॥ ३७ ॥

शितेत्यत्र । अत्राततायिनो म इति सम्बन्धषष्ठी, तेन मत्सम्बन्धी सन् मद्वधार्थमभिससारेत्यर्थो भवति, तथा सति शितविशिखहतत्वादिकं राजसं
१-९-३८ वधार्थमभिसरणमित्यवस्थाया राजसतामसत्वम् ॥ ३८ ॥

१-९-३९ विजयेत्यत्र । ईक्षणीयतया सुखजननं सात्त्विकं हतानां स्वरूपप्रापकत्वं तामसमित्यवस्थाया राजसतामसत्वमित्यवस्थायास्तथात्वम् ॥ ३९ ॥

१-९-४० ललितेत्यत्र । उन्मदान्धपदोक्तमोहजनकत्वं तामसं निरीक्षणं च सात्त्विकं तदेवोक्तकार्यजनकत्वान्मुख्यमित्यवस्थायाः सात्त्विकतामसत्वम् ॥४०॥

मुनीत्यादि । न त्वेतस्मिन्निति । न त्वेतच्छरीरान्तर्वर्तीत्यर्थः । अत्र राजसूयस्य
१-९-४१ राजकर्तृकत्वे राजसत्वात्तत्सम्बन्धितयार्हणीयत्वस्य राजसत्वम् । ज्ञानोत्तरं निश्चयात्सात्त्विकत्वम् । सावस्था तादृशी ज्ञेया ॥ ४१ ॥

१-९-४२ तमिममित्यत्र । न तु जीववदिति । नत्वभिमानितयेत्यर्थः । क इति । भिन्ना अभिन्ना वा ॥ ४२ ॥

इति श्रीप्रथमस्कन्धसुबोधिनीप्रकाशे नवमाध्यायविवरणम् ॥ ९ ॥

अथ दशमाध्यायविवरणम् ।

अथ दशमाध्यायं विवरिषवः पूर्वाध्यायार्थमनुवदन्तः प्रस्तुतस्यार्थमाहुः नैश्चिन्त्येत्यादि । निरूप्यत इति । नैश्चिन्त्यसिद्धये निरूप्यते । एतेन
१-१०-० सर्वभक्तसमाधानपूर्वकस्वस्थानप्राप्तिरूपं तृतीयकार्यं यत्प्रागुक्तं तेनास्यार्थसङ्गतिर्बोधिता । तत्प्रकारमाहुः पाण्डवेत्यादि । ननु पाण्डवसुखदानं त्वादावेव षड्भिरुच्यते, शेषे त्वध्याये सर्वेषां भगवत्परत्वमिति तस्य कथमध्यायार्थेन संगतिरित्यत आहुः कृष्णेत्यादि । तथा च शेषं हेतुतयोच्यते इति सैव सङ्गतिरित्यर्थः । एतेन पूर्वमध्यायार्थत्वेनोक्तं सर्वमुक्तिदातृत्वमपि समर्थितम् ।

एवं सर्वमर्थं सङ्गृह्य व्याख्यातुं कथासङ्गतिं वदन्तः श्लोकमवतारयन्ति पूर्वाध्यायेत्यादि । राज्यस्थितिमिति । राज्ये युधिष्ठिरस्य स्थितिप्रकारम् ।
१-१०-१ कौरववधस्तु घटत इति बोधयितुमाहुः अवध्येत्यादि । प्रकारान्तरेणापि तेषामधर्मित्वबोधनायाहुः अस्वेत्यादि । नन्वेवं वधे दोषाभावे राज्यकरणस्य कथं दुष्टतेत्यत आहुः अनेनेति । रिक्थस्पृधृपदेन । इति सम्बन्ध इति । एवं सन्देहबोधनाय सर्वत्र शत्रुवधादौ सम्बन्ध इत्यर्थः । सन्देह इति तु पाठः प्रतिभाति । तदासव ? ? । इदानीं वेति । वाशब्द एवकारार्थो वाक्यालङ्कारे । प्रतिकूलत्वे इति । पूर्वविरोधप्रतिकूलत्वे ॥ १ ॥

वंशमित्यत्र । अन्योन्येत्यादि । तथा च स्वयंकृतत्वात्स्वयं प्रतीकाराभाव इत्यर्थः । अभिवृद्धीत्यादि । तथा च वंशवृद्ध्यर्थं संरोहितवानिति भावः । ननु
१-१०-२ मोक्षदानार्थमुद्यतस्तद्विरुद्धे राज्ये कथं निवेशितवानित्याकाङ्क्षायामाहुः अथवेत्यादि ॥ २ ॥

१-१०-३ काममित्यत्र । कर्मादिना इति । त्रिविधसौख्यरूपा गुणा इति शेषः ४

उषित्वेत्यादीनां तात्पर्यं आहुः कारिकया। वृथैवेत्यादि। भक्तिश्च ज्ञानं च तत्कृता
उत्सवाश्चेति समासः। नन्वन्ते मुक्तिं विनापि वैयर्थ्यमेवेति तन्निवृत्तये
१-१०-७
आहुः कृष्णेत्यादि। 'विष्णोरनुचरत्वं हि मोक्षमाहुर्मनीषिण' इत्यादि-
वाक्यात् तथेत्यर्थः। हस्तिनापुरे भगवतो या स्थितिः सा मथुरादिस्थितेर्विलक्षणेति बोधनाय तत्तात्पर्यमाहुः हस्तीत्यादि। वास इति। भगवतः स्थितिः। निरन्तरस्थितिर्मथुरादिसम्बन्धिनी। कालवशादेव स्थितवान्, न स्वेच्छयेति वारयितुमाहुः कालस्येत्यादि। स्थितेः कथं मुक्तिहेतुत्वमित्याकाङ्क्षायां तत्प्रकारमाहुः स्थित्वेत्यादि। भाव आशयः। गान्धार्यां विराटतनयातिदेशस्य तात्पर्यमाहुः यथेत्यादि। उत्तराया भर्ता मारितः, पुत्रो रक्षितः, गान्धार्याः पुत्रो मारितः, भर्ता रक्षित इत्येकैकमारणरक्षणसाम्यात्तथेत्यतिदेशोक्तिरित्यर्थः। विरहासहनोक्त्यवसरे राजार्जुनौ कुतो नोक्तावित्यत आहुः राजेत्यादि। एकशेषादिति। 'पुमान् स्त्रिये'ति सूत्रोक्तादेकशेषात् ॥७-१०॥

सत्सङ्गानित्यत्र। लौकिकमित्यादि। भगवत्प्रभावादिना भगवत्यलौकिकत्वस्य
ज्ञातत्वात्सर्वप्रकारेण लौकिकं न भवतीत्यर्थः। विरहस्य दुःसहत्वं सम-
१-१०-११
र्थयितुं विरहानुभवं व्युत्पादयन्ति उपदिष्टेत्यादि। उपदिष्टेपीत्या-
द्युक्तदशाद्वये सत्सङ्गादिरित्यादिकं यथायथं रसोत्पत्तौ हेतुद्वयम्। सत्सङ्गादिजन्यस्य रसस्य ज्ञानादिनाऽभवने हेतुमाहुः मानसेत्यादि। तथा च तद्वैलक्षण्येन तयोः सकाशाज्जायमानस्य सुखस्यापि वैलक्षण्ये हेतुभेदाद्यथा तत्र रसवैजात्यम्, तथात्रापि रसवैजात्यमिति ज्ञानादिना सत्सङ्गादिजन्यरसाभवने सिद्धेऽन्तर्यामित्वेन सत्ता ज्ञानदशायामपि बहिस्तदभावाद्विरहो युक्त एवेत्यर्थः। ननु सुखाद्युपादानमात्मा वा मनो वा, अतस्तयोर्विद्यमानत्वेन तत्र सत्ताज्ञाने विद्यमाने निमित्तमात्रवैजात्येन कार्यवैजात्यं न युक्तमिति ज्ञानादिनापि तादृशरसः सम्भवदुक्तिक इति विरहोनुपपन्न इति शङ्कायामाहुः स्त्रिया इत्यादि। चात्पुंसः। दोषस्फूर्त्येति। दोषपूर्विकया स्फूर्त्या। तथा च स्रक्चन्दनवनितादिषु पर्यायेण द्वेषेच्छादिदर्शनात्तन्निष्ठरसस्य स्वनिष्ठकामादिदोषकृतया प्रियत्वादिस्फूर्त्या अभिव्यक्तिर्दृश्यते इति तस्याः उत्कटकामतया तस्यां कामस्य सार्वदिकत्वात् तस्याः स्वतः सुखं सदा स्यात्, तथा सति विरहदुःखं न तस्याः स्यात्, तच्च दृश्यते, अतो निमित्तवैजात्ये कार्यवैजात्यमवश्यमङ्गीकार्यम्। तथा सति बहिः सम्बन्धजन्यस्य रसस्य कामादिदोषेणैवाभिव्यक्तेर्ज्ञानादिनाऽभवनाद्विरहो युक्त एवेत्यर्थः। ननु रसस्य सुखविशेषरूपत्वात् तदभिव्यक्तिं प्रति स्वनिष्ठदोषस्फूर्तेः कारणता न युक्ता, सायुज्यादावभिव्यक्तस्यात्मसुखस्य दोषं विनैवाभिव्यक्तेर्व्यतिरेकव्यभिचारात्। अतो यथा तत्र, तथा भगवद्रसाभिव्यक्तावपीति ज्ञानादिना रसाभिव्यक्तेर्विरहो न युक्त इत्यत आहुः

सायुज्येत्यादि । भिन्नतया स्थितज्ञानमिति । भिन्नतया स्थित इत्याकारकं ज्ञानम् । तथा च कामाद्यभावेपि दोषान्तरस्य तत्र सत्त्वात् न व्यभिचार इतीहापि तेनैवाभिव्यक्तिरिति ज्ञानेन रसाभावाद्विरहो युक्त एवेत्यर्थः । भिन्नज्ञानादेर्दोषत्वे युक्तिमाहुः अन्यथेत्यादि । भिन्नत्वज्ञानादेर्दोषत्वे शङ्कते नन्वित्यादि । कार्यदुष्टत्वस्य कारणे दोषताप्रयोजकत्वात् प्रकृते च कार्यस्य भक्तिप्राचुर्यादिबोधकतयाऽदुष्टत्वाद्विरहकारणस्य भिन्नत्वज्ञानादेर्गुणत्वमेवाङ्गीकार्यम्, न तु दोषत्वमित्यर्थः । तदुक्तमुपगम्य परिहरन्ति सत्यमित्यादि । तथा च यद्यपि त्वदुक्तयुक्त्या गुणत्वमुचितम्, तथापि यथा 'क्षुत्खलु वै मनुष्यस्य भ्रातृव्यः अशनया मृत्युरेवे'त्यादिश्रुत्या बुभुक्षादीनां दोषत्वकथनादप्रयोजकम्, तथा 'यदा ह्येवैष एतस्मिन्नुदरमन्तरं कुरुत' इत्यादिश्रुत्या भिन्नत्वज्ञानादेर्दोषत्वकथनादेतयोरपि गुणत्वमप्रयोजकमित्यर्थः । ननु बुभुक्षादीनां लोकेपि दोषत्वात्तद्दृष्टान्तेनात्र गुणत्वत्यागो नोचित इति शङ्कायां लोके तेषां दोषत्वं परिहरन्ति अन्यथेत्यादि । तथा च यथा लोके तेषां गुणत्वं शास्त्रे दोषत्वम्, एवमेतयोरपि भक्तौ गुणत्वं शास्त्रे दोषत्वमित्यर्थः । सिद्धमाहुः तस्मादित्यादि । रसस्य दोषाभिव्यङ्ग्यत्वनियमात् तथेत्यर्थः । एतादृशस्य रसजनकत्वे शास्त्रीयदशापेक्षयैतादृशदशाया उत्तमत्वे च मानमाहुः अत एवेत्यादि । तथा चास्य दर्शनस्य दोषजन्यत्वेपीदमेवाधिकं 'गोविन्दभुजगुप्तायां द्वारकायां कुरूद्वह । अवात्सीन्नारदोऽभीक्ष्णं कृष्णोपासनलालस' इत्यादिवाक्यादतोनेन ज्ञानोपमर्दाद्विरहो युक्त इत्यर्थः । आधिक्ये मानान्तरमाहुः किञ्चेत्यादि । तथा चास्मादेव विशेषान्मुक्तेषु देहसम्बन्धं मुक्तानां सृष्टिं च करोतीत्यतो ज्ञानादिदशापेक्षयेयमेवाधिकेत्यर्थः । तेन सिद्धमाहुः अत इत्यादि । यतो भगवान् 'क्वचिद्गुणोपि दोषः स्याद्दोषोपि विधिना गुण' इतिवत्तत्तत्कार्यार्थं तत्तत्तथा तथा व्यवस्थापयतीति तथेत्यर्थः ।

श्लोकव्याख्याने सत्सङ्गपदं पञ्चम्यन्तमपि सम्भवतीत्याशयेनाहुः तदनन्तरमिति । ननु भगवद्विरहासहनप्रस्तावे सत्सङ्गत्यागाशक्तिनिरूपणं कुत्रोपयुज्यत इत्याकाङ्क्षायामाहुः यदर्थमित्यादि । तथा च भगवत्संबन्धादेव तत्त्यागानिच्छेति तद्विरहासहनप्रस्तावे तदुक्तिरुचितैवेत्यर्थः । प्रकारान्तरेणाप्युपयोगमाहुः अत्याग इत्यादि । सिद्धमाहुः कीर्तेरित्यादि । पूर्वमुक्तत्वादिति । स्तुतिप्रस्तावे पूर्वाध्याये उक्तत्वात् ॥ ११ ॥

१-१०-१२ वीक्षन्त इत्यत्र । न विरोध इति । सम्बन्धस्य न विरोध इत्यर्थः ॥ १२ ॥

१-१०-१४ मृदङ्गेत्यत्र । भेर्या आनद्धभेदे गणना, 'ताड्यमानासु भेरीष्वि'ति भारते प्रयोगाज्ज्ञेया ॥ १४ ॥

१-१०-१५ प्रासादेत्यत्र । 'भक्तिधर्मज्ञाने'त्यत्र धर्मपदेन स्त्रीस्वभावरूपो धर्मो गृह्यते ॥ १५ ॥

उद्भव इत्यत्र । विष्णोः पद इत्यादि । अस्यां श्रुतौ मधुन आनन्दादेर्भ-
१-१०-१७ गवत्पदाधिकरणकत्वकथनात् तेषां तादृशज्ञानवत्ताज्ञापनाय मधुपद-
मुक्तमित्यर्थः ॥ १७ ॥

१-१०-१८ अश्रूयन्तेत्यत्र । तथापीति । अनुवादत्वेनाप्रामाण्यत्वेपीत्यर्थः ।
गृहीता इति । प्रमाणत्वेन गृहीताः ॥ १८ ॥

स वै किलेत्यत्र । प्रमाणे नेति । अत्र प्रमाण इति सप्तम्यन्तम् । नेति भिन्नं
पदं बोध्यम् । प्रतिपाद्यत इतिशेषः । तत्र गमकमाहुः आत्मेत्यादि ।
१-१०-२० 'पूर्वमेवे'त्यादिश्रुतिस्तु आरुणकेतुकब्राह्मणस्था । तथा च स पुरुषः
पुराणो भविष्यति, नायमित्यर्थः । अत्रेति । उक्तश्रुतिषु । इदानीन्तनैरिति । ब्रह्मविष्णु-
महेशादिभिः । नन्वस्मदाद्यपेक्षया पुरातनत्वं तेषामस्तीत्यतिव्याप्तिर्दुर्वारेत्यत आहुः यत्कि-
ञ्चिदित्यादि । कयाचिदिति । 'पूर्वमेवे'तिश्रुतेः कूर्मवाक्यत्वेन कूर्मस्यावतारत्वरूपया
मायाभर्तृत्वरूपया वेत्यर्थः । एतदिति । एकस्य सत्त्वम् । अग्रे तदानीमिति । 'सदेव
सौम्येदमग्रे' 'नासदासीन्नो सदासीत्तदानी'मित्यादिश्रौतशब्दोक्तिः । प्रमाणाभावा-
दित्यादि । विशेष्यान्वितैवकारेण सदसन्निषेधेन च तदभावात् । पश्चादिति । 'रेतोधा
आस'न्नित्यादिश्रुत्युक्त वक्त्राद्युत्पत्त्यनन्तरम् । तदानीन्तनेत्यादि । पाश्चात्यव्यवहा-
रमाश्रित्य ततः पूर्वस्थितिबोधनार्थं तथोक्तमित्यर्थः । अत्र गमकमाहुः उभयेत्यादि ।
तथा च 'सदासीदग्र आसी'दित्येवमुभयसत्ताप्रतिपादने तथेत्यर्थः । ननु तत्र कालस-
त्तानूद्यत एव, न तु प्रतिपाद्यत इति न वाक्यभेद इत्यत आहुः ततः पूर्वमित्यादि ।
'सदेवे'त्यादिश्रुतिः सर्वतः पूर्ववृत्तान्तं वदन्ती एवकारेण चेतरं व्यवच्छिन्दन्ती
प्रमाणान्तरस्याप्यसत्तां पूर्वं बोधयतीति तदभावान्नानुवादः शक्यवचन इति काल-
प्रतिपादकत्वमेवादरणीयम्, तथा सति दोषस्तदवस्थ इत्यर्थः । कालप्रतिपादकत्वे
दूषणान्तरमाहुः एकमित्यादि । पूर्वं कालसत्ताप्राप्तौ तद्भ्रमनिरासायात्र वाक्यशेषे
एकपदमन्ययोगव्यवच्छेदपूर्वकमुक्त्वा एकपदस्य वाचकत्वान्मुख्येतरव्यवच्छेद एव
वाक्यार्थ इतिभ्रमनिरासायाद्वितीयपदस्यात्र श्रावणात्तद्विरोध इत्यर्थः । एतद्व्याकुर्वन्ति
कथमित्यादि । निराकुर्वन्निति । अद्वितीयपदेन निराकुर्वन् । बोधनसमयानुसा-
रेणेति । बोधनमर्यादानुसारेण । ननु मास्तु कालः, तथापि आसनक्रियाया विद्य-
मानत्वात् कथमेकसत्तासिद्धिरित्यत आहुः आसनेत्यादि । पूर्ववद्धेति सिद्धान्तानु-
सारेणेति । 'पूर्ववद्धे'त्यधिकरणे यः सिद्धान्तस्तदनुसारेण । जगदात्मनीति । अनारोपि-
तानागन्तुकं रूपमात्मपदेनोच्यते, तथा च जगतोऽनारोपितानागन्तुकरूपे इत्यर्थः । काले-
त्यादि । कालस्यापि क्वचिदुपादानत्वकथनात्तादृशः कालो भविष्यतीति कथमेतदेकसत्ता-

सिद्धिरित्याशङ्कायां तन्निराकरणार्थमित्यर्थः । ईश्वर इति । 'प्रकृतिर्ह्यस्योपादानमाधारः पुरुषः परः । सतोऽभिव्यञ्जकः कालो ब्रह्मतत्त्रितयं त्वहम्'इति वाक्यात्सर्वेषामपि मूलरूपः स्वयमेवेत्यर्थः । जीवेत्यादि । ननु तथापि 'नित्यो नित्याना'मित्यादिश्रुतौ जीवानां नित्यत्वनिरूपणात्तत्सत्तायां कथमेतदेकसत्तेति शङ्कायां जीवनिराकरणार्थमित्यर्थः । नितरामित्यादि । 'सर्व एवात्मानो व्युच्चरन्ती'ति श्रुत्या व्युच्चरणोत्तरमेवांशानां जीवरूपेण प्राकट्यात् ततः पूर्वमप्राकट्येन तत्सिद्धिरित्यर्थः ॥ २० ॥

स एवेत्यत्र । तत्रेति । सृष्टिकरणे । कालं सृष्टवानिति । तृतीयस्कन्धे कालनिरूपणे 'पुरुषस्तदुपादानमात्मानं लीलयाऽसृज'दितिवाक्यादित्यर्थः ।
१-१०-२१
द्विविधेति । वक्ष्यमाणकार्यद्वयकरणाद्विविधा । प्रतिकृत्येति । पूरितपात्रसञ्चायकतुल्यरूपया । स्वेच्छयेति । अविद्याकामकर्मभिर्भ्रमणात् स्वकामेन । तदेति । एवं कार्यद्वयकरणे । जीवार्थेति । जीवपुरुषार्थसिद्ध्यर्था । केवलया तया सृष्टिकरणे मोक्षप्रतिबन्धादिति । इदानीन्तनाया इति । जीवसृष्टिकालसम्बन्धिन्याः । जगद्रूपेण भवनार्थं भगवतस्तत्सम्बन्धप्रकारमाहुः तद्वयापारेत्यादि । 'सर्वयोनिषु कौन्तेय मूर्तयः प्रभवन्ति याः । तासां ब्रह्म महद्योनिरहं बीजप्रदः पिते'तिवाक्यादित्यर्थः । वेदकरणप्रयोजनमाहुः केवलेत्यादि । तेन व्यामोहितेष्विति । 'यन्नामभिर्ध्यायति धीरपार्थै'रितिवाक्यात्तथेत्यर्थः ॥ २१ ॥

स वा अयं यत्पदमित्यत्र । ननु ब्रह्मविद्भिः समाधिनान्तरात्मोपास्यते इति बहिर्विद्यमानस्यास्य कथं तथात्वमित्याकाङ्क्षायामाहुः बाह्येत्यादि ।
१-१०-२२
पूर्वमिति । 'स वै किलाय'मिति श्लोके 'य एक आसी'दित्यनेनेत्यर्थः । तद्वाक्यादिति । 'आहुस्त्वामृषयः सर्वे देवर्षिर्नारदस्तथा । असितो देवलो व्यास' इति तेषां वाक्यात् । त्वमिति । त्वम्पदवाच्यत्वेनोपदिष्ट इत्यर्थः ॥ २२ ॥

स वा अयं सखीत्यत्र । जीवतुल्यता स्यादिति । अहन्ताममताभ्यां संसारासक्तिः स्यादित्यर्थः । दोषसम्बन्ध इति सप्तमी । नेति भिन्नं पदम् ।
१-१०-२३
क्षतिरिति । सौन्दर्यहानिः । एतेन 'अस्यावयवभूतैस्तु व्याप्तं सर्वमिदं जग'दित्यादिश्रुत्युक्तोवयवावयविभावो जीवब्रह्मणोर्बोधितः । स इति । श्वेत्यश्यामत्वादिसम्बन्धवदङ्गीकृत्वसम्बन्धः । गुणत्वे हेतुमाहुः तदर्थमित्यादि । जीवार्थमेव प्रपञ्चस्य भोग्यत्वेन निष्पन्नतया भोग्यत्वरूपतत्स्वभावाभिव्यञ्जकत्वादित्यर्थः । ननु कर्तृत्वभोक्तृत्वयोः साहचर्यस्य लोके दृष्टत्वात्तर्हि कर्तृत्वमप्यस्त्विति चेत्, तत्राहुः अंशानामित्यादि । तथा च व्याप्यभावे साहचर्यमात्रमप्रयोजकमिति न तत्सिद्धिरित्यर्थः । त्रिपदबहुव्रीहेः काचित्कत्वाद्व्याख्यानान्तरमाहुः सखिभिर्वेत्यादि । अत्रेति । अनुगीततन्त्रे । वक्तृत्व-

मिति । कविनिबद्धायाः कथायाः सखीनां वक्तृत्वम् । विशकलिततयेति । भिन्नतया । प्रक्रियाया इति । प्रकरणस्य । सर्ववेदान्तप्रत्ययाधिकरणं साधनाध्यायतृतीयपादारम्भे । सर्वत्र प्रसिद्धोपदेशाधिकरणं प्रथमस्य द्वितीयपादारम्भे । तत्रेति । सर्गादिषु ॥ २३ ॥

यदा हीत्यत्र । सामान्यविशेषभेदेनेति । लोकस्थितिलौकिकस्थितिभेदेन ।
१-१०-२४ तत्रेति । स्थितिसर्गसंहारेषु । इत्यादीति । वाक्यादितिशेषः । तत्र
यदेति । उपमर्देन प्रादुर्भावे विशेषस्थितिकाले । स्थिताविति । लौकिकस्थितौ । निवेद्येति । स्वदौर्बल्यं निवेद्य । नैमित्तिकमुक्तम् । यदापदेन कालविशेषबोधनाद्भगवदागमनं नैमित्तिकमुक्तमित्यर्थः । वर्तुलमिति । लोष्टवन्निबिडम् । निमित्तमिति । अवतरणे निमित्तम् । यदा यदेत्यादि । तथा चास्मिन् वाक्येऽहमितिपदादस्यैव तत्कार्यम्, न सगुणस्य विष्णोरित्यर्थः ॥ २४ ॥

अहो अलमित्यत्र । सतामिति । भगवदीयानां यादवानाम् । तस्य
१-१०-२५ पूजन इति । तत्कृते पूजने । सर्वैरिति । देवै ऋषिभिश्च ॥ २५ ॥
१-१०-२६ अहो बतेत्यत्र । स्थितिरिति । भगवत्स्थितिः । तत्रत्यानां वा ॥२६॥

नूनमित्यत्र । एवमिति । मर्यादापुष्टिभेदेन स्त्रीणां स्वरूपे भेदद्वयम् । एकमिति ।
१-१०-२७ गृहीतपाणित्वम् । भगवत्फलमिति । भगवत्सम्बन्धिफलम् । 'सुपां सुलु'गिति लुप्तविभक्तिकं सखिपदमित्याशयेनाहुः हे सख्य इति ॥२७॥
१-१०-३० एवंविधा इत्यत्र । पुरयोषितामित्यनेन तासां धार्ष्ट्यबोधनमुच्चैः कथने हेतुर्बोध्यः । अभिनन्दने हेतुः सत्यकथनं बोध्यम् ॥ ३० ॥
१-१०-३२ अथेत्यत्र । उभयत्रेति । मिलने भिन्नतया गमने चेत्यर्थः ॥ ३२ ॥

इति श्रीप्रथमस्कन्धसुबोधिनीप्रकाशे दशमाध्यायविवरणम् ॥ १० ॥

अथैकादशाध्यायविवरणम् ।

अथैकादशाध्यायं विवरिषवोऽवसररूपां सङ्गतिं बोधयितुं पूर्वाध्यायार्थमनुवदन्तः प्रस्तुतार्थमाहुः एवं कौरवेत्यादि । कथमुदीर्यत इत्याकाङ्क्षायां तद्धेतूनवान्तरार्थानाहुः प्रवेशो चेत्यादि । एवं त्रिधोत्सवकथनेन कथं सर्वभक्तसौख्यमत आहुः प्राकृतेत्यादि । तथा च तेषां सात्त्विकादिभेदेन त्रैविध्यात्तेन तथेत्यर्थः । शास्त्रार्थं जानतां कथमेवमत आहुः कृष्णेच्छातस्तदिति । प्रत्यापत्तिः पूर्वसजातीयसुखस्य पुनः प्राप्तिः । तथा चैवं सर्वसौख्यं निरूप्यत इत्यर्थः । प्रवेशे उत्सवो मङ्गलात्मेति तानि गणयन्ति

शङ्खनाद इत्यादि । स्निग्धदर्शनं स्निग्धविषयकं भगवत्कृतं दर्शनम् । तदन्त इति । तत्पुरोभागे ।

तत्रोपनीतेत्यत्र । तत्रेतिमूलस्थपदस्य भगवन्निकट इत्यर्थः । सूर्योद्देशेनेत्यादिना उपढौकनमित्यन्तेन व्याख्यानेन इदानीन्तनैरप्येवंभावेनोप-
१-११-४ ढौकनं कार्यमितिशिक्षा बोधिता । कार्यमिति । भगवता कार्यम् । तथा च निजलाभेन भगवल्लाभेन आत्मारामं पूर्णकामं यथा स्यात्तथा आदृता इति योजना बोध्येर्थः । एवं श्लोकद्वयस्य प्रत्येकवाक्यत्वपक्षे द्वितीयश्लोके तिङन्तक्रियाविरहेण क्लिष्टमिव मन्वाना युग्मवाक्यत्वमङ्गीकृत्य पक्षान्तरमाहुः अथवेत्यादि । नन्वादृता इत्यन्तमेकं वाक्यम्, आत्मेत्याद्यर्भका इत्यन्तमपरमित्येवमादरणीयं दूरान्वयदोषाभावादित्याशङ्कायामाहुः स्तोत्रेत्यादि । तथा चैवमन्वयाङ्गीकारे कर्माकाङ्क्षायाः पूर्वार्धेन पूरणात्पितरमित्याद्यर्थस्यासङ्गतिः पुनरादाने समाप्तपुनरात्तत्वं दूरान्वयश्चेत्यतो नायं पक्षो युक्तः, किन्तु पूर्वोक्त एव युक्त इत्यर्थः । अस्मिन् पक्षे प्रतिर्लक्षणे कर्मप्रवचनीयस्तद्योग इयं द्वितीयेत्याशयेन द्वितीयान्तानामर्थमाहुः उत्कृष्टैरित्यादि । अवान्तरप्रकरणविचारे उक्तश्रुतेर्जीवप्रकरणस्थत्वेनानुपष्टंभकत्वमित्यरुच्या पक्षान्तरमाहुः अथवेत्यादि । तिरोभावानुपपत्तिदशायामिति । द्वन्द्वान्ते श्रूयमाणस्य दशाशब्दस्य प्रत्येकमभिसम्बन्धः । अव्यक्तादिनिधनत्वादिति । अव्यक्तमादिनिधनयोर्येषां पदार्थानां तादृशत्वादिति व्यधिकरणपदो बहुव्रीहिः । उक्तमिति । व्याख्यातमित्यर्थः । निजपदस्य स्वरूपवाचकत्वपक्षेऽर्थमाहुः अवतीर्णेत्यादि । अन्यैरादृतत्वादुत्तरार्धे दृष्टान्तवाक्यत्वाङ्गीकारेण दोषाभावाच्च तृतीयामपि योजनामङ्गीकृत्य तस्मिन् पक्षेऽर्थमाहुः स्तोत्रेत्यादि ॥ ५ ॥

नताः स्मेत्यत्र । नत्राद्यानामिति । पुरुषेष्वाद्यानाम् । वाक्यार्थो न भवतीति । समभिव्याहारलभ्यो न भवतीत्यर्थः । अत्र नमनमात्रवाक्यं
१-११-६ स्त्रीणाम् । तत्पूर्वकं सर्वं ज्ञानिनामिति बोध्यम् ॥ ६ ॥

भवायेत्यत्र । उद्भवायेति । तथा च 'भवाय भवे'ति प्रार्थनमेव वक्तॄणां विषयित्वगमकं ज्ञेयमित्यर्थः । जरायुवदित्यादि । तथा च त्वन्निष्ठमातृता-
१-११-७ निर्वाहकत्वात् गौण्या वा तस्या मातृत्वमिति न तया तव मातृत्वहानिरित्यर्थः । तदर्थविहितेति । भगवदर्थविहितेत्यर्थः । तत्रेति । कर्मज्ञानभक्तिषु । मोहनार्थं वेति । वाशब्द एवकारार्थः । 'छागो वा मायदर्शना'दित्यादिवत् । तत्रेति । तेषु पाषण्डादिमार्गेषु जातेषु । तर्हि भगवति कथं सद्गुरुत्वमित्यत आहुः त्वमित्यादि । इदमष्टमस्कन्धसमाप्तौ मत्स्यावतारस्तुतौ सत्यव्रतवाक्यम् । 'जनो जनस्यादिशतेऽसतीं मतिं यया प्रपद्येत दुरत्ययं तमः । त्वं त्वव्ययं ज्ञानममोघमञ्जसा प्रपद्यते येन जनो निजं पद'-

मिति। तस्मात्तथेत्यर्थः। **गुरुशुश्रूषयेतिवाक्यादिति**। 'नाहमिज्याप्रजातिभ्यां तपसोपशमेन वा। तुष्येयं सर्वभूतात्मा गुरुशुश्रूषया यथे'ति वाक्ये साधनान्तरापेक्षया तस्या एव स्वतोषसाधनत्वकथनात्तथेत्यर्थः। **अङ्गदेवता इति**। अङ्गकर्मदेवता आवरणदेवताश्च। **कृतीति**। अनष्टसत्कर्मा। 'धर्मः क्षरती'त्यादि। ययातिवत् कथञ्चित् कथनेपि नाशसंभवात्। तत्र प्रायश्चित्ताभावबोधनेन पुनःकर्मान्तरेण पुनस्तत्संपादनाशक्तेश्चेत्यर्थः। द्वितीयवाक्यस्थस्य कृतशब्दस्योपकारवाचकत्वपक्षेपि 'न ते मापङ्ग जानन्ती'ति वाक्येन भगवत्कृतोपकाराज्ञाने तद्वननात्तथेति बोध्यम्। **बभूविमेति**। प्रार्थनायां लिट्छान्दसः ७

अहो सनाथा इत्यत्र। अपेक्षाभावान्नियन्ता नापेक्ष्यते इति। सापेक्षो

१-११-८ ह्यधिकं गृह्णातीति तादृशवारणार्थं नियन्त्रपेक्षा, भगवत्पराणां त्वपेक्षाया एवाभावात् ग्रहणं दूरापेतमतो नापेक्ष्यते। तथा च तदभावादेव तेषां सर्वतो भयाभाव इति भावः। **न इति**। भगवत्पराः। **वयमिति**। अल्पभक्तियुक्ताः। **इदं पुनरिति**। आश्चर्यान्तरमित्यर्थः। पुनस्ततोन्यदाश्चर्यान्तरमाहुः **किञ्चेत्यादि**। **अनेनेति**। स्मितपदेन। **उभाभ्यामिति**। उत्कण्ठञ्जिताभ्यां स्नेहदयाभ्याम्॥ ८॥

मधुभोजेत्यत्र। पञ्चसु श्लोकेषु वर्णनीयानर्थान् सङ्गृह्णन्ति **अधिष्ठानेत्यादि**।

१-११-११ एतेषां सुन्दरमित्यादिनान्वयः। **अङ्गविभेदत इति**। अङ्गानां द्वारादीनां विभेदतः अलङ्कारकृतवैशेष्यादित्यर्थः। **अधिष्ठातॄन् वर्णयन्तीति**। विद्यातुल्यत्वं व्युत्पादयितुं सा यथाधिष्ठातृशुद्धौ स्थिरा भवति, तथेयमिति बोधनाय तान् वर्णयतीत्यर्थः। पङ्क्तिर्यैर्गुप्तत्वकथने कथं स्थैर्यं तौल्यमित्यतो व्युत्पादयन्ति **सत्त्वेत्यादि**। **पुरी चेत्यादि**। तथा चेन्द्रियैर्गोपने यथा सत्त्वरूपान्तःकरणस्यानाशः, तथा तैर्गोपने पुर्या इति तथेत्यर्थः। ननु देहं विनेन्द्रियैर्न सत्त्वरक्षेत्यतस्तत्कार्यकारित्वं विशेषणेन बोधयन्ति **यथात्मा देह इत्यादि**। नन्वत्र गुणतो रक्षा विवक्षिता, सा तु नैवं सिद्ध्यतीति पक्षान्तरमाहुः **वायुर्वेति**। आत्मपदेन कथं वायुलाभ इत्यत उपपादयन्ति **अहं मनुरित्यादि**। तथा च यद्यपि बृहदारण्यकेऽस्याः श्रुतेर्वायुपरत्वं न सिद्ध्यति, तथापि बह्वृचसंहितायां सिद्ध्यतीत्यर्थः। ननु वायुरत्र कौष्ठ्यो विवक्षितः, स त्वेवमपि नायातीत्यत आहुः **मण्डलेत्यादि**। तथा च मण्डलानां दशत्वेन 'दश वै पशुषु प्राणा' इति श्रुत्युक्तप्राणसमानसङ्ख्याकत्वात्तया तल्लाभादर्थोपपत्तिरित्यर्थः। अत्र व्याख्यानक्लेशादात्मपदस्य भगवत्परत्वमङ्गीकृत्य पक्षान्तरमाहुः **बलं सेना वेत्यादि**। तथा च यथान्तर्यामिणा सन्मार्गप्रेरणेनान्तःकरणसत्त्वं रक्ष्यते, तथैतैर्गृहरक्षणेन पुरीति तथेत्यर्थः। **सर्वप्रवेशान इति**। सर्वेषां यादवानां पुर्यां प्रविश्य स्थितौ। तथा च यथा वासुकिप्रभृतिभिः प्रविश्य स्वपुर्या भोगवत्याख्या रक्ष्यते, तथेत्यर्थः। अस्मिन् दृष्टान्ते प्राणा

नायान्तीति पक्षान्तरमाहुः शरीरमित्यादि। तेषां पुर्या भोगवतीति नाम तथा न प्रसिद्धमिति पक्षान्तरमाहुः गङ्गाप्रवाहो वेति।

१-११-१३ गोपुरेत्यत्र। उत्तराङ्गमिति। उत्तरश्लोके वक्ष्यमाणा यान्तःशोभा तदङ्गमिदं विशेषणमित्यर्थः॥ १३॥

१-११-१५ द्वारि द्वारीत्यत्र। अन्तर्नीत इति। स्वहृदये गृहे नीत इत्यर्थः॥१५॥

१-११-१८ प्रणयागतसाध्वसा इत्यत्र। लौकिकपदार्थपदेन सम्बन्ध उच्यते॥१८॥

१-११-२१ भगवानित्यत्र। न पाक्षिकफलत्वमिति। न कादाचित्कसत्कारविषयत्वम्॥ २१॥

१-११-२२ प्रह्वेत्यत्र। कृतवानिति। 'ये यथा मां प्रपद्यन्ते' इति प्रतिज्ञानादुचितं कृतवानित्यर्थः। करस्पर्शः शिरसि हस्तस्थापनम्॥ २२॥

१-११-२३ स्वयं चेत्यत्र। प्रयच्छतीति। विषयान् प्रयच्छति। तथा च विषयाणां बन्धकत्वाभावेन तद्दाने दोषाभाव इति भावः। अन्यशब्दस्यार्थान्तरमाहुः नूतनेत्यादि। ननु पुरिप्रवेशस्य पूर्वमुक्तत्वात्पुनः तत्प्रवेशो व्यावर्तकत्वेन वक्तव्यः, पुरमाविशन्नाशीर्भिर्बन्धुभिश्च युज्यमानो जात इति, तत्कुतः पुनस्तत्प्रवेशकथनमित्यत आहुः अत्रेत्यादि। तथाचात्रानर्तपुर्या द्वारकायाश्च सत्त्वेन पूर्वमानर्तप्रवेशस्योक्तत्वेऽप्यत्र द्वारकाप्रवेशक्रियाया एव सर्वोत्कृष्टत्वात्तथोच्यत इत्यर्थः। ननु तावता सर्वोत्कृष्टत्वे स्तोत्रादिनिरूपणवैयर्थ्यं स्यादित्यत आहुः केवलमित्यादि। आदिपदेन स्वप्रार्थनम्॥ २३॥

१-११-२४ राजमार्गमित्यत्र। मर्यादास्थितस्त्रीणामिति। आवरणे तिष्ठन्तीनामित्यर्थः॥ २४॥

१-११-२५ नित्यमित्यत्र। कथमुत्सवत्वमिति। अतिशयितानन्दजनकत्वं ह्युत्सवत्वम्। तच्च दर्शनस्य नित्यत्वादतिशयाजनकत्वेन कथं केन प्रकारेणेत्याशङ्क्याह तदुपपादनाय नेत्रतृप्त्यभावं तद्धेतुत्वेनाहेत्यर्थः। अत्र मूले उत्सवहेतुत्वेन दृगवितृप्तिरुच्यते, तस्या अपि हेतुत्वेन भगवदङ्गानां स्वाधीनत्वाभाव उच्यते। यद्यपि निरीक्षमाणानां द्वारकौकसां नित्यमर्थाद्दर्शनम्, तथापि तेषां दृशो न वितृप्यन्ति, हि यतो हेतोः अङ्गं श्रियो धामेत्यादिर्न स्वाधीनं त्वस्मादिति वचनव्यक्तेः। तामुपपादयन्ति नित्योत्सवत्वादित्यादि। प्रतिक्षणमन्यान्यविधरूपप्रदर्शनेनान्यान्यानन्दजनकत्वात्तथेत्यर्थः। तृतीयस्कन्धे 'तया विभ्रंशितज्ञाना' इत्यत्र

ज्ञानस्य चिरकालस्थायिताया व्यवस्थाप्यत्वेनात्र धारावाहिकत्वकथनं मतान्तरीयप्रसिद्ध्यभिप्रायेण। तथा चोत्तरोत्तरज्ञानेन पूर्वपूर्वज्ञानतिरोभावाद्धारावाहिकतुल्यैकज्ञानत्वं नेत्यर्थो बोध्यः। ननु मास्तु ज्ञानस्य धारावाहिकत्वम्, तथापि तत्तद्रूपदर्शनजनितानन्देन दृशां तृप्तेः सम्भवाद्वितृप्तिः कुत इत्याकाङ्क्षायामाहुः अलौकिकेत्यादि। नन्वस्तु रुचिः, तथापि भगवतो विषयत्वात्तदंशे तु तृप्तिः स्यादेवेति कथं विशेषतस्तदभाव इत्यत आहुः न विषयत्वमित्यादि। तथा च 'पराञ्चि खानी'ति श्रुतेः भगवद्दर्शने प्रमाणानामसामर्थ्यात्तत्र भगवत्सामर्थ्येन दर्शने 'अहं पश्यामी'त्यभिमानमात्रम्। तथा सत्युचितैवातृप्तिरित्यर्थः। ननु तथापि तटस्थस्य रुच्युत्पादकत्वादर्शनाद्रुच्यनुरोधेन भगवत्सामर्थ्याद्भगवतो ज्ञानविषयत्वमत्रोपेयम्, तथा सति नावितृप्तिरित्यत आहुः रुचिरित्यादि। सकृत्पूर्वं दृष्टविषयस्यासामर्थ्यादित्यर्थः। अत एवेति। सकृद्दर्शनादेव। नन्वेवं रुच्युत्पादकत्वे सर्वैर्भक्त्या भगवान् कुतो न गृह्यते, भक्त्या दर्शनप्रकारस्य पूर्वाध्याये स्थापितत्वादित्यत आहुः दोषादित्यादि। भगवत्पराङ्मुखत्वेन भक्त्यभावरूपदोषात्तथेत्यर्थः। तद्वक्ष्यते तमिमं मन्यते लोक इत्यत्र। स दोषः किन्निष्ठो येनाग्रहणमित्याकाङ्क्षायां तदधिकरणमाहुः तत्रेत्यादि। अग्रहणप्रयोजके दोषे विचारणीये दृष्टेस्तेजस्त्वात् 'सूर्यश्चक्षुस्तथारूपं ज्योतिषो न पृथग् भवे'दित्यादिवाक्यैस्तेजोरूपत्वात्तस्य च 'तत्तेजो विद्धि मामक'मिति वाक्येन भगवदीयत्वात्तत्र तदभावे विषयदोषेण तद्ग्राह्यविषयस्य प्राकृतत्वात्तत्सम्बन्धेनैव चण्डालाग्निवद्दुष्टता। तथा च तद्ग्रहणस्वाभाव्याद्भगवद्ग्रहणासामर्थ्यम्। मार्गणं मार्गः, धर्ममार्गे धर्मविचारे तु कर्तृधर्मसम्बन्धेपि कर्ता जीवोन्तःकरणं वा तद्धर्मः साधारणत्वेन यो भगवत्यध्यासस्तत्सम्बन्धेपि दुष्टतेति तेनाग्रहणमित्यर्थः। एवं दोषं निश्चित्य द्रष्टृषु तदभावं स्फुटीकुर्वन्ति स चेत्यादि। द्वारकौकसामिति। द्वारं कायति वदतीति द्वारका। तथा च तयैव वासेन भक्तिरूपदर्शनसाधनोपदेशात्प्राकृतत्वरूपविषयदोषस्य अध्यासरूपकर्तृदोषस्य च सम्बन्धाभावात् स नास्तीत्यर्थः। सर्वे इति। मोक्षादिफलप्रतिबन्धकाः। ननु द्वारकावासमात्रेण सर्वदोषनिरीक्षणस्यावितृप्तिहेतुता नोच्यैतेत्यत आहुः पराश्रीत्यादि। उभयसाधकत्वमिति। दोषनिवृत्तिः तृप्तिश्चेत्युभयोः साधकत्वम्। दृश्यत इति। द्वितीयक्षणे दृश्यते। तथाच द्वितीयक्षणे पूर्वक्षणस्थदर्शनेन रुचिः, द्वितीयक्षणस्थेन त्वलौकिकबोधः, पुनरग्रिमे तत्र रुचिरित्येवं रुचिप्राचुर्यं युक्तैवावितृप्तिरित्यर्थः। ननूक्तं तटस्थस्य रुच्यनुत्पादकत्वम्, अतस्तदापि विषयसम्बन्ध उपेयः, तथासति तृप्तिरवर्जनीयेत्यत आहुः यद्यपीत्यादि। एवमतृप्तौ हेतुं समर्थयित्वात्यन्तातृप्तौ हेत्वन्तराणि स्फुटीकुर्वन्ति दृश इत्यादिना॥ २५॥

सारङ्गाणामित्यत्र । सारङ्गपदेऽतिपरोक्षवृत्त्या वर्णागमो बोध्यः, हंस इतिवत् ।
पुनश्चेति । निर्वचनान्तरविचारे । **सर इति** । द्रवद्द्रव्यमित्यर्थः । त
१-११-२६ इति । रससमूहप्रासारः । एतेषां पदाम्बुजसम्बन्धे 'तपस्विनो दान-
परा' इति वाक्यं प्रमाणत्वेन बोध्यम् । एवमन्यत्रापि । **समुदायशक्त्येति** । कोशान्तरे सारङ्गशब्दस्य भ्रमरे शक्त्या ॥ २६ ॥

१-११-२८ **प्रविष्टस्त्वित्यत्र** । **भेदे कारणाभावादिति** । स्त्रीणां पृथक्धर्मशीलत्वं हि गृहान्तरस्थितौ कारणं तदभावात् ॥ २७ ॥

तमात्मजैरित्यत्र । भृगुणा भगवन्माहात्म्यस्यानुभूतत्वात्तद्वंशे प्रधानस्य तवाप्ये-
१-११-३२ तन्माहात्म्यज्ञानं भविष्यतीत्याशयेनाहुः **भगवन्माहात्म्येत्यादि** ।

यद्यपीत्यत्र । **कृतत्वादिति** । पार्श्वगतेः कृतत्वात् । **स चात्यन्तमिति** । स
मनोरथोत्यन्तमित्यर्थः । **पूर्वोक्त इति** । मनोरथः । **श्रीरिति** । इयं
१-११-३३ देवीरूपा ज्ञेया, चिच्छक्तेर्बलवद्भगवन्निष्ठत्वात् ॥ ३३ ॥

एवं नृपाणामित्यत्र । **न लोकसदृश इति** । अतः स्वयमेवानुवर्तत इति
शेषः । **तत्रापीत्यादि** । तथा चेदं तेषामागन्तुकं कार्यमित्यर्थः । **तत्रेति** ।
१-११-३४ तेषां तादृशे कार्यद्वये तैर्जाते । **निमित्तमिति** । सहकारि ॥ ३४ ॥

तमयमित्यत्र । **आत्मानमिति** । **स्वस्वरूपं** भगवत्स्वरूपमिति यावत् । **तात्प-**
र्यापरिज्ञानादित्यादि । भगवता स्वस्मिन्नज्ञत्वादिबोधनेऽन्येषां कृते
१-११-३७ तत्तात्पर्यापरिज्ञानादित्यर्थः । **तथामन्तेति** । सङ्गित्वमन्ता ॥ ३७ ॥

एतदीशनमित्यत्र । **बोधनक्रियाया इत्यादि** । स्वस्मिन्नज्ञत्वादिबोधनरूपायां
भगवत्क्रियायां यथा जीवाज्ञानजनकत्वमित्यर्थः । **ज्ञापयतीति** । अज्ञा-
१-११-३८ नादिकं भगवति जीवत्वं ज्ञापयतीत्यर्थः । विमतं अज्ञानादिकं न दोषज-
न्यम्, अयोग्यप्रतारणार्थत्वात्, भरतीयजडत्वादिवदित्यनुमानेन पूर्वोक्तहेतोः साध्यसमत्व-शङ्कायां हेत्वन्तरमाहुः **भ्रमेत्यादि** । तथा च विमतो जीवः, भ्रमजनकत्वेन प्रतारकत्वात्, जडभरतादिवदित्यनुमानेन जीवत्वमित्यर्थः । **एवमाशङ्क्येति** । ईदृशानुमानेन ज्ञानि-जीवत्वमाशङ्क्य । **भ्रमादिति** । विषयेष्वानन्दजनकत्वोत्कृष्टत्वभ्रमात् । तथा च विमतो विषयसम्बन्धः न जीवधर्मः, दोषाजन्यत्वात्, दत्तादिकृतसुरापानादिवदिति प्रत्यनुमानेन बाधितत्वादित्यर्थः । **ईश्वरत्वबोधक इति** । विमतः सम्बन्धः ईशधर्मः, नियतकार्यजन-ककार्यप्रतिबन्धकत्वात्, दत्तीयसुरापानादिवदिति प्रयोगात्तथेत्यर्थः । अत्र च नियतविष-यासक्तिरूपकार्यजनकं मनः तत्कार्यासक्तिप्रतिबन्धकत्वं सङ्गस्येतीश्वरधर्मत्वम्, एवं योगि-स्वैराचरणस्यापीशधर्मत्वमेव योगजत्वादतो न हेतौ दोषः । ननु विमतो नेशधर्मः नियत-

कार्यजनककार्यप्रतिबन्धकत्वान्मणियन्त्रादिनिष्ठदाहप्रतिबन्धकधर्मवदिति दृष्टान्तान्तरेण हेतोः साधारणत्वमिति चेत्, तत्राहुः मणीत्यादि । तथा चैवं हेतोः साधारणत्वेपि तत्तज्जीवधर्मे व्यभिचाराभावेनोक्तहेतौ चेतनधर्मत्वे सतीत्येवं विशेषिते साधारण्यपरिहारात्तस्येश्वरधर्मत्वे सिद्धे ईश्वरत्वबोधकता निःप्रत्यूहेत्यर्थः । तदेतद्धृदिकृत्वाहुः अत इत्यादि । सर्वाश्रयत्वादिति । तच्च ब्रह्मवादे स्वरूपेण तादात्म्येन वा । मतान्तरे तु संयोगादिनापीति बोध्यम् । तस्माद्धेतोस्ते सदा भगवति वर्तन्त इत्यर्थः । संयुक्तेत्यादि । जीवात्मसंयुक्तं मनस्तत्र समवायः सङ्गादीनाम्, तेन संबन्धेन ते सदा परमात्मन्येव वर्तन्त इत्यर्थः । ते इति । प्रकृतिगुणाः । न भवेयुरिति । कार्यसम्पादने भगवत्त्वभङ्गाज्जीवाश्रिता एव भवेयुः, तथा च सर्वस्य भगवदाश्रितत्वानुरोधात्स्वकार्यासम्पादकानामेवाश्रितत्वमङ्गीकार्यमित्यर्थः । ननु कार्यासम्पादने तत्सत्तायां प्रमाणाभावान्मास्तु तदाश्रितत्वमित्यत आहुः भगवत इत्यादि । सिद्धमाहुः तथाचेत्यादि । अनाश्रित्येति । नियमतोनाश्रित्य । अन्याश्रितानां व्यधिकरणत्वात्कथमन्यत्र दोषजनकत्वमित्यत आहुः अन्याश्रयैरित्यादि । चौरादिषु रोगेषु चेति । यथान्याश्रितधनस्य रूपादेश्चान्यत्र जिघृक्षादिकार्यजनने तच्चौर्यलाम्पट्यदोषजनकत्वम्, यथा चान्यत्र विद्यमानस्य कुष्ठादिरोगस्य 'कुष्ठी यावत्प्रपश्यती'तिवाक्यात् दर्शनविषयदोषजनकत्वं तथेत्यर्थः । अत्रेति । नियताश्रितस्य दोषाजनकत्वे । एवमुपपाद्य सर्वमर्थं संगृह्णन्ति एकस्यैवेत्यादि । अविद्यावदिति । अविद्या यथा जीवव्यामोहिका तथेत्यर्थः । दोषनिराकरणार्थमिति । 'अज्ञानिनः सुरवरेशमधिक्षिपन्त' इतिन्यायेन भगवदस्मरणरूपदोषनिराकरणार्थम् ॥ ३८ ॥

तं मेनिर इत्यत्र । दर्शनज्ञानानीति । न्यायादिदर्शनसिद्धानि ज्ञानानि । केचिदिति । निरीश्वरकापिलाः । अन्य इति । बाह्याः । अपर इति ।
१-११-३९ जैमिनीयाः । अन्य इति । वैशेषिकाद्याः । केचिदिति । साङ्ख्यैकदेशिनः । मूलप्रमाणाज्ञानादिति । ब्रह्मणि मूलप्रमाणं वेदस्तदर्थाज्ञानादित्यर्थः । मूलकारणेति पाठे ब्रह्मज्ञाने मूलकारणं वेद इति स एवार्थः ॥ ३९ ॥

इति श्रीप्रथमस्कन्धसुबोधिनीप्रकाशे एकादशाध्यायविवरणम् ॥ ११ ॥

अथ द्वादशाध्यायविवरणम् ।

अथ द्वादशाध्यायं विवरिषवः पूर्वसङ्गतिनिरूपणपूर्वकं तस्यार्थमाहुः एवमित्यादि । एवमिति । पञ्चाध्याय्युक्तप्रकारेण । अधुनेति । द्वादशाध्याये । नन्वेवं दाहाद्यनन्तरं किमिति रक्षा कृता, पूर्वमपि करणे भगवतः सामर्थ्यादित्यत आहुः यथे-

१ कामजनने च इति स्यात् । अत्र पाठः संदिग्धः ।

त्यादिद्वयम्। तथा चैतदर्थमेवं रक्षेत्यर्थः। अतः परं व्याख्यातुकामाः शौनकप्रश्नतात्पर्यमाहुः व्यवहितेत्यादि।

१-१२-४ अपीपलदित्यत्र। शास्त्रानुसारेण फलजननं कृष्णसेवायाः सम्यक्तत्त्वज्ञाने हेतुः॥ ४॥

१-१२-६ किं तेऽकामा इत्यत्र। अकामा इति। अकामिता इत्यर्थः। पूर्ववदिति। सम्वादार्थमित्यर्थः॥ ६॥

मातुरित्यत्र। ननु देवैर्बन्धनस्य क्वचित्सिद्धावत्र तदकरणं युज्येत, तत्त्वप्रसिद्धमिति शङ्कायामाहुः अत्रेत्यादि। 'देवा वै राजन्याज्जायमानादबिभयु'-
१-१२-७ रिति तैत्तिरीयसंहिताश्रुतौ भयस्योक्तत्वात् तेन बन्धनमपि युज्येतेति नाप्रसिद्धिरित्यर्थः। तपः स्वधर्मसहित इति। अस्वदह्यमानत्वमेव तपः कृच्छ्रादिवत्। सन्तापात्मकत्वात्। स्वधर्मो वीरत्वं ताभ्यां सहित इत्यर्थः॥ ७॥

अङ्गुष्ठमात्र इति। अर्थस्त्वेतावत्परिमाणकोऽप्यङ्गुष्ठं पादावयवं चकारादालोमनखाग्रं च सम्यग्व्याप्याश्रितः, आसमन्तात्तत्र तत्र कार्यं कुर्वन् स्थित
१-१२-८ इति। शेषं स्फुटम्। श्रुतिस्तु तैत्तिरीये बृहन्नारायणोपनिषदि॥ ८॥

गदापाणिमित्यत्र। तेजोग्रास इत्यादि। तेजसो वायुकार्यत्वेन तस्य वायावेव लयात्तथेत्यर्थः। अप्रकटयदिति। प्रकटं करोतीत्यस्मिन्नर्थे तत्करोति
१-१२-९ तदाचष्ट इत्येनेन णिच्॥ ९॥

१-१२-१३ तस्य प्रीतेत्यत्र। अपूर्वपक्षमिति। नैमित्तिकमात्मसंस्कारपक्षम्॥१३॥

१-१२-१८ अप्येष इत्यत्र। चरित्रस्वभावोत्कर्षाविति। चरित्रोत्कर्षः स्वभावोत्कर्षश्चेत्यर्थः॥ १८॥

दौष्यन्तिरिव यज्वनामित्यत्र। नन्वत्र चकाराभावाद्यज्वनां भिन्नो सम्बन्धो न युक्त इत्यत आहुः सर्वत्रेत्यादि। सर्वत्रानुक्तचकारे वाक्येऽपि चकारः
१-१२-२० पूर्वोक्तसम्बन्धः प्रत्येकसमुदायाभ्यां कीर्तिसम्बन्धो दृष्टान्ते दार्ष्टान्तिके च प्रमाणसिद्धो दृष्टान्तीयगुणवशेनार्थादेव बोध्य इत्यर्थः॥ २०॥

जयाभाव इति। परेण जेतुमयोग्यत्वम्। मूले सर्वे सद्गुणमाहात्म्यपदं सप्तम्यन्तमित्याशयेनाहुः तदर्थमिति। 'चर्मणि द्वीपिनं हन्ती'तिवदत्र ताद-
१-१२-२४ र्थ्ये सप्तमीत्यर्थः॥ २४॥

१-१२-२८ जिज्ञासितात्मयाथात्म्य इत्यत्र। प्रत्यापत्त्यर्थे इति। ब्रह्मास्त्रस्य पुनः प्राप्त्यर्थः। तदेव विवृण्वन्ति एतावदित्यादि॥ २८॥

१-१२-२९ इति राज्ञ इत्यत्र । इत्युक्तमिति । अनेन सन्दर्भेणायमर्थ उक्त इत्यर्थः २८

स एषेत्यत्र । पूर्वस्य च फलमिति । रक्षणस्य फलमित्यर्थः । परित ईक्षा-

१-१२-३० मित इति । अत्र पृषोदरादित्वेनाकारनाशः । इतृजन्तस्यार्थकथनं वेति ज्ञेयम् । इतरसामग्रीरहित इति । 'शब्दादेव प्रमित' इत्येतत्सूत्रविषयवाक्योक्तधर्मरहित इत्यर्थः ॥ ३० ॥

१-१२-३२ यक्ष्यमाण इत्यत्र । देवताधिष्ठानादिति । भावप्रधानो निर्देशः । हेतुनिर्देशो वा । पूर्वमिति दशमाध्यायारम्भे ॥ ३२ ॥

१-१२-३३ तदभिप्रेतेत्यत्र । तद्द्रोहस्तेषां पीडेति । पूर्वश्लोके व्याख्यातत्वादत्र तदर्थकथनम् ॥ ३३ ॥

इति श्रीप्रथमस्कन्धसुबोधिनीप्रकाशे द्वादशाध्यायविवरणम् ॥

अथ त्रयोदशाध्यायविवरणम् ।

अथ त्रयोदशाध्यायं विवरिषवः पूर्वप्रकरणसमाप्तिं बोधयन्ति एवमित्यादि । सपरिकरहेतुनिरूपणपूर्वकं निरूपितेत्यर्थः । अग्रिमायां वैराग्यषडध्याय्यां तावतां प्रयोजनं सार्धैश्चतुर्भिर्वदन्तः पूर्वं त्रयाणामाहुः पुरुषत्रयेत्यादि द्विरूपत्वादिति । मुक्तेर्हेतुकार्यविभेदतो द्विरूपत्वात् । हेतुर्भगवत्प्रयाणं कार्यं नियामकलयभावनादिकं तद्भेदतो द्विरूपत्वात् । सनिमित्ताम् । प्रयाणसूचकोत्पातदर्शनादिरूपनिमित्तसहिताम् । तामध्यायद्वयेनाहेत्यर्थः । ननु पुरुषत्रयमुक्तेः कथमेतन्मुक्त्यर्थतेत्यत आहुः अमुक्तपितृकेत्यादि । वार्यन इति । अमुक्तिस्तेषां वार्यते, अतस्तन्मुक्तेः सकाशाद्राज्ञो निश्चिन्ततासिद्ध्यै इहास्मिन्नध्यायत्रये राज्ञश्चित्तशुद्धिरुच्यते, सा मुक्तावुपकारिणीति तत्प्रयोजकतया पुरुषत्रयमुक्तेस्तन्मुक्त्यर्थतेत्यर्थः । शेषाणां चतुर्णामर्थमाहुः तत इत्यादि । नान्यथेति । सत्सङ्गं विना । तथा च सत्सङ्गस्यावश्यकत्वबोधनार्थमग्रिमा सपरिकरवैराग्यानन्तरभाविनी ऊनविंशाध्यायस्य कथेत्यर्थः । अवान्तरव्यापार इति । पूर्वं सनत्सुजातादिकृतोपदेशस्य निर्वेदोत्पादनादिना स्मारणात्तथेत्यर्थः । बहुकालव्यवहितस्य सनत्सुजातीयस्य पुनः कथनाभावे स्मरणायोगात्कथने च गुरुत्वस्यैव सिद्धिरित्यरुच्या पक्षान्तरमाहुः धर्मराजत्वेन गुरुर्वेति । अयं पक्ष 'एवं राजे'ति श्लोकस्थात् बोधितपदात्सिद्ध्यति । प्रथमस्तु ततः पूर्वग्रन्थात् । ननु धर्मराजत्वस्य प्रागपि सत्त्वात्तदानीमुपदेशकर्तृत्वप्राप्तावपि स्वस्यानधिकारकथनपूर्वकं तदकरणमिति तस्येदानीमपि सत्त्वात् कथं गुरुत्वं युज्यते इत्यत आहुः भगवते-

त्यादि । स्मरणं 'यस्य ज्ञानोपदेशाये'तिवाक्ये स्फुटिष्यति । अतो द्वितीयः पक्षोपि युक्त एवेत्यर्थः । तर्हि तदर्थं तत्कथैव पूर्वं कुतो नोक्तेत्यत आहुः विदुरेत्यादि । तथा च तस्याः पुराणलक्षणग्रन्थे प्रविष्टत्वाद्बहुत्वाच्च नेदानीं सोक्ता, किन्तु गुरुत्वरूपप्रयोजनसिद्ध्यर्थं तदुत्तरैव कथोक्तेति नोक्तार्थे सन्देह इत्यर्थः । एवं मुक्त्युपोद्घातत्वेन प्रसङ्गमुपपाद्य व्याकुर्वन्ति विदुर इत्यादि । मूले आत्मविविित्सित इत्यत्र बहुव्रीहौ आहिताग्न्यादिष्विति आत्मपदस्य पूर्वनिपातः । विवित्सितपदं च विशेषज्ञाने रूढमित्यवगन्तव्यम् । विशेषेण ज्ञानस्याकारं फलोक्तिमुखेन विवृण्वन्ति अयमर्थ इत्यादि । तथा च तया लीलया साङ्ख्यसिद्ध इव साक्षीति न ज्ञातः, किन्तु भगवद्दासत्वादिवैशिष्ट्येनोपनिषत्सिद्धरूपेण ज्ञात इत्यर्थः । अग्रिमचरित्रमिति । पञ्चमादिस्कन्धान्तरोक्तम् । फलज्ञानादिति । फलमनुपदोक्तरीतिकस्वस्वरूपावस्थानरूपं तस्य ज्ञानात् । इदमेव विशेषतो ज्ञानम् ॥

एतन्निगमनायाग्रिमश्लोकं विवृण्वन्ति अत एवेत्यादि । यथाधिकारं निर्णय

१-१३-२ इति । बन्धुत्वनिर्णयः । ज्ञानमोक्षाभ्यां बन्धनं सत्त्वगुणवज्ज्ञेयम् । ताभ्यामपि गुरुत्वेनासक्तिजननादिति ॥ २ ॥

मुमुक्षुरित्यत्र । भगवतः प्रेम एवेत्यत्र प्रेम इवेति पाठः प्रतिभाति । निषे-

१-१३-६ धाभाव इति । पूजा न मया ग्राह्येति निषेधस्याभावः । कुलक्षयप्रयोजकत्वान्निषेधः सम्भाव्यते अग्रिमवाक्यकथनानुसारात्, तदभावायैतदुक्तम् । तदर्थमिति । लोके हि नानादेशयात्रां कुर्वाणाः स्वस्य पक्षित्वं वदन्ति वयं पक्षिण इति, तदा स्मरणं न सम्भवतीति तन्निवृत्तय इत्यर्थः । अर्थपदमत्र निवृत्तौ मशकार्थो धूप इतिवत् । विचिकित्सेति । अयं शब्दो ग्लानौ रूढो जुगुप्सावत्प्रयोगवशाज्ज्ञेयः । क्लेशजनितमिति । पूर्वानुभूतक्लेशजनितम् । पष्ठ्यन्तपदं तृतीयया कथं व्याख्यायते इति शङ्कानिवृत्तय आहुः जीवनेत्यादि । परित्यागभावनामिति । जीवनस्येति शेषः ॥ ६ ॥

भवद्विधा इत्यत्र । प्रयासजननादिति । तीर्थपापनाशप्रयासजननात् । इदमेव

१-१३-१० सूचितं विवेकधैर्याश्रयग्रन्थे ' विशेषतश्चेदाज्ञा स्या'दिति पद्येन १०

१-१३-११ अपि न इत्यत्र । ज्ञास्यतीति । सम्भावनायां लृट् । लज्जयेति । अवधूतवेशकृतलज्जया ॥ ११ ॥

१-१३-१३ नन्वप्रियमित्यत्र । स्वकार्यमिति । विदुराभिप्रेतं कार्यम् ॥ १३ ॥

एवं गृहेष्वित्यत्र । भगवन्तं दृष्ट्वेति । द्वारकायां गत्वा तत्र दृष्ट्वा ।

१-१३-१७ अन्यथा चेदिति । यदि स्वार्थे प्रमत्ता न भवेयुरित्यर्थः ॥ १७ ॥

१-१३-१८ विदुर इत्यत्र । कालस्येति । कलियुगरूपस्य । तत्र लिङ्गं परमदुस्तरत्वं बोध्यम् ॥ १८ ॥

राजन्नित्यत्र । पत्नीरिवेति । अष्टावक्रशप्ता भौमाहृताः कुशपत्नीरिव । तासां
१-१३-१८ तथात्वं पाद्मोत्तरखण्डे प्रसिद्धम् । पूर्वमिति । विश्वरूपदर्शनावसरे 'अमी च त्वां सुरसङ्घा विशन्ति केचिद्भिताः प्राञ्जलयो गृणन्ती'ति-भयलिङ्गात् । वैधदीक्षान्यायेनेति । यथा वैधदीक्षायां गुरुणा स्वनिष्ठं ज्ञानं शिष्ये सञ्चार्यते, यथोपकोसलविद्यायां 'ब्रह्मविद इव सौम्य ते मुखं भाति, को नु त्वानुशशास' इत्यादि । यथा च तान्त्रिकदीक्षायां गुरुणा देवता स्वस्मिन् सन्निधाप्य शिष्ये सञ्चार्यते, तेन न्यायेनेत्यर्थः । अन्यत्रेति । पाण्डववञ्चनादौ । द्वितीय इति । आद्ये ॥१८॥

१-१३-२० येन चैवेत्यत्र । स्वनिष्पादित इति । कालनिष्पादितः ॥ २० ॥

अग्निरित्यत्र । सामान्यविशेषभावादिति । लाक्षागृहे समातृकाणां पञ्चा-
१-१३-२३ नामपकारात्तत्समानम्, विषमोदके तु भीमस्यैवापकाराद्विशेष इति पश्चात्तद्ग्रहणमित्यर्थः । तेपीति । दूषिता इति शेषः ॥ २३ ॥

तस्यापीत्यत्र । अनालोचितयाचक इति । अनालोचितं यथा स्यात्तथा
१-१३-२४ याचकः, वस्तुयाच्यस्वदातृणां चतुर्णामन्यतमस्य वा स्वरूपादिकमविचार्य यो याचते, तादृश इत्यर्थः ॥ २४ ॥

इतोर्वागित्यत्र । हीनत्वबोधनायेति । धृतराष्ट्रस्येत्यर्थः । स्वतन्त्राणामिति ।
१-१३-२६ पुंसामित्यस्य विवरणम् । देशसापेक्ष इति । पुरुष इति शेषः । तथा च देशापेक्षां परित्यज्य यात्वित्यर्थः । अत एवेति । स्वदेशापेक्षात्यागादेव । परित्यागवैयर्थ्यापत्तेरिति । देशत्यागोत्तरमपि बुद्धिभ्रंशे तथात्वापत्तेरित्यर्थः । ननु तस्यैव हेतोरित्यत्र देशस्य परमफलासाधकत्वमुक्तम्, तथा 'भयं द्वितीये'त्यत्र वनस्यापि तथात्वमुक्तम्, तथा सति कोविदत्वस्य प्रमादाभावस्य च तत्साधकत्वं फलतीति ताभ्यामत्रैव फलार्थं प्रयतनीयम्, त्यागे को विशेष अत आहुः तस्यैवेत्यादि । तथा च तत्र तयोरसाधकत्वमात्रमुक्तम्, नतु बाधकत्वम्, अतस्तत्र केवलेन कालेन देशेन च न परमफलविरोध इत्यर्थः । तथा च तत्र तथास्तु, प्रकृते तु कालस्य बाधकताया प्रत्यक्षा-[१]नुमानाभ्यां सिद्धत्वात्तन्नियम्यैः स्वैर्व्याप्तस्यापि तथात्वाद्विरोध एवेति देशस्त्याज्य एवेत्यर्थः । एतदेवाहुः तदित्यादि । केचिदित्यादि । श्रीधरो वोपदेवाद्याः गतस्वार्थेति श्लोकव्याख्यातपक्षस्थं धीरं मन्यन्त इत्यर्थः ॥ २५ ॥

१ अध्यक्षानुमानाभ्यामिति पाठः ।

पतिमित्यत्र । पौनरुक्त्यपरिहारायाहुः अत्राधिकेति । ‘ विप्रस्य वै सन्न्यसतो ’
१-१३-२९ इत्यत्रोक्तैर्वाधिकैर्दैवैरनाविष्टेत्यर्थः । अनुवादादिति । नारदकृतानुवा-
दात् । ननु नारदेन विदुरोपदेशाद्गत इति कुतो नोक्तम्, तत्राहुः साक्षा-
दित्यादि । विरोध इति । विदुरोऽस्मासु पूर्वं स्निग्धः, इदानीमस्मद्दोषदर्शी जात इत्याका-
रको विरोधो युधिष्ठिरस्य मनस्यापद्येत, तदनुचितम्, विदुरस्यान्यत्र तात्पर्यात्, अत-
स्तदभावार्थं नोक्तवानित्यर्थः । नन्वस्मिन्नध्याये [1]धृतराष्ट्रस्य मुक्तिमात्रं वक्तव्यम्, तत्तु
‘धृतराष्ट्रः सह भ्रात्रे ’ त्यादिना वक्ष्यति, ततः पूर्वं युधिष्ठिरप्रश्नादिकं व्याससू-
ताभ्यां किमित्युक्तमित्याकाङ्क्षायां युधिष्ठिरादिमुक्तिर्याग्रिमाध्याययोर्वक्ष्यते, तदुपोद्घातत्वे-
नात्रेदमुक्तम् । तथा धृतराष्ट्रमुक्तेः प्रकृतत्वात्तदुपयुक्तत्वेनाप्युक्तम्, तथान्योपदेशायाप्युक्त-
मित्याशयं कारिकाभिराहुः यावदित्यादि । प्राक्कथेति । युधिष्ठिरप्रश्नादिकथा ॥२९॥

अजातशत्रुरित्यत्र । अनुद्धरणाभ्युदयेति । गार्हपत्यादिकं कुण्डादग्नीनामुद्धर-
१-१३-३० णात्पूर्वं सूर्योदये तत्प्रायश्चित्तत्वेन तद्विधानमित्यर्थः । क्रमेणेति ।
आवश्यकं पूर्वं ततः सन्ध्या ततस्तर्पणमिति क्रमेण ॥ ३० ॥

अथाजगामेत्यत्र । प्रमादमिति । आत्मघातादिरूपमनर्थम् । उद्वेगा-
१-१३-३७ द्धीनत्वादिति । उद्वेगेन हीनत्वात् । अधिकारजाघन्यादित्यर्थः ॥३७॥

मा कञ्चनेत्यत्र । शोको हीत्यादि । शोको हि यथा मानभङ्गादौ स्वन्यूनतायां
तस्य मननेन विशिष्टज्ञानम्[2] । तत्र च शत्रुनाशादिनिदिध्यासनेति
१-१३-४० व्याप्तिवारणाय विशेषणदलम्, स्वन्यूनतापादकमनिष्टज्ञानं शोक इत्युक्ते
पुत्रादिनाशश्रवणजन्यशाब्दमात्रेति व्याप्तिरिति तद्वारणाय विशेष्यदलम् । तादृश-
शाब्दस्यापि लक्ष्यत्वाङ्गीकारे तु प्रयोग[3]प्रसिद्ध्योर्विरोध एव दोष इति समुदितोपादा-
नम् । निदिध्यासनं प्रयत्नपूर्वकं विशिष्टज्ञानम्, तदेतदभिसन्धायाहुः कोपीत्यादि ।
शोकाकरणे हेत्वन्तरमाहुः किञ्चेत्यादि । ननु स्वपुत्रनाशादौ कथं हितकरणानुसन्धानं
स्वार्थपक्षे इत्यत आहुः ममतास्पदेत्यादि । सैवेति । स्वहितकरणरूपा । लीलात्वेन
विचारेपि सैवानुसन्धेयेत्याशयेनाहुः उभयथेत्यादि ॥ ४० ॥

यथा गाव इत्यत्र । तदर्थमिति । लीलार्थम् । अन्यथेति । लीलायां दोष-
त्वाद्यभिसन्धाने । दीर्घरज्जुरिति । यस्यां रज्जौ बलीवर्दान्नसि प्रोतान्
१-१३-४१ कृत्वा रज्ज्वन्तरेण बध्यन्ते, सा तन्ती तद्रूपेत्यर्थः । आधारत्वमिति ।
प्राकृतक्रियारूपतुषाधारत्वम् । असंस्कृतान्नरूपत्वमित्यर्थः । अनध्यासे कथमिन्द्रियव्या-

१ धृतराष्ट्रमात्रमिति पाठः । २ मनने अनिष्टज्ञानमिति पाठः । ३ प्रयोगसिद्ध्योः ।

पार इत्यत आहुः इन्द्रियाणीत्यादि । प्रेरकस्येति । इन्द्रियाधिष्ठातुः । अध्यासं कृत्वेति । देहादिषु तत्सम्बन्धिषु च यथायथमहन्तां ममतां चेत्यर्थः । किञ्च भगवते त्यादि । इत आरभ्य यथा क्रीडोपस्कराणामित्यस्य व्याख्यानम् । कुतश्चिद्योजयतीत्यत्र । सार्वविभक्तिकस्तसिः । केनचिदित्यर्थः ॥ ४१ ॥

१-१३-४३ यन्मन्यस इत्यत्र । न चेति मूलस्यार्थमाहुः नासीदस्ति भविष्य-
तीति । अत्र त्रिष्वपि नञोन्वयः ॥ ४३ ॥

१-१३-४५ कालकर्मेत्यत्र । राजशब्दस्य देहवाचकत्वादिति । इदं देहोयमि-
त्यस्येदमो व्याख्यानं निमित्तमिति, न रक्षाकर्तेत्यर्थः ॥ ४५ ॥

अहस्तानीत्यत्र । दूषयतीति । द्वाभ्यां दूषयतीत्यर्थः । तत्र सामान्यप्रका-
१-१३-४६ र इति । अन्नात्तृभावे सामान्यप्रकारः । भावे वेति । जीवानधिष्ठि-
तस्य सत्त्वेपि ॥ ४६ ॥

तदिदमित्यत्र । तत्राहेति । तादृश्यां शङ्कायां खाद्यानां खादकानां चाभेद-
माहेत्यर्थः । सृष्टानामपीति । परस्परमभेदादित्यर्थः । बहिरिति ।
१-१३-४७ प्रकटयतीति शेषः । लौकिक इति । तथा च वस्तुविचारे कूर्माङ्गवदन्तः
प्रवेशान्न दोष इत्यर्थः । आदित्यादि । आसमन्ताददनमात् आतः भक्षणान्मा निषेधात्मकः केवलो भवत्यवतिष्ठते इत्यर्थः । 'परोनुनासिको वे'ति सन्धे[1]र्वैकल्पिकत्वान्नत्वाभावः । पृषोदरादित्वाद्वा । दत्वनत्वयोरभावस्तेनात्मेत्यतिपरोक्षवृत्त्या सिद्ध्यतीति ज्ञेयम् । आत् अभजनादिति पाठो न भाति । नहीत्याद्यग्रिमग्रन्थानुरोधादित्यपि ज्ञेयम् ॥ ४७ ॥

सोयमद्येत्यत्र । सर्वरूपेण रक्षकत्वमिति । व्यापकत्वेन भक्ष[2]कभक्षकत्वेन सर्व-
वस्तुस्वरूपत्वेन चेत्यर्थः । संहारलीलायां कथं पालकत्वमित्यत आहुः
१-१३-४८ दोषदूरीकरणेनेति । तथा च तदापि पालकत्वमव्याहतमिति भावः ।
विशेषाधिकारित्वादिति । संहरणे विशेषाधिकारित्वात् । मौसलस्य जातत्वात्कथमेवमुक्तिरित्यत आहुः मोहान्तरेत्यादि । निवारकत्वेनेति । स्थापनीयानां मृत्युनिवारकत्वेन मोहनिवारकत्वेन वा ॥ ४८ ॥

१-१३-५० धृतराष्ट्र इत्यत्र । पल्लवीकृतमिति । पल्लववद्दीर्घीकृतम् ॥ ५० ॥

१-१३-५२ स्नात्वेत्यत्र । अग्नय एव संस्क्रियन्ते इति । न फलार्थं होम
इत्यर्थः । त्रिमुख्येति । तथा च सापि त्यक्तेत्यर्थः ॥ ५२ ॥

---

१ नानुनासिकः २ । भक्ष्य ।

विज्ञानात्मनीत्यत्र । स एवेति । निर्विकल्पसमाधिरेव । अत्रेति । आत्मविचारे । देहमानसभेदेनेति । देहाभिमानित्वमनोभिमानित्वभेदेन ।
१-१३-५४ ब्रह्माण्डाभिमानेति। ब्रह्माण्डे अहमित्यभिमानो यस्य सः। प्रकृत्यधिष्ठातृत्वमित्यादि । तथा च चतुर्थे आत्मनि प्रविलीन इत्यर्थः ॥ ५४ ॥

स वा इत्यत्र । आग्नेय्याः धारणाया यजमानस्यावश्यकत्वायाहुः
१-१३-५६ आधानेत्यादि । तथा च तस्य तदभिन्नत्वात्तेन साधारणा कार्यैवेत्यर्थः ॥ ५६ ॥

इति श्रीप्रथमस्कन्धसुबोधिनीप्रकाशे त्रयोदशाध्यायविवरणम् ॥ ३ ॥

अथ चतुर्दशाध्यायविवरणम् ।

अथ चतुर्दशाध्यायं विवरिषवोऽवसरस्वरूपसङ्गतिबोधनाय पूर्वाध्यायार्थमनुवदन्तः प्रस्तुताग्रिमयोरर्थमाहुः एवं हीत्यादि । अत इति । एतदनन्तरम् । ननु द्वाभ्यां हेतुपूर्वं कथनस्य किं प्रयोजनमत आहुः तेषामित्यादिद्वयम् । महदिति । भूमित्यागरूपम् । तथा च तद्धेतुत्वेनात्र तत्कथनमित्यर्थः। ननु तथापि तत्तु द्वितीये वाच्यम्, तथात्वस्य कथं हेतुबोधकत्वमित्यत आहुः सम्भावनायामित्यादि। इति चेति। एवं प्रकारेण तत्र हेत्वन्तराणि समुच्चेतुं विनिरूप्यत इति पूर्वेण संबन्धः। एतदेव निगमयन्ति भगवद्गमनं तस्मादित्यादि ॥

१-१४-१ सम्प्रस्थित इत्यत्र । यदा नायादिति। व्यतीता इत्यस्यार्थः ॥ १ ॥

जिह्मप्रायमित्यत्र । न शक्येति । नानुमातुं शक्या । सौहार्दमिति । नानुमातुं शक्यमिति शेषः। तस्मा इति । युधिष्ठिरार्थम् । तत्कृतार्थत्वार्थं
१-१४-४ तस्यैतद्द्वयं भातमित्यर्थः ॥ ४ ॥

भगवानपीत्यत्र । अयुक्तत्वेपीति। भगवत्त्वादेवायुक्तत्वेपि । बहूनामिति । अस्मादृशामन्यदेशवासिनाम् । आराध्यानामित्यादिनोक्तहेतुद्वयेनान्यत्र
१-१४-३४ गमनसम्भवात् पुर आस्ते इति बहिर्मुखेत्यादिहेतोः सुधर्मायामास्ते इति भक्तानामपि कालवशेन तथात्वाच्च सुहृद्वृत इति प्रकारविशेषं पृच्छतीत्यर्थः। सुखपदप्रयोजनमाहुः स्यमन्तकेत्यादि ॥ ३४ ॥

मङ्गलायेत्यत्र, क्षेमाय भवाये'त्यत्र साधारणानामधिकाराभावं हृदिकृत्वाहुः निविष्टपदरक्षणायेति। ये द्वारकादौ निविष्टाः, तेषां स्थानरक्षार्थमधिकपदप्राप्त्यर्थं
१-१४-३५ चेत्यर्थः। तादृशा इति। मङ्गलजनकादृष्टवन्त एव सृष्टाः सन्तीत्यर्थः । अथवेत्यादि। तथा चादृष्टाभावेपि तत्सम्पादनसामर्थ्यान्न दोष

इत्यर्थः । यथा प्रकृतिपरिणाममित्येकं पदं सिद्ध इति क्रियाया विशेषणम् । ध्वनिनेति । काव्याङ्गप्रधानवाक्येन वा ॥ ३५ ॥

१-१४-३७ यत्पादशुश्रूषणेत्यत्र । अन्यत्त्विति । भोगात्मकं तु । विषयबलादिति । शुश्रूषणविषयस्य भगवतो बलात् ॥ ३७ ॥

१-१४-४० न दत्तमित्यत्र । अधर्म्याणीति । 'स्याद्धर्ममस्त्रिया'मित्यमरः । तद्विरुद्धमधर्मम् ॥ ४० ॥

१-१४-४२ पराजितेत्यत्र । नसमास इति । नैकधेत्यादिवन्नशब्देन सह सुप्सुपेति समास इत्यर्थः ॥ ४२ ॥

अपिस्वित् पर्यभुङ्क्था इत्यत्र । सम्भोज्येति ह्रस्वान्तपाठे प्रयोगसम्भवप्रकार-

१-१४-४३ माहुः अथादावुत्तरे विभाग इति । इदं लक्षणग्रन्थस्य प्रातिशाख्यस्य सूत्रम् । तथा च 'अथादावुत्तरे विभागे ह्रस्वं व्यञ्जनं पर' इति सूत्रेण यथा देवयते शीकयते इत्येवमादेः पदस्य देवाय ते यजमानाय शर्म, शीकाय ते स्वाहेत्येवं संहिताध्ययनदशायां दीर्घो बोध्यते, तेन न्यायेनात्रापि पदविभागे ह्रस्वः, संहितायामेव दीर्घ इत्यर्थः । सूत्रार्थस्तु, अथेत्यधिकारे । आदावुत्तरे पदादौ पदान्ते च संहितायां वर्तमानो दीर्घो यदि व्यञ्जनपरः स्यात्, तदा विभागे पदपाठे ह्रस्वमापद्यत इति त्रिभाष्यरत्ने व्याख्यातः । तत्र स्वारसिकमेतत्पद्यम्, अत्र तु समासकृतमित्यतोत्र न्यायपदमुक्तं ज्ञेयम् ॥ ४३ ॥

इति श्रीप्रथमस्कन्धसुबोधिनीप्रकाशे चतुर्दशाध्यायविवरणम् ॥ १४ ॥

अथ पञ्चदशाध्यायविवरणम् ।

अथ पञ्चदशाध्यायं विवरिषवः सङ्गतेः प्रागेवोक्तत्वात्तां स्मारयन्तः प्रस्तुतस्यार्थमाहुः एवमित्यादि । विनिश्चयादिति । ल्यब्लोपे पञ्चमी । शास्त्ररीतावपि विशेषमाहुः भार्येत्यादि । तथा च यथा 'ये देवा यज्ञहन' इत्यादीन् मन्त्रानुक्त्वा 'इत्याहेमानेव लोकांस्तीर्त्वा सगृहः सपशुः सुवर्गं लोकमेती'ति तत्पाठेन सपरिकरस्य यजमानस्य सुवर्गो लोकः श्राव्यते, तथात्र भक्त्येति निरूप्यत इत्यर्थः । अवान्तरवाक्यतात्पर्यमाहुः प्रेमेत्यादि । आहेति । सूत आह । पर इति । उत्कृष्ट भक्तः ।

एवं कृष्णसख इत्यत्र । भगवतो जनार्दनत्वेन कालरूपत्वेन च मुक्त्यवसरे देहत्यागे

१-१५-१ च तस्यावश्यकतया 'स्वलङ्कृताः कान्तसखावरूथशः' इत्यादिषु बहुव्रीहौ सखिशब्दस्य साहित्येपि प्रयोगात्तमाश्रित्य पक्षान्तरमाहुः एतद्-

द्वारा वेत्यादि । कृष्णसखः कृष्णसहित इत्यर्थः । एतस्यार्थस्याभिप्रेतत्वाय विपक्षे बाधकांस्तर्कानाहुः अन्यथेत्यादि । यद्यर्जुने भगवत्साहित्यं न स्यात्, तदा पूर्वोपदेशस्मरणस्येदानीमिव तदानीमपि सम्भवात्तत एव वैराग्यादेरपि सिद्धेस्तस्मादेव स्थानान्महाप्रस्थानगमनमुचितं स्यात् । न'न्वर्जुनेनान्विता' इति भगवद्वाक्याद्द्वाराद्यानयनायागमनमिति नानेन साहित्यसिद्धिरित्यत आहुः अर्जुनेत्यादि । उक्तवाक्य इन्द्रप्रस्थस्योक्तत्वादिन्द्रप्रस्थादेव तथा स्यात्, न तु गजाह्वयात्तथेत्यर्थः । बाधकतर्कमुक्त्वा साधकतर्कमाहुः तावदित्यादि । नारदेन 'ह्यवशेषं प्रतीक्षत' इति भगवत्कृतां प्रतीक्षामुक्त्वैतेषां प्रतीक्षणमुक्तम् । मौसलस्यैवावशेषत्वाङ्गीकारे तस्य वृत्तत्वेन तद्वाक्यमप्यप्रमाणं स्यादिति तदर्थं तथेत्यर्थः । युक्त्यन्तरमाहुः कृष्णाविति । अश्विनोरिव नरनारायणोरपि साहित्यस्य नियतत्वात्तदपि सत्यं स्यादित्यर्थः । ननु यदि सार्वदिकं साहित्यम्, तदापराजयाद्यवस्था न स्युरिति नेदं युक्तमिति शङ्कायामाहुः अवस्थेत्यादि । सर्वत्र भगवत्तेजसैव कार्यसिद्धिः, नान्यथेत्यर्जुनस्य विश्वासार्थं भगवतैव लीला सा कृता, अन्यथा असुरमोहाद्यर्थं अज्ञत्वादिकं स्वस्मिन् पूर्वं प्रकटीकृतं तथेत्यर्थः । अवस्थाप्रकटनस्य लीलात्वे विश्वासार्थत्वे च युक्तिमाहुः अन्यथेत्यादि । यद्येवमर्जुनावस्थां न प्रकटयेत्, तदा तस्याहङ्कारे मुक्त्यभावेन तथा स्यादित्यर्थः । ननु मुक्तेर्दैवकार्यत्वात्तद्दानेपि न सावशेषकर्तृत्वमितिशङ्कायामाहुः अर्जुनस्येत्यादि । तदभावे मास्तु सावशेषकर्तृत्वम्, तथापि तस्याहङ्कारसत्तायां तेजः शोकस्तेजोविषयको यः शोकः स न युक्तः स्यात्, अतो विश्वासार्थं सा लीलेत्यर्थः । फलमपि गमकत्वेनात्राहुः अत एवेति । 'एवं गृहेषु सक्ताना'मित्याद्युक्तं संसारावेशं प्राप्यापीत्यर्थः । रूपमेवार्जुन इति । 'इन्द्रो देवते'तिवल्लिङ्गभेदेपि विशेषणविशेष्यभावः ॥ १ ॥

कृच्छ्रेणेत्यत्र । ननु भगवतो नित्यत्वव्यापकत्वेऽनुभवन्तमर्जुनं प्रति भगवतः परोक्षत्वाभावात् कथं तदुक्तिरित्यत आहुः स्वेच्छयेत्यादि । तथा च
१-१५-३ तदानीं तादृशेच्छया तथेत्यर्थः ॥ ३ ॥

यत्संश्रयादित्यत्र । गुणस्वभावभेदेनेति । गुणा इतरेतरसङ्कीर्णाः सत्त्वादयः स्वभावोऽर्जुनस्य प्रकृतिः ताभ्यां कृतो यो भेदो वैषम्यं तेनेत्यर्थः । चतुर्द-
१-१५-७ शस्यार्थमाहुः तेनान्यस्य च सङ्क्षय इति । अन्यस्येति । तेजसः । चतुर्दशगतिमिति । चतुर्दशप्रकारम् । तेजसा मध्ये सर्वमिति । ह्रियमाणेन तेजसामन्मध्यस्थं सर्वमेव हृतमित्यर्थः ॥ ७ ॥

१-१५-१२ यत्तेजसेत्यत्र । चरित्रमितीति । इति हेतोर्भिन्नः प्रक्रम इत्यर्थः ॥ १२ ॥

तत्रैवेत्यत्र । ननु पूर्वश्लोकवदुत्तरश्लोकानामपि यत्पदोपबन्धवतां सत्त्वाद-

१-१५-१३ स्मिन्नेव मध्यस्थे किमिति मोष उच्यत इत्याकाङ्क्षायामाहुः तमसे- त्यादि । गुणनिरूपणादिति । आजमीढपदेन मोक्षदाननिरूपणात् । तथा चैवं हेतुद्वयात् परोक्षत्वं मोक्षदातृत्वं च वक्तुं मोषमाहेत्यर्थः । ब्रह्माण्डविग्रहत्वा- दिति । तथा च तेन रूपेणातिपरोक्षतया मोषहेतुत्वमित्यर्थः । तेजोपहरणेपीति । कार्यकारणोत्तरं तेजोपहरणेपीत्यर्थः । एवं सर्वसम्मतपाठपाटस्य मध्ये मोषोक्तिः समर्थिताः । अतःपरं सिद्धान्तपक्षेण समर्थयन्ति वस्तुत इत्यादि । ननु गुणैः कार्यान्तरमपि जायत एवेति त्रयेणैव निरूपणं कुत इत्याकाङ्क्षायामाहुः लोकत्रयेत्यादि । नृदेवदैत्यात्मका ये लोकास्तज्जयस्यैवार्जुनेष्यमाणत्वादित्यर्थः । यत्तेजसेतिश्लोके दैत्यजयस्यास्पष्टत्वा- त्तत्स्फुटीकर्तुमाहुः दैत्येत्यादि । अत्र दैत्यजय इत्यादौ सप्तम्यन्तः पाठः प्रतिभाति । तथा च तस्मिन्नेवं निरूपणीयेपि अभीष्टेषु भोगस्य प्राधान्यात्स एव तत्र निरूपित इत्यर्थः । तर्हि तन्निरूपणे किं मानमत आहुः अर्थादित्यादि । आसनार्द्धप्राप्तिरूपस्यार्थस्य देवारा- तिवधादेव जातत्वात्तन्निरूपणेनार्थादेव निरूपितोपि देवलोकवृत्तान्तोपसंहारे तदनुवदनभ- गवत्कृतवञ्चनयोः शेषतयाङ्गतयाग्रिमश्लोके निरूपितः । तथा चाग्रेनुवाद एव मानमित्यर्थः । ननु तथापि मध्ये वञ्चननिरूपणस्य तात्पर्यमाहुः दैत्यानामित्यादि । तत्प्राधान्या- दिति । वञ्चनप्राधान्यात् । तथा चेदानीं संहारकालत्वात्तत्र च ‘ अन्ते त्वधर्महरमन्युवशा- सुराद्या ’ इति वाक्येनासुराणामुपकरणरूपत्वादिदानीं तदनुगुणत्वबोधनाय तदुक्तिरि- त्यर्थः । नन्वेवं सत्यग्रे भगवच्चरित्रनिरूपणस्य किं प्रयोजनम्, प्रश्नोत्तरस्य तावतैव जात- त्वादित्याकाङ्क्षायामाहुः यदित्यादि । नात्यन्तमिति । आपाततः प्रतीयमानोपि तेषु श्लोकेषु सोत्यन्तं न सिध्यतीत्यर्थः । अनुग्रह उपकारः । अत्यन्तासिद्धौ गमकद्वयमाहुः भूभारेत्यादि । सिद्धमाहुः अत इति । यद्बान्धवेत्यादिपद्यत्रयस्यावतारकार्यबोधन- मात्रार्थत्वात् । नन्वेवं सति मध्ये एतेषां किं प्रयोजनमित्याकाङ्क्षायां तत्तात्पर्यं कारिका- भ्यामाहुः कारणमित्यादि । इतरसंहारस्यार्जुनद्वारा कारणं स्वयं तत्करणं अर्जुनसंहारप्र- तिबन्धश्चेतित्रयं भगवतस्तूष्णींकत्वेपि भगवत्कृतत्वमेषां ज्ञापयितुं कथ्यत इत्यर्थः । तदिति । स्वकृतत्वज्ञापनम् । एवं कथनस्य प्रयोजनमाहुः दोषेत्यादि । सिद्धमाहुः अत इत्यादि । अन्तःसाधनं बलम्, बहिःसाधनं धन्वादिसामर्थ्यम्, तथा चैवमुपपत्तौ तेषां श्लोकानां विगीतत्वं युक्तमेवेत्यर्थः । सर्वसम्मतपक्षमाश्रित्याहुः तमोमिश्रेत्यादि । विगीतत्वा- भिप्रायेणाहुः हेतुत्वेनेत्यादि । एवमग्रेपि । ॥ १३ ॥

१-१५-१४ यद्बान्धव इत्यत्र । कथं निवारितेत्यत आहुः तेनेत्यादि । निलीय गमननिरासे एकस्य तत्राशक्तत्वान्निवारितेत्यर्थः ॥ १४ ॥

सौत्य इत्यत्र । फलस्येति । आनन्दरूपस्य भगवतः । ततः स इति ।

१-१५-१७ जीवः । प्राप्तत्वादिति । यथेष्टविनियोगे हेतुः । अल्पमिति । अल्पं फलम् ॥ १७ ॥

नर्माणीत्यत्र । अयथात्वादिति । अपुरुषार्थत्वादित्यर्थः । तत्रानैकान्तिकमिति । स्मिते वशीकरणव्यभिचारम् । सम्बोधयतीति । वशीकरणार्थ
१-१५-१८ सम्बन्धित्वेन सम्बोधयति । सञ्जल्पितत्वमिति । प्रतिवादिजयमात्रफलककथाया जल्पत्वेन तथेत्यर्थः ॥ १८ ॥

१-१५-१९ शय्येत्यत्र । प्रतिकारे कृत इति । भगवता कृते । अन्ये इति । अर्जुनकृताः । तस्यापीति । पितुरपीत्यर्थः ॥ १९ ॥

सोऽहमित्यत्र । अस्य विचार इति । वक्ष्यमाणे कार्ये प्रतीकारस्य विचार इत्यर्थः । ततः पराणां कार्याणां का सम्भावनेत्यत आहुः प्रियस्ये-
१-१५-२० त्यादि । यथा सारथ्यमित्यर्थः । स्वनिष्ठाः कार्याभावहेतवस्त्रिविधभगवद्ग्राहित्यानि भगवन्निष्ठकार्याभावहेतुः सुहृत्त्वाभावः ॥ २० ॥

तद्वै धनुरित्यत्र । प्राप्ताप्राप्तविवेकेनेति । कार्यनिष्पत्तिकारणत्वेन किं प्राप्तं किं वाप्राप्तमिति विचारेण । इदानीं त्वित्यादिव्यतिरेकदशायां तु तद्ध-
१-१५-२१ नुरादिकमाधारत्वेन ईशाधारत्वेन हेतुना अन्यथासिद्धं ततस्तत्स्वरूपस्य स्वातन्त्र्येणान्वयव्यतिरेकाभावादीशवत्त्वैव तद्ग्रहणात्स्वरूपतो जयाकारणत्वेन सिद्धमित्यर्थः । तदभावो वेति । स्वरूपाभाव एव वा असत्त्वमित्यर्थः । फलसाधकस्य तद्रूपत्वेमानमाहुः तत एवेत्यादि । स्थित इतीति । अवशिष्ट इति हेतोरित्यर्थः । विनियुक्त इति । धनुरादिर्विनियुक्तः । कुहक इति । सकपटः । फलवैफल्यमित्यादि । परिग्रहरक्षाभावेनाराधनवैयर्थ्यं साध्यवैफल्यं रक्षावैयर्थ्यं साधनवैफल्यं धन्वादिवैयर्थ्यम् ॥ २१ ॥

१-१५-२२-२४ राजन्नित्यत्र । द्वितीय इति । स्वास्वास्थ्ये । प्रथमस्येति । सर्वप्रश्नस्य । निश्चीयत इति । अत्रापि निश्चीयते ॥ २२ ॥

देशकालेत्यत्र । भगवदीयत्वादिति । वाक्यानां भगवदीयत्वात् । भगवान् हि अन्यत्करोत्यन्यत्सम्पद्यते तथा वाक्यान्यपीत्यर्थः । अत्र तूष्णी-
१-१५-२७ म्भावः कण्ठतोनुक्तोपि अग्रे चिन्तनोक्त्यर्थबलादेव पूर्ववाक्यशेषत्वेनावगन्तव्यः ॥ २७ ॥

१-१५-२८ एवमित्यत्र । स्वभावत एव ज्ञानरूपत्वमिति । 'बुद्धिर्विज्ञानरूपिणी'ति वाक्याद्विशिष्टज्ञानसमानाकारत्वम् ॥ २८ ॥

वासुदेवाङ्घ्रीत्यत्र । भगवत्स्वरूपयोरिति । जीवपरमात्मनोरित्यर्थः । जीव-

भगवत्स्वरूपयोरिति वा पाठः प्रतिभाति । सोऽर्जुनो जात इति ।
१-१५-२९-३० 'वलक्षो धवलोऽर्जुनः' शुद्धो जात इत्यर्थः । त्रिक्षणावस्थायीति ।
मतान्तरानुसारेण पूर्वपक्षतयोक्तम् । मूले ज्ञानस्य रुद्धत्वकथनेन चिरकालस्थायित्वस्यैवाभि-
प्रेतत्वात् । ज्ञानतिरोभावं दूरीकृतवानिति । पुनः प्राप्तिस्वरूपव्याख्यानाच्चेति ज्ञेयम् ॥२९॥

विशोक इत्यत्र । तत इति । ज्ञानानुसन्धानानन्तरम् । अन्तःप्रवेशेनेति ।
सर्वान्तःप्रवेशेन । असम्भव इति । न विद्यते संशयानां सम्भवोऽय-
१-१५-३१ स्मिन्निति सप्तम्यर्थे बहुव्रीहिः । न पुनरुद्गम इति । तात्पर्यार्थः ॥३१॥

यथाहरदित्यत्र । आभासे । आत्मत्वादिति । नियन्तृत्वादित्यर्थः । न दोष-
भाव इति । अत्र न दोष इत्येव पाठः प्रतिभाति । विजहाविति ।
१-१५-३४ तथा च कार्ये निर्वृत्ते प्रयोजनाभावादेवं कृतमित्यर्थः । द्वयमिति ।
भूभारभूततनुस्तद्वर्तितनुश्चेति द्वयम् । अत्र तयोस्तन्वोः सत्यत्वम्, कण्टकदृष्टान्ताद्द्वयोः
साम्यकथनाच्च । अनित्यत्वं परम् ॥ ३४ ॥

यथेत्यत्र । एवमिदमपीति । तथा च भूभारक्षपणार्थं यो मर्त्यवेशस्तमपीत्यर्थः ।
अत्र कलेवरस्यावस्तुत्वम्, त्यक्तरि नटदृष्टान्तात् । 'कृष्णो ह्यत्यक्तदे-
१-१५-३५ होऽपि त्यक्तदेहस्य देहवत् । आत्मानं दर्शयामास स्वरूपसदृशाकृति'मिति
ब्रह्माण्डवाक्याच्च ज्ञेयम् ॥ ३५ ॥

यदा मुकुन्द इत्यत्र । निर्गमनस्यैव शरणत्वे हेतुः तदतिरिक्तेत्यादि ।
प्रत्यन्तस्य गन्तव्यपदेनान्वयः । सर्वेषु युगेषु कालत्वाविशेषेऽपि कलि-
१-१५-३६ धर्माणामेव मोक्षबाधकत्वम्, तथा सर्वेषु देशेषु देशत्वाविशेषेऽपि देशवि-
शेषस्य कुतस्तद्व्याप्तिराहित्यं येन युधिष्ठिरस्य तत्र गमने बुद्धिरित्याकाङ्क्षायां व्याख्येय-
श्लोकद्वयस्य तात्पर्यमाहुः कलिरित्यादि । 'त्वं कालमल' इत्युक्तो 'मले शुद्धिर्न
विद्यते' इति ब्रह्मवैवर्तीयकाशीमाहात्म्ये कलिं प्रति ब्रह्मणो वाक्यात् । कलिः कालमलम्,
अतो मलस्वरूपाद्विशेषात्तद्धर्माणां मोक्षबाधकत्वमितिभावः । कालस्य सर्वोपादानत्वात् सर्वं
कालस्तेन मूलस्य[1] सर्वत्र व्याप्तिसम्भवेऽपि स्वामी 'कालस्वामी तु माधवः कालोपादेयाद्यतो
यस्माद्देशान्निवर्तते तिरोहितो भवति, तत्र तस्मिन् देशे निकृष्टता । तत्र दृष्टान्तः वह्ना-
विवेति । यथा निवृत्ते वह्नौ पार्थिवस्य भस्मतया निकृष्टता, भस्मनोऽग्निपुरीषत्वात् ।
'अग्नेर्भस्मास्यग्नेः पुरीषमसीति' श्रुतेः । तर्हि देशान्तरस्य कथं शुद्धत्वम्, तत्राहुः दारा-
वित्यादि । तदन्तर्वह्नेः सत्त्वेन न तथा निकृष्टता, एवं देशान्तरेऽन्तर्भगवतः सत्त्वेन न
निकृष्टत्वम् । अतो देशान्तरगतिर्युधिष्ठिरस्य मता बुद्धावारूढेत्यर्थः । दाराविति पुलि-

---

१ मलेति पाठः ।

ङ्गनिर्देशस्तु लिङ्गस्य लोकाश्रयत्वेनाशिष्यत्वात् । 'नित्यं शलाका स्त्रिया'मिति ज्ञापकात् । ननु भगवत्सत्तयैव चेन्निकर्षाभावः, तर्हि भक्तत्वेन युधिष्ठिरेपि तत्सत्त्वान्निर्गमनमनर्थकमित्याकाङ्क्षायामाहुः अग्निभावेपीत्यादि । यथारणौ वह्निसत्त्वेपि काष्ठेन मथनद्वारा प्रकाशनात् स(अग्निः) साध्यः, तथात्र भगवत्सत्त्वेपि देशान्तरगत्या स प्रकाश्य इति हेतोर्युधिष्ठिरस्य गमननिश्चय इत्यर्थः । ननु भगवतो व्यापकत्वात्पूर्वोक्तं सर्वमसम्भवीत्यत आहुः यद्यपीत्यादि । केचिदत्र 'स्वतन्वा सह महीं जहा'विति व्याकुर्वते, तद्दूषयन्ति भूमीत्यादि । तथा चैवं व्याख्याने जहाविति त्यागवाचकपदे विध्यनुवादवैरूप्यापत्तिः । सा ह्यस्यानुपपद्यमानत्वात् तृतीयाया अप्यसम्भव इत्यर्थः ॥ ३६ ॥

युधिष्ठिर इत्यत्र । स त्वित्यादि । युधिष्ठिरे ज्ञानाविकासमन्ता कलिर्युधिष्ठिरा-
१-१५-३७ दीन् पाण्डवानपि भगवत्कृपानवलोकितान् मन्यत इत्यर्थः ॥ ३७ ॥

सः स्वपौत्रमित्यत्र । नीवीपदसूचितमर्थमाहुः अन्ये त्वित्यादि । स्त्रिया कृतेन
१-१५-३८ चरणसंवाहनादिना एकदेशे भुज्यमाने वस्त्ररहिताया अपि स्त्रीयः पतित्वं स्वस्मिन् मन्यन्त इति योजना । वस्त्ररहिता इत्यत्र वस्त्ररहिताया इति षष्ठ्यन्तः पाठः प्रतिभाति । पिचो द्विकर्मकत्वाभावेन स्वपौत्रं पतिमभ्यषिञ्चदिति प्रयोगानुपपत्तिमाशङ्क्य तदुपपत्त्यर्थमाहुः पतिमित्यादि । अनुवादानङ्गीकारे दोषमाहुः पतित्वेत्यादि । अनुशासनाभावेन द्वितीयायाश्चतुर्थ्यर्थे लक्षणाद्धातोर्द्विकर्मकत्वकल्पना च स्यादित्यर्थः ॥ ३९ ॥

विसृज्येत्यत्र । अशास्त्रत्वादिति । न विद्यते शास्त्रमस्मिन्नित्यशास्त्रं तथात्वा-
१-१५-४० दशास्त्रीयत्वादित्यर्थः । ननु शेषाभ्यनुज्ञानङ्गीकारे चीरवासस्त्वोक्तिविरोधस्यत इत्यतः आहु चीरेत्यादि । तत्परित्यागतुल्यत्वेन वस्त्रपरित्यागानुकल्पत्वेन वस्त्रपरित्यागज्ञापनार्थमिति न विरोध इत्यर्थः । ननु प्राजापत्येष्टिकथनादिनैव सन्न्यासारम्भे सिद्धे दुकूलादिष्वात्मीयतापि निराकृतैवेति पुनर्निर्ममत्वोक्तेः किं प्रयोजनमत आहुः परित्यागेत्यादि । नन्वहन्तात्यागकथनस्य किं प्रयोजनमत आहुः मध्य इति । अहन्तामध्ये । ननु ब्रह्मवादे 'मत्तः स्मृतिर्ज्ञानमपोहनं चे'ति वाक्यादध्यासस्येश्वरकर्तृकत्वात् किमिति कुतो वा त्याग इत्यत आहुः भगवत्कृतेत्यादि । तदाज्ञयेति । 'वाचं यच्छ मनो यच्छ प्राणान् यच्छेन्द्रियाणि च । आत्मानमात्मना यच्छ न भूयः कल्पसेऽध्वने'इत्यादिरूपया ॥ ४० ॥

वाचमित्यत्र । नन्वस्त्वाज्ञयाध्यासपरित्यागः, तथापि तन्निवृत्त्यर्थं देहादिलये भाव-
१-१५-४१ नीये देहस्यान्नमयत्वा'दन्ने प्रलीयते मर्त्य'मित्येकादशोक्तप्रकारेण लयो भावनीयः । अथ साग्निकत्वाद्यज्ञावश्यकत्वम्, तदा 'श्रोत्रादीनीन्द्रि-

याण्यन्ये संयमाग्निषु जुह्वति' इत्यादिगीतोक्तप्रकारेषु केनचित्प्रकारेण होतव्यं किमित्ययं वागादिहोमप्रकार इत्याकाङ्क्षायां साग्नित्वेन द्वितीयस्यावश्यकत्वेपि गीतायां नानाप्रकारकथनात्तेषु नियम्यस्य नियामके होमः सर्वत्र सिद्धयतीति प्रकारान् वैकल्पिकत्वादनादृत्य सिद्धमादाय यथाकथञ्चिद्धोमेप्याज्ञासिद्धिरित्याशयेनाहुः तत्रापीत्यादि । सम्पादितमिति । यस्य यत्सम्बन्धित्वं सम्पादितम् । तदाहेति । तस्माद्धेतोरेतं क्रमप्राहेत्यर्थः । सम्बन्धं प्रमाणेन स्फुटीकुर्वन्ति वागित्यादि । तथा च तस्यां हुतायां निमित्तापाये नैमित्तिकस्याप्यपाय इति शरीरसम्बन्धोप्यपेष्यतीति तदर्थं तथेत्यर्थः । वाचो मनःसम्बन्धित्वायाहुः मनस इत्यादि । ननु देवपत्नीकथनप्रस्तावे 'वाग्जायो'रिति श्रवणात्कथं मनोभार्यात्वमित्यत आहुः प्राकृती हि सेति । यतो हेतोः सात्र हूयमाना प्राकृती तेन मनोभार्या वैदिकीतोतिरिक्तेत्यर्थः । नन्वत्राहुतिरूपा स्ववक्तव्या वाक् स्वश्रोतव्या परस्य वाग्वा देवतारूपा वा । आद्ये बद्धवागित्यग्निप्रवैयर्थ्यापत्तिः, द्वितीयतृतीययोस्तु तन्नियमासम्भवेनाहुतित्वासम्भव इति शङ्कायां तां निश्चेतुं व्यवच्छिन्दन्ति आत्मनइत्यादि । तयेत्याहुतिरूपया । नेति । नाहुतित्वेन । भगवत्कर्तृकाध्यासपक्षेऽयमेव होमप्रकार आवश्यक इत्यत्र बीजमाहुः ईश्वरेत्यादि । हि यतो हेतोः ईश्वरकर्तृकेध्यासे आज्ञया निवर्तनीयेऽधीने लयो मुख्यः, अधिक इनः अधीनः निरङ्कुशेश्वर इति यावत् । तस्मिन् लयो मुख्यस्तत्सायुज्यसम्पादकः । अतोयं प्रकार आवश्यक इत्यर्थः । स त्वाहृत्य न भवतीति क्रमस्यावश्यकत्वे यस्य यन्नियतत्वं तदाहुः तत्रेत्यादि । मनोधीनत्वं मनो नियम्यत्वम् । अभिमानिनीति । सगर्वा प्रजापतेरिवेति । इदमुपाख्यानं 'प्रजापते आशया वै श्राम्यसी'ति श्रुतौ प्रायोस्ति । एतेन दृष्टान्तेन तस्या आहुतिसम्पादने तन्निवृत्ते प्रमाणमुक्तम् । सिद्धमाहु तथेत्यादि । निवर्तयिष्यन इति । भगवता निवर्तनीया । तथा चास्याहुतित्वे तत्सम्बन्धेन सर्वा एव वाच आहुतिभावं प्राप्य निवृत्ता भविष्यन्तीत्यर्थः । वाचः स्वनियामकाधीनत्वं तन्नियामके मनसि तथात्वमतिदिशन्ति तथेत्यादि । हेतुमुखेन तत्र प्रमाणमाहुः तद्गतागतिभ्यामिति । 'स यथा शकुनिः सूत्रेण प्रबद्धो दिशं दिशं पतित्वान्यत्रायतनमलब्ध्वा बन्धनमेवोपश्रयते, एवमेव खलु सोम्य मनो दिशं दिशं पतित्वान्यत्रायतनमलब्ध्वा प्राणमेवोपश्रयते, प्राणबन्धनं हि सोम्य मन' इतिच्छान्दोग्यश्रुतौ मनोगतागतिभ्यां मनसः प्राणाधीनत्वनिरूपणादित्यर्थः । विपरीतमुद्भाव्य समादधते यद्यपीत्यादि । अग्र इति । निरोधानन्तरम् । ननु तथा सति तौल्यादाहुतिक्रमस्य वैकल्पिकत्वापत्तिरित्यरुच्या पक्षान्तरमाहुः तन्निरोधेनेत्यादि । प्राणनिरोधेनेत्यर्थः । तथापि दोषतादवस्थ्यमिति फलमुखेन स्मृतिप्रमाणत्वेनाहुः तथाचेत्यादि । तथा चेति । चोवधारणे । प्राणनिरोधेन मनोनिरोध

एव देहसम्बन्धापगमः । अत एवेति । प्राणनिरोधेन देहसम्बन्धापगमादेव । तन्मूलत्वकथनमिति । मनोमूलकत्वकथनम् । तथा च फलमेवास्य प्राणाधीनत्वगमकम्, अतो मनसः प्राणनिरोधकरणत्वम्, न प्राणस्य मनोधीनत्वप्रयोजकमित्यर्थः । नन्वत्रेश्वरे होमस्योपक्रान्तत्वादेतस्मिन् तदद्दष्टावस्मिन् होमकथनं विरोत्स्यत इत्याशङ्कायामाहुः होमेत्यादि । प्रकृतस्येति । युधिष्ठिरदेहादेः । तथात्वसम्पादनार्थमिति । मुक्तिसाधनाधिकारसम्पादनार्थम् । पूजायामित्यादि । यथैकादशे 'एवं जीवकलां ध्यायन्नादान्ते सिद्धभाविताम् । तयात्मभूतया पिण्डे व्याप्ते सम्पूज्य तन्मयः' इत्यादौ पूजायोग्यत्वार्थं भावनया केवलचिदात्मकदेहनिर्माणवदित्यर्थः । प्राणस्यापानाधीनत्वं स्फुटीकुर्वन्ति प्रयत्नेनेत्यादि । वायुनेति । तस्य वायुना । अत्रापि 'प्राणो वै ग्रहः सोपानेनातिग्रहेण गृहीतोऽपानेन हि गन्धान् जिघ्रति' इति श्रुतिरनुसन्धेया । ननु प्रमाणस्यानुपलम्भात् मृत्योः कथमपाननियामकत्वमित्यत आहुः मृत्युनेत्यादि । 'स ऊर्ध्वं क्रियत' इति अपानः प्राणकर्षणायोत्क्षिप्यते । प्राणेऽपानाधीनतायाः साहजिकत्वं बोधयितुं योगिविशेषाणां मतमनूद्य परिहरन्ति केचनेत्यादि । तत्रेति । दुर्गतिस्थले । अत्रैवेति । स्वनियामके । तस्मान्न दुर्गतिरित्यर्थः । स मृत्युः को वेत्यपेक्षायामाहुः अशनयेत्यादि । तस्य कथं पञ्चत्वाधीनत्वमित्यत आहुः स सर्वेत्यादि । तत्र निरुद्धाविति । देहे निरुद्धौ । तस्य नियामकानीति । मृत्योर्नियामकानि । निबध्नन्तीति । प्रतिबध्नन्ति । अत इति । भक्षणपोषणयोरभावात् । नन्वेवं पञ्चभूताधीने मृत्यौ तस्य पञ्चसु होमो युक्तः, न पञ्चत्वे, अत्र दृष्टं यन्मृत्युनियामकत्वम्, तत्कस्य धर्म इति विमर्शेऽत्र होममाहुः एवमित्यादि । प्राप्ताप्राप्तविवेकेनेति । तस्य संख्यात्वेन मृत्युनियामकत्वायोगादित्याकांक्षायां तत्स्वरूपनिश्चायनपूर्वकं तदुपसेचनश्रुत्या भगवत एवेति प्राप्तम्, भूतानां तु प्रमाणभावेन न प्राप्तमिति तद्विवेकेन । भगवत्कार्यत्वादिति । ल्यब्लोपे पञ्चमी । भगवत्कार्यत्वं निश्चित्य । तत्प्रदिष्टस्येति । तादृशव्यवहारनियामकसंख्यारूपेण प्रविष्टस्य । एवं मृत्युहोमपर्यन्तं व्याख्यायाग्रिमश्लोकं व्याकर्तुमतिदिशन्ति एवं तत्रापीति । एवं नियामके नियम्यलयभावनया, तत्रापि त्रित्वे तन्नियम्यस्य पञ्चत्वस्य होमार्थे निर्णयेपि प्राप्ताप्राप्तविवेकरूपा युक्तिश्च शब्देन समुच्चीयत इति शेषः । सा कथमित्याकांक्षायां तां युक्तिं स्फुटीकुर्वन्ति स्वत इत्यादि । पञ्चानांक्रमत उत्पत्तेस्ततः पूर्वं स्वत एव सहसा भगवतः पञ्चत्वाभावात् तन्नियामकः पूर्वोऽवधिर्वक्तव्यः । स च विचार्यमाणस्त्रित्वं प्राप्तो भगवानेव पर्यवस्यति, तत्कथमित्याकांक्षायां भूतोत्पत्तेः पूर्वं द्विपदातिक्रमस्यैव, द्वे च ते पदे च द्विपदे गरुडकालौ तयोरतिक्रमस्यैव शक्यत्वात् सुकरत्वात् स्वस्मिन्नित्यादिनोक्तरीत्या स्वकाललक्ष्मीभिस्त्रित्वं प्राप्तः स्वगरुडप्रकृतिभिर्वा त्रित्वं प्राप्तो भगवानेव प्राप्ताप्राप्तविवेकेन पञ्चभूतानियामकतया

अग्नित्वं प्राप्त इत्यर्थः। अग्निं व्युत्पाद्य होममाहुः तदेवमित्यादि। तच्चैकत्वे जुहोदिति त्रित्वहोमं व्याकुर्वन्ति तत्रापीत्यादि। प्रकृतिस्वरूपे इति। तदात्मना एकत्वरूपे भगवतीत्यर्थः। 'सर्वमात्मन्यजुहवी'तित्यनेनोक्तमेकत्वहोमं व्याकुर्वन्ति सा हीत्यादि। शेषं स्फुटम्। अथवेत्यादि। अस्मिन् पक्षे एकत्वस्यात्मपदवाच्येऽक्षरे होमः। प्रकृतिपुरुषयोस्तुल्यबलत्वेनैकस्मिन् नियामकताया अशक्यवचनत्वात्। एवं पक्षद्वयेपि नवाहुतयः, नवैवाग्नयः। तदिदमभिप्रेत्याहुः एवं भगवत्यादि॥ ४२॥

चीरवासा इत्यत्र। अतः परमित्यादि। अतः परं एवं प्रकारेण देहप्रतिपत्त्या-
१-१५-४३ दिना जातायाः परममुक्तेरनन्तरं यदि 'अक्षरधिया'मिति सूत्रोक्त-
न्यायेन भगवदिच्छया अस्य युधिष्ठिरस्य देह उत्पद्यते, तदा पार्षदवत् ब्राह्मो वा चिदात्मको वा भगवत्सेवार्थमुत्पत्स्यत इत्यर्थः। बीजस्येति। संसरणबीजस्य प्राणादेः। एतादृशस्येति। बीजादिरहितस्य। एतदपरित्याग इति। देहापरित्यागे। नौकोत्तारणवदिति। नौकात्यागवत्।

अनवेक्षमाण इत्यत्र। नन्वेवं देहाद्यध्यासाभावे 'निरगा'दित्यनेनोक्तस्य गमनस्य
१-१५-४४ कथं सिद्धिरित्यत आहुः दग्धेत्यादि। दग्धे पटे पटत्वजातिवदनभि-
मानेपि संस्काररूपो गुणस्तिष्ठति, तेन सिद्धिरित्यर्थः।
१-१५-४५ ते साधुकृत्येत्यत्र। अस्तीति। 'यत्कर्मभिर्यत्तपसे'त्यादिवाक्यादस्ति।
भक्तिश्च पञ्चम इति। तैरनुभूत इति शेषः॥ ४१॥ ४२॥
१-१५-४७ तद्ध्यानेत्यत्र तेनेति। बहिर्निर्गमनेन॥ ४७॥
१-१५-४८ अवापुरित्यत्र। प्रत्येकमगमने हेतुरिति। आचारराहित्यमन्तःकर-
णदोषश्चेति द्वयं प्रत्येकं तथेत्यर्थः॥ ४८॥

इति श्रीप्रथमस्कन्धसुबोधिनीप्रकाशे पञ्चदशाध्यायविवरणम्॥ १५॥

अथ षोडशाध्यायविवरणम्।

षोडशाध्यायं विवरिषवः सङ्गतिं वक्तुं पूर्वाध्यायत्रयार्थमनुवदन्ति मुक्तिरित्यादि। पूर्वमिति। पूर्वाङ्गत्वात्पूर्वमित्यर्थः। पितृहेतुत इति। पितृभ्यो हेतुभ्यः। इदं पारलौकिकबन्धस्येत्यनेनान्वेति। प्रस्तुताध्यायत्रयार्थमाहुः ऐहिकेत्यादि। अधुनेत्यस्मिन् प्रकरणे। तेनोभयोः प्रकरणयोरेककार्यत्वं सङ्गतिरित्यर्थः। अत्राध्यायद्वयप्रयोजनमाहुः अधिकारेत्यादि। निवार्यत इति। बन्धो निवार्यते। अतो द्वैविध्यादध्यायद्वयमत्रेत्यर्थः। अवान्तरार्थानस्याध्यायस्याहुः प्रथममित्यादि। यद्भवेदिति। यद्भूरक्षादिकं राजत्वाद्भवेत्, सामान्येन तन्निरूप्यते। अश्वमेधादिकं तु विशेषत इत्यर्थः।

विशेषतो निरूपणप्रयोजनमाहुः अन्यथेत्यादि। द्विविध इति। लौकिको वैदिकश्च। पूर्वपक्षे न्यूनत्वं लौकिको दोषः। अयाज्ञिकत्वं च वैदिक इति। आधिदैविकरक्षायाः किं प्रयोजनमत आहुः स्थापित इत्यादि। धर्म इति शेषः। मूलदोषादिति। काले धर्मः क्रियत इति तस्य मूलं कालस्तद्दोषात्। शेषं स्फुटम्॥ १॥

स उत्तरस्येत्यत्र। 'मातुलस्येव योषे'ति वाक्यस्य विधायकत्वे, समानयोग-
१-१६-२ क्षेमत्वाद्धन्वन्निवेत्यादीनामपि विधायकत्वापत्तिः, तथा च सति प्रत्यक्ष-श्रुत्यैव सर्वनिर्वाहान्नित्यानुमेयश्रुत्यङ्गीकारो व्यासादीनां मुधैव स्यादित्यत आहुः अत इत्यादि। तथा च यत्र स्मार्त्तः प्रतिषेधः, तत्र लौकिकपरत्वेन श्रुत्याशयो व्यवस्थाप्यः। कुमारशिखाधारणवत्तत्रापि विधेरुन्नेतुं शक्यत्वात्। अन्यथोभयोर्निरवकाशत्वेनान्यतरबाधापत्तिः। यत्तु भाट्टाः। मातुलकन्यापरिणयस्य केवलशिष्टाचारमूलकत्वं स्मृतिपादपञ्चमाधिकरणद्वितीयवर्णके व्यवस्थापयन्ति। तदेतेन प्रत्युक्तं ज्ञेयम्। दूरतोपि श्रुत्याश्रयाभावे केवलस्य दुर्योधनाद्याचारवद्भ्रान्ताचारत्वेनाप्रामाण्याच्छिष्टानादरणीयत्वापत्तेः। अतः श्येनादिवत्तत्करणमिति युक्तमुत्पश्यामः। नाम्नेत्यादि। इराया मुख्यासु द्वादशभगवच्छक्तिषु 'श्रिया पुष्ट्ये'ति वाक्ये गणनात्तद्रूपत्वेन तथेत्यर्थः। श्रुताविति। 'इरावती धेनुमती हि भूतसूयवसिनी मनवे यशस्ये व्यस्कभ्नाद्रोदसी विष्णुरेत' इति श्रुतौ॥ २॥

आजहारेत्यत्र। पूर्ववदिति। जातकोक्तकालगुणवशात्। अनेनेति। परी-
१-१६-३ क्षिता। ननु पूर्वतन्त्रे देवताया मन्त्रमयत्वप्रतिपादनात् कथमक्षिगोचरत्वमित्यत आहुः हविरित्यादि। क्रियमाणा इति। मन्त्रमयत्वेन क्रियमाणाः। तथाचोत्तरतन्त्रे देवताविग्रहाधिकरणे तस्या विग्रहस्थापनात्पूर्वतन्त्रं मध्यमाधिकारिपरम्। अतो न विरोध इत्यर्थः॥ ३॥

१-१६-४ निजग्राहेत्यत्र। पापाधिष्ठातृत्वादिति। कलेस्तथात्वात्॥ ४॥

कस्य हेतोरित्यत्र। समुच्चयप्रतीतिरिति। यथा ब्राह्मणाः शूद्राः प्रवेशनीया
१-१६-५ इत्यादौ तथेत्यर्थः। अशक्यत्वं विवृण्वन्ति विग्रहेत्यादि। तद्विशेषणत्वेनेति। कलिविशेषणत्वेन॥ ५॥

किमन्यैरित्यत्र। उभयस्योभयं प्रतियोगीति। उक्तालापद्वयं भगवत्तद्भ-
१-१६-६ क्तकथयोः प्रतिकूलतया योगिविरुद्धत्वेन सम्बन्धीत्यर्थः॥ ६॥

अमृतमिच्छतामिति। एतेन मूले मर्त्यानामृतमिच्छतामित्यत्र मर्त्यादमृतमिति पाठः सुबोधिन्यां प्रतिभाति। उक्तयोजनायामर्थपदाध्याहारसम्भवात्पक्षान्तरमाहुः पूर्वेण वेति। उक्तयोजनयोर्मध्ये पूर्वैव साधी-

यसी उत्तरश्लोकानां स्वारस्यादिति ज्ञापयितुमग्रिमं व्याकुर्वन्ति सहस्रेत्यादि। निश्चय इति। 'विश्वसृजः प्रथमा' इत्यत्र हिरण्मयशकुनिरूपब्रह्मप्रादुर्भावश्रावणात् तथेत्यर्थः। स इति। मृत्युः। ननु यज्ञे मृत्युभागः को वा सर्वहविषां तत्तदेव तत्त्वेन तत्र मृत्योरप्रवेशात् क्वचित्प्रवेशेऽप्यसार्वत्रिकत्वादित्याशङ्कायामाहुः अवस्थाभेदेनेति। तथा च नीयमानावस्थानां पशूनां तद्भागत्वात् पशुयागे तत्प्रवेशात्तथेत्यर्थः। यागान्तरेपि प्रवेशायाहुः रौद्रमित्यादि। तथा च घृतस्य सर्वयागेषु सत्त्वान्मृत्यो रुद्रावस्थया घृतस्य गोनिष्ठत्वावस्थया च यागमात्रे तस्य तथात्वमित्यर्थः। शामित्र इतिवक्तव्ये यत्कर्मपदमधिकमुक्तं तत्तात्पर्यमाहुः तत्रेत्यादि। इह भगवानाहूतः। शामित्रकर्मणि मृत्युराहूतः। इत्युभयाह्वानपक्षमङ्गीकृत्याहुः अर्थमित्यादि। अर्थं निश्चित्येति। भाविनमर्थं निश्चित्य।

न कश्चिदित्यत्र। स्वापकीर्तिनिवारणार्थमिति। अत्र प्रथमश्रुतावागुरणमुक्तम्,

१-१६-८ तच्चोद्यमनम्। 'सर्वे सर्वाभ्य एव देवताभ्य सर्वेभ्यः पृष्ठेभ्य आत्मानमागुरतेयाः सत्रायागुरत इति सर्वाभ्य इत्यादौ चतुर्थी'। तथा चोक्तसर्वार्थमात्मानमुद्यमयतीत्यतोपकीर्तिः। द्वितीयस्यां तु 'सर्वासां वा एते प्रजानां प्राणैरासते ये सत्रमासते तस्मात्पृच्छति किमेते सत्रिण'इति स्फुटैवापकीर्तिरिति तदर्थं तथेत्यर्थः। एवं विचारितमित्यग्रिमेण अस्याप्यन्वयः॥ ८॥

१-१६-९ मन्दस्येत्यत्र। सामर्थ्यमिति। मृत्युनिवारणसामर्थ्यम्॥ ९॥

१-१६-१० यदेत्यत्र। कलिनिग्रहस्येति। कथ्यमानस्य तस्येत्यर्थः॥ १०॥

१-१६-१० यदापरीक्षिदित्यत्र। कलिप्रवेशकथनादुक्तमेव।

१-१६-१७ तस्यैवमित्यत्र। उक्तमेवेति।

धर्म इत्यत्र। प्रवृत्ताविति। पृथिवीधर्मयोर्विशेषणम्। छायापदस्यातपाभावार्थ-

१-१६-१८ कत्वमभिमेत्य प्रकारान्तरेण वैवर्ण्यमाहुः चरण इत्यादि। वत्सरहिताया गोः पित्रुपयोगित्वं 'पितृभ्योऽग्निष्वात्तेभ्योभिवान्यायै दुग्धे मन्थ'मिति तद्द्विबोधकश्रुत्या ज्ञेयम्। अभिवान्या मृतवत्सा। मन्थः सक्तुः। व्याख्यातमिति। पित्रुपयोगिकथनेनाभिवान्यात्वबोधनादेवोक्तार्थम्॥

१-१६-२६ सत्यमित्यत्र। शोके हर्षे चेति। इदानींतनशोके प्राथमिकहर्षे चेत्यर्थः॥

१-१६-३२ ब्रह्मादय इत्यत्र। सर्वसाधारण्येन सर्वशोकहेतुभूतयोर्भगवद्राहित्यकलीक्षितयोः कथनेन प्रश्नोत्तरपूर्तौ ब्रह्मादय इत्यादिकथनस्य प्रयोजनमाहुः अलमित्यादि। तत्रोक्तगुणवद्भगवद्राहित्यस्य शोकप्रयोजकत्वात्ते गुणाः सहजा इति मूलग्रन्थानुरोधाद्व्यक्तव्यमिति तदाख्याय मतान्तरं दूषयितुमुपक्षिपन्ति अत्र केचिदिति। मायावादिनः। तदीयत्वे गुणत्वमेव भज्येतेति। तमसः प्रलायकत्वेन स्वातन्त्र्यस्य तमोगुणत्वात् कौशलादीनां रजोगुणत्वाद्रजस्तमसोश्च हेयत्वेन तेषां गुणत्व-

मेव न स्यात्, विग्रहस्य सात्त्विकत्वाङ्गीकारेपि तत्र तेषां प्रवेशालाभादपि तद्गुणत्वं न स्यादित्यर्थः। ब्रह्मत्वं वा भवेदिति। सत्त्वादीनामसत्त्वादेतेषामपि तथात्वापत्त्या तत्राभावेन निर्विशेषब्रह्मत्वमेव भगवतः स्यात्, नत्वीश्वरत्वमित्यर्थः। तेषां सदसद्विलक्षणत्वे तु 'न सत्तन्नासदुच्यत' इति गीतावाक्येन ब्रह्मणस्तथात्वात्तेषामपि ब्रह्मत्वं स्यात्, न तु गुणत्वमिति वार्थः। नन्वेते गुणा भगवति नारोपिताः, किन्त्वागन्तुकाः, अतो निर्विशेषत्वाभावान्न ब्रह्मत्वम्, किन्त्वीश्वरत्वमिति चेत्, तत्राहुः संयोगजत्व इत्यादि। तथा च तथा चेत्तदावसनारुण्यवद्भगवति प्रतीयमाना अपि ते गुणानामेव स्युर्न भगवत इत्यर्थः। ननु घृतद्रवत्ववत्ते भगवत्युत्पद्यन्ते, न तु परज्ञयन्ति, अतो भगवदीया इति चेत्, तत्राहुः उत्पत्तीत्यादि। न च नित्यपदस्य यावदवतारभावित्वमर्थो युक्तः, 'न व्ययन्ति स्म कर्हिचि'दिति चतुर्थपादवैयर्थ्यापत्तेः। अतस्तद्विरोधो दुरुद्धर एवेत्यर्थः। ननु गुणसम्बन्धः सार्वदिक एवाङ्गीक्रियत इति न पूर्वोक्तो दोष इत्यत आहुः सगुण इत्यादि। सत्त्वादिगुणस्वरूपविचारेण दूषणान्तरमाहुः किञ्चेत्यादि। अस्तु सगुणस्तथापि कानुपपत्तिर्यदर्थं भगवति सत्त्वादयः कल्प्यन्ते, निर्विशेषस्य जगत्कर्तृत्वाद्ययोगाच्छ्रुत्युक्तानां तेषामसम्भव इति चेद्बाढम्, तर्हि तेषां सत्त्वादीनां सामर्थ्यं विचारणीयम्, किमेते तां परिहर्तुं शक्ता न वेति। तत्राद्यस्तु न सङ्गच्छते। तथाहि। ते जडाः किं ब्रह्मणि स्वत एव सम्बद्धाः, हेतुना वा। आद्ये त्रयाणामन्योन्यमिथुनवृत्तित्वेन सम्बन्धस्याविशिष्टत्वाद्युगपत्कार्यत्रयापत्त्या सृष्टिप्रलयादिव्यवस्थाभङ्गप्रसङ्गः। अथ चलत्वाद्रजः प्राक्संसृज्यते, ततोन्यस्तत इतर इति गुणस्वभाव एव व्यवस्थापक इति चेत्तर्हि सर्वप्रलायकत्वात्प्रबलं तमः कुतस्तूष्णीकं, वस्त्वभावादिति चेत्, तर्हि उत्पद्यमानानेव द्वितीयक्षणे ग्रसतु। अथ सत्त्वेन प्रतिबन्धान्न तथेति चेत्, तर्हि सत्त्वस्यापि सर्वदा सत्त्वान्न जातु प्रलयोस्तु। अथान्योन्योपमर्दकत्वमपि तेषां स्वभाव इति सत्त्वोपमर्दात्सुखेन प्रलय इति चेत्, तर्हि वैनाशिकप्रक्रियाया अनङ्गीकारात् ग्रस्यमानानां द्वितीयक्षण उत्पत्तिरस्तु। स्वभावस्यानपेतत्वात् हेत्वन्तरस्यानुपेतत्वाच्च। अतोऽवधिनियमभङ्गादाकास्मिकवादान्तर्गतः स्वभाववादस्तत्रसङ्गतः। अनीश्वरत्वापादकत्वा 'द्यतो वा इमानी'त्यादिश्रुतिविरोधाच्च। अथ हेतुना सम्बद्धास्तर्हि सम्बन्धात्पूर्वमीश्वरस्याभावात्तस्य कार्यत्वापत्तिः, साङ्ख्यमतापत्तिश्च। हेतुश्च क इत्यपि विचारणीयम्। काल इति चेत्, अद्वैतहानिः। इच्छा चेत्, तदापि तथा। तत्रापि तस्याः क्रमानपेक्षायामव्यवस्थाप्रसङ्गः। अपेक्षायां तत्र हेतोरवश्यवाच्यत्वेन गुणानां तथात्वाङ्गीकारे स्वभाववादापत्त्या तद्दोषतादवस्थ्यम्। तेषामवस्तुत्वेनाङ्गीकारात्ततः कार्याभावे शून्यवादप्रसक्तिः। अतस्तेषां सामर्थ्यविचारे भगवति तत्सम्बन्धकल्पनमसङ्गतमित्यर्थः। ननु भेदवादमङ्गीकृत्य सत्त्वादीनां चेतनत्वं चाङ्गीकृत्य तत्सम्बन्धं च नित्यमङ्गीकृत्य स्वातन्त्र्यादीनां गुणधर्माणां भगवति

नित्यत्वमङ्गीक्रियते इति चेत्, तत्राहुः अथेत्यादि । प्रासङ्गिकं परिहृत्य प्रस्तुतमाहुः बहुतिथमित्यादि । विशेषेणात्मशोके को वा हेतुरित्याकाङ्क्षायामाहुः भगवत्त्यागस्येति । भगवत्कृतत्यागस्य । विचार्यत इति । स्वतस्त्यागे भगवतः स्वतन्त्रत्वादल्पः, स्वात्मदोषेण त्यागे त्वधिक इति निश्चेतुं त्यागहेतुर्विचार्यत इत्यर्थः ॥ ३२ ॥

१-१६-३२ सर्वानर्थायेत्यत्र । कर्मधारयः तदित्यादि । एकेन त्यक्तं ह्यन्योपेक्षत इति तेन ग्रहणे सर्वेऽनर्थाः इत्यर्थः । हेत्वन्तरमाहुः संघातप्रवेशेनेति । व्युच्चरणोत्तरमपि यावन्न सङ्घातप्रवेशः, तावत् न तत्त्यागः, अतस्तेन सापेक्षत्वेऽपेक्षाया अनर्थमूलत्वात्तथेत्यर्थः । प्रकृते को वानर्थ इत्यत आहुः हीनेत्यादि । हीनेन हीनस्य वापेक्षायां भगवदीयत्वरूपस्वरूपमेव नश्यतीति स एवानर्थ इत्यर्थः । अत इति । एतत्सर्वमवगत्य । समर्थेति । अन्यस्य हीनतानिवारणसमर्था । निर्वाहार्थं वेति । चकारात् स्वस्य भगवदीयताया अपि निर्वाहार्थम् । कार्यं कारणं चानुपदमत्रैव व्याख्यास्यते । अन्य इति । ब्रह्मादयः । तत्सेवकाः । भगवतः सेवकाः । सपत्नीति । समानभाग्या । अत एवमस्माकं सर्वेषां भगवदीयत्वाद्विवक्षितं वक्तुं सर्वत्यागसूचकं भजनरूपं तस्याः कृत्यमाहेत्यर्थः । तस्या इत्यादि । तस्याः स्वकार्यं औदासीन्यं वक्तुं प्रथमतः स उच्यते इत्यर्थः । कटाक्षपदेनेति । तद्वाचकापाङ्गपदेन । उच्यत इति । भावोद्गारिणान्तानां चतुर्णामभावे तादृशदृष्टेरसम्भवादर्थबलेन समर्प्यते । अत इति । एषां दुर्लभानां लक्ष्मीदृष्ट्या सिद्धिमवगत्य । तादृशा इति । लक्ष्मीकटाक्षमोक्षकामाः । उक्त्वेति । तत्रौदासीन्यबोधनायोक्त्वा । जन्मस्थानमिति । 'पुनश्च पद्मादुद्भूता । आदित्योभूद्यदा हरि'रिति विष्णुपुराणवाक्याज्जन्मस्थानम् । एतेन सिद्धमाहुः एतावतेत्यादि । तत्त्वाय वेति । भजत इति शेषः ॥

१-१६-३२ तस्यैत्यत्र । भगवद्ग्रहणमिति । 'ततो विभूति'मित्युत्तरार्द्धे तच्छब्देन भगवद्ग्रहणम् । तदर्थमिति । सङ्घाते विद्यमानानामप्यमृताधिकारार्थम् ॥ ३३ ॥

१-१६-३३ श्रीनित्यत्र । विशेष्यभूतलोकोक्तावपि पदसमभिव्याहारसूचितमर्थमाहुः अन्येषां च त्रित्वयुक्तानामिति । ते च ब्रह्मादयः सात्त्विकादिभेदभिन्नाः भक्ताश्च ज्ञेयाः ॥ ३३ ॥

१-१६-३४ यो वा इत्यत्र । मूलभूतामिति । भगवत्कृते त्यागे मुख्यहेतुभूताम् ॥

इति श्रीप्रथमस्कन्धसुबोधिनीप्रकाशे षोडशाध्यायविवरणम् ॥ १६ ॥

अथ सप्तदशाध्यायविवरणम् ।

अथ सप्तदशाध्यायं विवरिषवोऽध्यायार्थस्य पूर्वमुक्तत्वेपि विशेषेणावान्तरार्थान् वोधयितुं पुनराहुः ततः सप्तदशे इत्यादि । विद इति । तत्स्वरूपज्ञात् राज्ञः सकाशात् । प्रथमं सान्त्वननिरूपणतात्पर्यमाहुः प्रथममित्यादि । विचारत इति । अयमधर्मवन्धुरतस्तादृशान्येव स्थानान्यस्य देयानि, अन्यथान्यस्याप्यधर्मस्थानत्वापत्त्या महानेवानर्थ इति विचार्य धर्मवाक्यतात्पर्यमाहुः विवेकस्थापनायेति । नानावाक्यकृतो यो विमोहस्तन्निवारको योधिकारिविवेकस्तत्स्थापनाय । तस्यापि प्रयोजनं हि यतो हेतोः ततः विवेकादस्य राज्ञः सर्वसामर्थ्यसम्बन्धः । आधिदैविकं ज्ञातुं सामर्थ्यसत्ता वोध्यत इत्यर्थः । तस्यापि प्रयोजनम्, अग्रिमाध्यायेऽद्भुतं वैराग्यं वक्तुं तदुपोद्घातता । एतेनाग्रिमसङ्गतिरुक्ता । मूर्तीभूता इत्यादि । अलौकिकसामर्थ्यमवगन्तुं प्रत्यक्षा जाता इति शेषः । ज्ञानानन्तरं धर्मप्रचारसामर्थ्यं वोधयितुं प्रतिसन्धानकथेत्याशयेनाहुः सन्धानमित्यादि । तेन हेतुनास्य धर्मस्य स्वयं स्वत एवाश्वासनं कृतम्, भूमेस्तु शोकस्य हेतूनां निवारणात् परम्परयेत्यर्थः ॥

वृषमित्यत्र । तत्र प्रत्यहं वाह्यक्षय इति । पश्चाङ्गवैकल्ये वाह्यस्य धर्मस्य क्षयः
सूचित इत्यर्थः । तदुपपादयन्ति कर्मेत्यादि । कर्मक्षय उक्त इति ।
१-१७-२ मूत्रणस्य विसर्गरूपत्वात् कर्मेन्द्रियसाध्यत्वाच्च वाह्यस्याचारादिरूप-
कर्मणः क्षय उक्त इत्यर्थः । इवेत्यनुकरणादिति । इवपदवोधितादनुकरणात् । दम्भेन करणमिवपदेन वोध्यते इति वाह्यधर्मस्य क्रियारूपस्य क्षय उक्त इत्यर्थः । रोग सूचित इति । तथा च दुष्कर्मभोगसूचनात् । तेनापि वाह्यधर्मक्षय उक्त इत्यर्थः । चञ्चला भवतीति । तेन फलानुपयोगात् क्षयस्तस्योक्त इत्यर्थः । सीदन्तमित्यस्यार्थमाहुः जाड्येन वेपन्तमिति । इत्येव सम्बन्ध इति । पूर्वश्लोकोक्तक्रिययैव सम्बन्धः, नतु 'पप्रच्छे'त्युत्तरश्लोकोक्तया तत्र मारणोद्योगस्यैव दर्शनादग्रे कलिं प्रत्येव पूर्वं प्रश्नाच्चेत्यर्थः ॥

कस्त्वमित्यत्र । निश्चयभेदादिति । अद्विजत्वनिश्चयस्य पूर्ववाक्ये जातत्वेपि तद्वि-
शेषनिश्चयस्य द्वितीयोक्तकर्मणा जातत्वात्तेन द्वितीय इत्यर्थः । पूर्ववाक्यो-
१-१७-५ क्तकर्मणापि तस्य सम्भवादित्यरुच्या पक्षान्तरमाहुः अधीत्यादि ॥

द्वितीयस्याभासे । तथापीति । एवं प्रश्नोत्तरमपि ॥

मा सौरभेयेत्यत्र । एवं कथनमिति । अवस्थानुवादेनास्मासु दुष्टत्वमिवारोपय-
१-१७-९ त्कथनम् ॥

१-१७-११ एष इत्यत्र । स्वकर्तृकहिंसाविषया इति । परीक्षितकर्तृकतद्विषयाः ॥

१-१७-१३ आख्याहीत्यत्र । एतस्य शिक्षार्थं दण्डकरणपक्षेपीति । अयं शूद्रो वृषस्य शिक्षायै दण्डं कृतवानिति पक्षेपि । तथापीति । वैरूप्यकरणे । वैरूप्यकरणमेवास्योचितम्, न तु मारणमित्यर्थः । पूर्ववदिति । प्रायेण विगीतम् ॥

१-१७-१५ राज्ञ इत्यत्र । त्यक्तशासनस्येति । दत्तभूताभयस्य ॥

१-१७-१६ एतद्व इत्यत्र । अयमिति । राजा । तथा भातीति । वहिर्मुखो भाति । सर्वप्रमाणार्थ इति । इदं भगवत्पदव्याख्यानम् ॥

१-१७-१७ न वयमित्यत्र । उपदिशतीति । परोक्षेणोपदिशति । नन्वेवं परोक्षेण किमित्युपदेश इत्यत आहुः अयमर्थ इत्यादि । द्वैराश्यादिति । श्रुतिस्मृतिभेदेन द्वैराश्यात् । तादृक्स्वभावेति । हसन्स्वभावेत्यर्थः । पुरुष इति । न्यायवैशेषिकमीमांसकमते । अन्तःकरणं साङ्ख्यपातञ्जलमते । शरीरं धर्मशास्त्रमते । अन्यानीति । देशकालद्रव्यमन्त्रकर्माणि । व्यष्टिमेव हेतुं मन्यन्ते इति । अस्मदादिशारीरमेव स्वक्लेशबीजं मन्यन्त इत्यर्थः । आत्मनैवेति । पक्षान्तरेष्वियं तृतीया सहार्थे । तेन दैवकर्मस्वभावेषु सर्वत्रात्मपदान्वयो बोध्यः । प्रथमपक्षे तु करणार्थे । तथा च तेन क्लेशा भवन्तीति शेषः । समष्टिमिति । ब्रह्माण्डशरीराभिमानिनम् । कारणमिति । व्यष्टिक्लेशकारणम् । पुरुषकारणवादिनः पातञ्जलाद्याः । पौराणिकविशेषा वा । पुरुषं मन्यन्त इति । तत्त्वात्मकं तथा मन्यन्ते । कर्मेति । भिन्नं पदम् । अन्ये पुनरिति । पौराणिकविशेषाः । विवेचनस्वरूपमाहुः नियामकत्वमित्यादि ॥

१-१७-२१ धर्मं ब्रवीषीत्यत्र । स्वरूपासिद्धिमिति । पक्षे हेत्वभानम् । धर्मवक्तृत्वादिति । द्वितीयमनुमानमुक्तमित्यर्थः । स्वरूपासिद्धिवारणायानुमानान्तरं वदतीत्याहुः किञ्चेत्यादि । तथा च वृषत्वेपि प्रयोजकान्तरमन्तरेण मनुष्यवाणीवक्तृत्वादनुमिते अलौकिकत्वे, तेषु तस्यैव तथात्वं ततोपि त्वं धर्म एवेत्यर्थः । अर्थादधर्मस्येति । सूचकस्येत्यन्वयः । तथा चाधर्मस्य यः सूचकः अनेनाधर्मः कृत इति शृङ्गग्राहिकया वक्ता तस्येत्यर्थः ॥

१-१७-२३ तप इत्यत्र । अन्यथानिरूपणस्येति । 'सत्यं दया तपो दान'मित्येव कथनस्य । परदुःखप्रहाणेच्छेति । इदं न दयालक्षणम् । पूर्वं परदुःखासहनं दयेति लक्षितत्वात् एकादशस्कन्धसुबोधिन्यां तथा प्रतिपादयिष्यमाणत्वाच्च । ननु 'न हिंस्या'दित्यादिश्रुतिभिर्निषेध्यत्वेन प्रतियोगिनोऽधर्मस्याप्यवगमात् कथमधर्मे प्रमाणाभाव इत्यत आहुः निवृत्त्यर्थमित्यादि । अनुवादे गमकमाहुः अन्यथेत्यादि । अधर्मस्यापि प्रमाणवाक्यार्थत्वे अर्थैक्याभावेन वाक्यभेदः स्यात्, अतो न

'हिंस्या'दित्यादिष्वपि निषेधविधानार्थं हिंसादेरधर्मस्यानुवाद एव स्वीकार्य इत्यर्थः। भूमिरिति। कर्मभूमिः। अधर्ममिति। व्यवस्थापयतीति शेषः। दशाविशेष इति। भगवद्दासत्वाभिमानसत्सङ्गभगवद्दानादिकृततद्र्पोत्कर्षे। गोब्राह्मणाद्यर्थकानृतदशायाम्। ननु सम्बुध्यन्ते धर्मपदे विभक्तिव्यत्ययासात्त्वां निवर्तयेदिति व्याख्यानमयुक्तमित्यत आहुः विभक्तीत्यादि। व्यत्ययासानङ्गीकारे स्वात्मानमित्यध्याहारः स्यादित्यर्थः। नन्वधर्मस्य पदार्थान्तरत्वेन कालभिन्नत्वात्कथमुद्देश्यविधेयभाव इत्याकाङ्क्षायां तस्य पर्यवसानं विचारयन्ति अपरिच्छिन्न इत्यारभ्य कलिरित्यर्थ इत्यन्तेन। एवं युगविभागे उपपत्तिमाहुः कालस्येत्यादि। द्वितीयराशीति। अधर्मराशीत्यर्थः। अधर्मांशप्रवेश इति। अवच्छेदके काले तत्प्रवेशः। तथा च यथा सम्वत्सररूपेण परिभ्रमन् सर्वमन्तः स्थापयति, तथाऽधर्मांशमपीति तथा विभाग इत्यर्थः। ननु कृतकल्योर्धर्माधर्मावच्छेदकत्वे किं मानमत आहुः ये वा इत्यादि। प्रसङ्गान्निर्द्धारितमिति। 'देवस्य सवितुः प्रात'रित्यनुवाके प्रातःसङ्गवमध्याह्नापराह्णसायाह्नानां सवितृमित्रबृहस्पतिभृगुवरुणदैवत्यत्वेन पुण्यत्वं वदन्त्या श्रुत्या तदवान्तराणां सम्बन्धिनां चतुर्णामग्निष्टोमोक्थ्यषोडश्यतिरात्रकरणेनात्तवीर्यत्वं च वदन्त्या चत्वार्यश्लीलानीति वदन्त्या चतुर्णां कालावयवानामेतदभावचतुष्टयरूपत्वं निर्द्धारितमित्यर्थः। मध्यभागेनेति। घटस्यान्तर्बहिराकाशो मध्ये घटस्तथोभयतः कालो मध्येऽधर्मः। एवं सत्युद्देश्यविधेयभावस्यावच्छेदकत्वे पर्यवसानमित्यर्थः। पूर्वमिति। द्वापरत्रेतयोरित्यर्थः। ननु द्वापरत्रेतयोः कलिसद्भावे किं मानमित्याकाङ्क्षायां पूर्वोक्तां श्रुतिमेव स्मारयन्ति अत एवेत्यादि॥

१-१७-२७ इतीत्यत्र। उक्तसमुच्चयार्थ इति। स्वरूपतद्दुःखज्ञानसमुच्चयार्थः।

१-१७-२८ तमित्यत्र। स्वकुटुम्बमिति। कलिकुटुम्बम्।

१-१७-२९ पतितमित्यत्र। सोपीति। गतिनाशोपि। तत्र जात इति। अधर्ममारणावसरे जात इत्यर्थः। पशुरिति। राजा पशुः।

१-१७-३१ त्वामित्यत्र। ज्येष्टा दारिद्र्यसम्पादनमिति। पुराणे अलक्ष्म्या लक्ष्मी ज्येष्ठभगिनीत्वाज्ज्येष्ठेतिनाम्ना प्रसिद्धेस्तथेत्यर्थः॥ ३१॥

१-१७-३३ यस्मिन्नित्यत्र। धर्मपक्षे विस्ताराभाव इति। धर्मादेव फलमदृष्टद्वारेतिपक्षे शं तनोत्यनेनोक्तो यः सुखविस्तारस्तदभावः। फलस्य तददृष्टनियतत्वादित्यर्थः। तथास्त्विति। एकोस्त्वित्यर्थः॥ ३३॥

१-१७-३८ पुनश्चेत्यत्र। पुनः प्रासानामिति। स्वातन्त्र्येण प्राप्तानाम्॥ ३८॥

१-१७-४० अथेत्यत्र। पदार्थाग्रहेणेति। पदार्थस्वरूपस्याविचारेणापाततः पदार्थप्रतीत्येत्यर्थः। यत्रेति। स्वस्त्रीसेवनादौ। न विधिर्न प्रतिषेध इति। लोके 'व्यवायामिषमद्यसेवे'तिवाक्यात्तदाकाङ्क्षानिवृत्तये नियम इत्यर्थः॥४०॥

स एष इत्यत्र । शान्तस्येति । अविद्यमानस्य । भगवत इव स्फुरणा-
१-१७-४२ दिति । यथा भगवतो व्यापकत्वं तथा सायुज्यं प्राप्तेपि व्याप-
कत्वाविर्भावात् ॥ ४२ ॥

१-१७-४४ इत्थम्भूतेत्यत्र । संवत्सरेत्यादि । तथा च दीक्षायां शामित्रस्याभावेन
मृत्योराह्वानाभावादविरोध इत्यर्थः ॥ ४४ ॥

इति श्रीप्रथमस्कन्धसुबोधिनीप्रकाशे सप्तदशाध्यायविवरणम् ॥ १६ ॥

अथ अष्टादशाध्यायविवरणम् ।

अथाष्टादशाध्यायं विवरिषवः पूर्वोत्तराध्यायसङ्गतिं बोधयितुमध्यायद्वयार्थमाहुः अथेत्यादि । अथाद्भुतवैराग्योपोद्घातत्वेनालौकिकसामर्थ्यबोधनानन्तरमध्यायद्वयेन वैराग्यदार्ढ्यबोधकं राज्ञश्चरित्रमीर्यते । तत्र प्रकारमाहुः शापादित्यादि । शापात्प्रायः, ततः प्रायं द्वारीकृत्य शापो राज्ये [१]वैराग्यबोधकः । तर्हि द्वयोः किमिति तत्कथनं तत्राहुः सङ्क्षेपकथनं पूर्वमिति । तथा चैतयोः सूतवाक्ये सामान्यविशेषभावः सङ्गतिरित्यर्थः । किमिति सङ्क्षेप इत्यत आहुः श्रोत्रित्यादि । सूतशौनकवाक्यानां तात्पर्यमाहुः तयोरित्यादि । स्थापयितुमित्यन्तम् । तयोरिति । वक्तृश्रोत्रोः । तादृशमिति । श्रद्धया प्रोत्साहेन चोक्तं श्रुतं च । ननु शापो यथा प्रायद्वारा वैराग्यरूपोत्कर्षबोधकः, तथा स्वरूपेणाधर्मस्यापि बोधक इति कथं तेनोत्कर्षसिद्धिरित्यत आहुः द्विजादित्यादि । हरिणा प्रोक्त इति । ब्राह्मणस्य मुखरूपत्वात्तथा । नान्यथामृतवर्षणादिति । शापाभावे श्रीभागवतात्मककथामृतवर्षणाज्ज्ञानिदेहनाशो नेत्यर्थः । तथा च तत्प्रतिपत्त्यर्थं स इति नोत्कर्षहानिरित्यर्थः । शेषं स्फुटम् । तथा सोधर्मोपि 'शापो मेनुग्रहायैवे'ति न्यायेन फलत उत्कर्षस्यैव साधक इति न कोपि दोष इत्यर्थः ॥

१-१८-१ यो वेत्यत्र । प्रकटाप्रकटनामनी इति । प्रकटस्य कालरूपस्याप्रकटस्य
सदानन्दरूपस्य नामनी इत्यर्थः ॥ १ ॥

१-१८-२ ब्रह्मकोपेत्यत्र । कोपपदतात्पर्यमाहुः तक्षक इत्यादि ॥ २ ॥

नोत्तमेत्यत्र । अत्रान्तकाले भ्रमाभावबोधनात् कारणसद्भावे च भ्रमाभीक्ष्य-
१-१८-४ दर्शनादत्र कथं तदभाव इत्याशङ्कायां भगवच्छास्त्रानुसारेण तत्कारण-
मन्यत्र तत्सत्त्वमत्र तदभावं च साधयन्ति भ्रमस्त्वित्यादि । सन्निपातः कः कीदृशश्चेत्यत आहुः दोषा इत्यादि । दोषा रजस्तमसो वृत्तयः गुणाः सत्त्वस्य

[१] व्यवहारबोधकः ।

वृत्तयः। 'शमो दमस्तितिक्षेक्षा तपः सत्यं दया स्मृतिः। तुष्टिस्त्यागोऽस्पृहा श्रद्धा ह्रीर्दयादिः स्वनिर्वृतिः। काम ईहा मदस्तृष्णा स्तम्भ आशीर्भिदासुखम्। मदोत्साहो यशः प्रीतिर्हास्यं वीर्यं बलोद्यमः। क्रोधो लोभोनृतं हिंसा या आदम्भः क्लमः कलिः। शोकमोहौ विषादार्ती निद्राशाभीरनुद्यम' इत्यत्रोक्तास्ते एकीभूता यथासम्भवमुद्भूतानुद्भूतरूपेण संहताः एकत्वं पिण्डीभावेनैकत्वसङ्ख्यायोगं यदा प्राप्नुवन्ति, स तेषां पिण्डीभावः सन्निपातः, यथा वैद्यके पूर्वं त्रिदोषः, ततः सन्निपातस्तथेत्यर्थः। स च' सन्निपातस्त्वह'मितिभगवद्वाक्यात् 'व्यवहारः सन्निपातो मनोमात्रेन्द्रियासुभि'रिति भगवद्वाक्याच्चाहंममाभिमानरूपो मनोमात्रेन्द्रियप्राणस्वाभाविकव्यापारात्मकव्यवहाररूपश्चेति द्विप्रकारक इत्यर्थः। एवं भ्रमकारणमुक्त्वा तस्य सार्वदिकत्वं भ्रमाभीक्ष्ण्याय बोधयन्ति तेनेत्यादि। तेनाहंममाभिमानेन यावज्जीवं मनोमात्रेन्द्रियप्राणानामात्मसन्निधानपर्यन्तं सन्निपातात्मकः व्यवहारः। अतोन्तेपि देहादीनामात्मसन्निधानात्तैस्तत्कार्यं सन्निपातकार्यं भ्रमं प्राप्नुवन्ति, अतस्तेषां भ्रमस्याभीक्ष्ण्यम्। तर्हि तस्य सर्वत्र तौल्याद्भगवदीयेषु कुतो न भ्रमोत्पत्तिस्तत्राहुः भगवदीयेत्यादि। तथा च पूर्वसन्निपातनिवृत्त्या तदनुत्पत्तिरित्यर्थः। निवृत्तिरेव कथमित्यतस्तत्कारणमाहुः तत्रेत्यादि। तामसीति। स्वभावतः क्रियमाणत्वात् तथा। विपरीतमिति। तेषां सात्त्विकस्वभावेन भगवत्सम्बन्धितयैव क्रियमाणत्वाल्लौकिकी वार्ता सात्त्विकी। आग्रहदार्ढ्येन क्रियमाणत्वाद्भजनं सेवारूपं तामसम्। कथाजोपणं तु राजसमेव। आद्यमिति। वार्ताकरणम्। तत्रोपपत्तिः यद्धीत्यादि। 'यद्धि मनसा ध्यायति तद्वाचा वदती'ति श्रुतौ वाचां मनःपूर्वकत्वप्रतिपादनादिति। अतः सत्त्वादिगुणकार्येष्वपि देहादिष्वेवं भगवत्सम्बन्धान्निरन्तरेत्याद्युक्तप्रकारेणाज्ञानसहिते सन्निपाते निराकृते तथेत्यर्थः। नन्वेवमन्यदास्तु, अन्तसमये तु कालेन स्वभावव्यत्यासाद्भ्रमः स्यादेवेति चेत्, तत्राहुः यद्यपीत्यादि। नित्यत्वादिति। देहादीनां कालानधीनत्वात्। तथा चातो महाभयेपि न भ्रम इत्यर्थः।

तावदित्यत्र। ननु यदि राज्ञा कलिर्निराकृतः, तदा तदनधिष्ठितस्य कालस्य कलावप्रवेशाद्गणनायामाधिक्यं स्यादिति तन्निरासायाहुः आधिदैविके-

१-१८-५ त्यादि। निराकृतस्त्वाधिदैविकः, तेन तस्य प्रभुत्वाभावः। आध्यात्मिकस्तु वर्तत एवेति न गणनाधिक्यमित्यर्थः। गुणानां गुण्यपेक्षयेति। गुणानां राजनिष्ठानां गुण्यपेक्षया भगवदपेक्षया।'गुणानामिति। 'कलिं सभाजयन्त्यार्या' इत्यादिवाक्योक्तानां कलिगुणानां राजगुणानां च॥ ५॥

यस्मिन्नित्यत्र। इति वाक्यानुरोधादिति। अस्मिन् वाक्ये उत्तमश्लोकवार्तावच्छिन्नस्य कालस्य हरणाभावकथनेन सूर्यपरिस्पन्दानवच्छिन्नत्व-

१-१८-६ बोधनानुरोधादत्राप्युत्तमश्लोकवार्तावच्छिन्नस्य कालस्य सूर्यपरिस्प-

न्दानवच्छिन्नतायाः शक्यवचनत्वादित्यर्थः । सूर्यपरिस्पन्दानवच्छिन्नत्वे कथं कलिप्रवृत्त्यभावसिद्धिरित्यत आहुः सूर्येत्यादि । तथा च तदभावे तदभावात् प्रवृत्त्यभावसिद्धिरतस्तथेत्यर्थः । उत्कर्ष उद्धरणम् । तदायुषेति । भगवद्वार्तावच्छिन्नेन राजायुषा । ननु विद्यमाने सामर्थ्ये कुतो न सम्पन्न इत्याकाङ्क्षायां पूर्वं सामर्थ्यगमकमाहुः तत्रेत्यादि । उत्कृष्टैवेति । सूर्यपरिस्पन्दावच्छेदे तत्कृतगुणदोषयोर्यथायथमावश्यकत्वेपि 'भूःकालभर्जितभगापि यदङ्घ्रिपद्मस्पर्शोत्थशक्तिरभिवर्षति नोखिलार्था'निति वाक्ये दोषनिवृत्तिकथनेन द्वापरनिवृत्तिबोधनादुत्कृष्टैव । तथा च सामर्थ्यमस्त्येवेत्यर्थः । तदसम्पत्तावुपपत्तिमाहुः अथेत्यादि । अस्य स्वसमानबलत्वाभावादिति पूर्वोक्तायुर्विशिष्टस्य राज्ञो मर्यादाभङ्गाभावपूर्वककलक्यवतारकालबाधाभावपूर्वकगत्युत्कर्षेणासामर्थ्येन तथात्वादित्यर्थः । तदपेक्षयेति । भगवत्प्रचलनप्रतीक्षया ॥ ९ ॥

या या इत्यत्र । केवलनिर्देशेनेति । निर्देशो लौकिकबुद्धिविषयीकरणम् । साधारणानीति । लौकिकतौल्येन प्रतीयमानानि । सप्रतिष्ठानीति ।
१-१८-१०
तादृशान्यपि तत्प्रतिष्ठापूर्वकं कथनीयानीत्यर्थः ॥ १० ॥

सूत जीवेत्यत्र । प्रउगादिशंसनवदिति । प्रउगं शस्त्रविशेषः । 'प्रउगं शंसती'ति श्रुतेः । शस्त्रं चात्र (प्र)गीतमन्त्रसाध्या स्तुतिर्ज्ञेया । विषं-
१-१८-११
द्यतीति पचाद्यच् । भावप्रधानो निर्देशः । तथासति प्रवेशकर्तृत्वं द्यतीत्यर्थः सिद्ध्यति, तदाहुः संसारेत्यादि । यत एवमतः प्रवेशकर्तृत्वं द्यतीत्यर्थः ॥

कर्मणीत्यत्र । यथा तत्रेत्यादि । मनुष्यलोकस्य प्रत्यक्षफलत्वेनोत्कृष्टत्वं वक्तुं यथा देवलोकफले सन्देहवचनम्, तथात्र भगवल्लीलाकथारसस्योत्कृष्ट-
१-१८-१२
त्वाय कर्मणोऽनाश्वासत्वमुच्यते, न तु तस्य कर्मणो निन्दार्थमित्यर्थः ॥

तुलयामेत्यत्र । ननु स्वर्गापवर्गयोः कथं न तत्समानत्वमित्याकाङ्क्षायां तयोः स्वरूपं क्रमेणाहुः स्वर्गो हीत्यादि । न्यूनत्वमेतस्य जन्यत्वात्पारक्य-
१-१८-१३
त्वाच्च बोध्यम् । तस्यैव जीवावरणनिवृत्तिरूप इति । 'जीवो जीवं विहाय मा'मित्यादिस्वाज्यस्य लिङ्गस्यापि जीवत्वकथनात् । जीवरूपं यदावरणं तन्निवृत्तिरूप इत्यर्थो बोध्यः । स एवेति । ब्रह्मानन्द एव । सङ्ख्ययेति । आनन्दमीमांसास्थसङ्ख्यया । ब्रह्मानन्दस्य जीवानन्दाद्विलक्षणत्वे भगवदानन्दस्य तदुभयविलक्षणत्वे च मानमाहुः अन्यथेत्यादि । नन्वानन्दमीमांसायामिव 'यतो वाचो निवर्तन्त' इति मन्त्रेपि ब्रह्मपदेनोभयत्रैकस्यैव ब्रह्मानन्दस्य प्रतीतेः ब्रह्मानन्दस्य कथं भगवदानन्दतो भेदावगतिः, कथं तत्र च न्यूनत्वावगतिरित्यत आहुः ब्रह्मानन्द इत्यादि । तथा च भगवदपेक्षया ब्रह्मानन्दे न्यूनता । ब्रह्मणो न्यूनतेत्युभयमप्येकेनैव कार्येणावगम्यते इति श्रुतौ

शब्दसाधारण्येऽप्यर्थोऽवगन्तव्य इत्यर्थः । अन्यथा वदद्व्याघातापत्तेरिति । सिद्धमाहुः अत इत्यादि । ननु मास्तु भगवत्तुल्यत्वम्, तथापि भगवत्सङ्गिसङ्गतुल्यत्वे का वानुपपत्तिरित्यत आहुः साधनेत्यादि । भक्तिसाधनं भगवत्सङ्गिसङ्गः । तत्तौल्यापगमेऽपि सा न वक्तुं शक्येत्यर्थः । तदुपपादयन्ति मुक्तो हीत्यादिना । इदमिति । मुक्तत्वम् । मोक्ष इति । स्वरूपोपकारीति शेषः । स्वतन्त्रनियतपाक्षिकयोरिति । स्वतन्त्रनियतं च पाक्षिकं चेति द्वन्द्वः ॥ १३ ॥

को नामेत्यत्र । पूर्वमिति । प्रथमाध्यायस्थे 'वयं तु न वितृप्याम' इति श्लोके ।
तस्येति । कथास्वरूपस्य । तद्रूपत्वमिति । रसजनकत्वम् । तस्येति ।
१-१८-१४ तद्रूपस्य उत्कृष्टफलरूपस्येत्यर्थः । साधनत्वेनेति । 'यस्य स्मृत्ये'ति 'ज्ञानं यतः प्रतिनिवृत्ते'त्यादिवाक्यैः कर्मपूर्तिज्ञानयोः साधनत्वेन ज्ञानात्साधनत्वरूपे यो रसस्तद्भिन्नत्वम्, न तु फलत्वेन रूपेणेति तन्न्यावृत्तिरित्यर्थः । विरोधाभासत्वेनासङ्ख्यातत्त्वमुपपादयन्ति यो हीत्यादि । पर्वताग्रनदीजलवदिति । यथा ब्रह्मगिरेः पतन्ती गोदा न कदापि विच्छिन्नत्यपरिमिता भवति तथेत्यर्थः । उपपत्तिमुक्त्वा प्रमाणमाहुः गणकानामित्यादि । भवस्य प्रमाणमुख्यरूपत्वमुपपादयन्ति भवतीत्यादि । 'वेदः शिवः शिवो वेदः' 'वेदाभ्यासी सदाशिवः' 'पाषाणः शिवतां याति वेदाभ्यासाद्द्विजः किम्वि'ति वाक्यं शिवपुराणीयम्, तस्माद्भवस्य मुख्यप्रमाणरूपत्वमित्यर्थः । तत्त्वमिति । प्रमेयमुख्यत्वम् । यद्यपि निःश्वसितश्रुतेः 'प्रचोदिता येने'ति वाक्याच्च भगवत एव वेदोत्पत्तेस्तद्रूपस्य शिवस्यापि प्रमेयमुख्यत्वं सम्भवति, तथापि प्रमाणस्वरूपतया तत्कोटिप्राबल्यात् मूले पाद्मस्य पृथगुल्लेखाच्चात्र प्रमाणरूपत्वमेवादृतं ज्ञेयम् ॥ १४ ॥

तन्नो भवानित्यत्र । नित्यनपुंसक इति । सुहृद्वाचकमित्रशब्दवत् । तथा च
मुख्यवाचकस्य पुंल्लिङ्गत्वेऽप्यदोष इत्यर्थः । कोशानुरोधेन सम्बन्धं
१-१८-१५ षष्ठ्यां सम्बन्ध्यध्याहारक्लेशेन च पक्षान्तरमाहुः भगवानित्यादि ॥

स वा इत्यत्र । तद्विष्णोरिति । 'सोऽध्वनः पारमाप्नोति विष्णोः परमं
१-१८-१६ पद'मिति काठकादिवाक्येषु तथानिर्णयादित्यर्थः ॥

तन्नः परं पुण्यमित्यत्र । उद्देश्यविशेषणत्वे दूषणमुक्त्वा विधेयविशेष-
१-१८-१७ णत्वे गुणमाहुः एवं त्वयेत्यादि । एवं प्रकारकोपकाराय त्वया कथितमित्यर्थः ॥

अहो इत्यत्र । ब्रह्मकल्पे इयं व्यवस्थेति । तत्र हि पृथोर्यज्ञे बृहस्पतेर्हविषि
ऐन्द्रं हविः प्रमादतः पतितम्, तत सूत उत्पन्नः, तस्य मुख्या वृत्तिः
१-१८-१८ पुराणकथनम् । अन्या अश्वचिकित्साद्या जघन्या इत्युक्ता । षड्गुणा इति । अहो वयमित्यादिश्लोकषट्कोक्ताः ॥

कुतः पुनरित्यत्र। इत्याहेति। इति हेतोरुत्तरेधिकप्राप्तिं कैमुतिकेनाहेत्यर्थः।
१-१८-१९ अपेक्षेति। तत्रोपादेयबुद्धिः। अपेक्षायां हेतुमाहुः प्रायेणेत्यादि।
तत इति। तेन न्यायेनैवं ज्ञापनार्थं स न्यायोत्रोच्यत इत्यर्थः। वक्तव्य
इति। उक्त इत्यर्थः। विपरीततया कथयन्निति। भगवत्कथनपूर्वकनाममाहात्म्यं कथयन्। उत्तरवाक्यगतमिति। उत्तरार्द्ध इत्यर्थः। किं भगवति माहात्म्यमित्याकाङ्क्षायामाहुः महतो भावो माहात्म्यमिति। महत्त्वमेव माहात्म्यमित्यर्थः। तद्विवृण्वन्ति महत्त्वमित्यादि। तादृशमिति। देशाद्यपरिच्छिन्नम्। अतो नवधेति। स्वरूपस्य त्रिधाऽपरिच्छिन्नत्वम्, शक्तिगुणयोस्तु कार्यस्य फलस्य च यथायथं सर्वत्र सर्वदा सर्वेषु दर्शनाच्छक्तीनां कार्यतस्त्रिधाऽपरिच्छिन्नत्वम्, गुणानां तु फलतस्तथात्वमतो नवधेत्यर्थः। पश्यतीति पाठे सूतः पश्यति इत्यर्थो बोध्यः। पर्यवस्यतीति प्राञ्जलः पाठः। उत्तरत्रेति। महद्गुणत्वादित्यनेनोक्तेषु गुणेष्वपीत्यर्थः॥

एतावतेत्यत्र। स्वरूपशक्तिभिरिति। स्वरूपेण शक्तिभिश्चेत्यर्थः।
१-१८-२० 'तया विना क्व देवत्व'मिति वाक्यं तु विष्णुपुराणे इन्द्रकृतलक्ष्मीस्तुतौ
वर्तते। अथापीत्यत्र। युक्तिरिति। दोषसत्त्वेऽङ्घ्रिरेणुं न भजेदिति युक्तिः।
भिन्नं वेति। पादश्च नखश्चेति द्वन्द्वान्ते श्रूयमाणस्यावसृष्टशब्दस्य प्रत्ये-
१-१८-२१ कमभिसम्बन्धात्तथेत्यर्थः। अग्रे इति। तृतीयस्कन्धे 'यच्छौचनिःसृत'
इति कपिलोक्तौ नवमस्कन्धे शुकोक्तौ चेत्यर्थः।

यत्रेत्यत्र। तेषामिति। कामनादीनाम्। भवन्तीति। अनुरागेणैव भवन्ती-
त्यर्थः। ननु यत्र यत्र देहादिसङ्गनाशकत्वम्, तत्रतत्र भगवद्विषयराग-
१-१८-२२ त्वमिति व्याप्तिरप्रयोजिका, ज्ञानद्वेषादौ व्यभिचारादित्यत आहुः उपे-
त्यादि। तथा च भगवद्विषयकत्वमात्रैव व्याप्तिरिति भावः। अवोचाम इति। कुण्ठितेति। तद्व्यापारात्प्रागेव तत्प्रतिपादितेऽर्थे प्रवृत्तेस्तथेत्यर्थः।

अहं हीत्यत्र। अर्यमण इत्यत्र दीर्घाभावः छान्दसः। हीति। मूले हिर्हेताविति-
त्यर्थः। सम्बन्धत इति। पूर्ववाक्ये कर्तृत्वेन, द्वितीये प्रयोजकत्वेने-
१-१८-२३ त्येवं सम्बन्ध्यते। वेदपाठवदिति। आधुनिकवेदपाठवत्।

एकदेत्यत्र। विचरन्निति। कुर्वन्नित्यर्थः। हृता इति। हि यतो
१-१८-२४ हेतोः हृताः प्राप्ताः गृहीता इत्यर्थः।

जलाशयमित्यत्र। अननुज्ञात इति। तस्यान्तः प्रयोगः अननुज्ञ-
१-१८-२४ येत्यर्थः।

१-१८-२६ स्थानत्रयादित्यत्र । कार्यद्वयमिति । बाह्यमान्तरं चेत्यर्थः ।

१-१८-३१ तस्य पुत्र इत्यत्र । पापप्रापणं कथमित्याकाङ्क्षायामाहुः मृतसर्पेत्यादि । आश्रमस्थवधेनेति । यथा सर्पो हतः, तथा अन्यं हन्यात्, तथा सति मरणमेवापतेदित्यर्थः । मुनिपर्यवसायो जात इति । यथा ब्रह्मघ्नो लिङ्गं कपालधारणम्, तथा सर्पघ्नस्य सर्पधारणमिति तथेत्यर्थः ।

१-१८-३२ अहो इत्यत्र । एतावतेति । पूजाया अकरणेन समाधिविघ्नेन च ॥

१-१८-३३ ब्राह्मणैरित्यत्र । विषमदृष्टान्तशङ्कयेति । पुरुषविद्ब्राह्मणे 'क्षत्रात्परं नास्ति तस्माद्ब्राह्मणः क्षत्रियमध उपास्त' इति श्रुतेस्तथेत्यर्थः । चतुर्द्धा निरूपणमिति । स्वामिद्रोहस्य चतुर्द्धा निरूपणम् । प्रत्यक्षतो द्वारपालत्वाद्यप्रत्ययात्तत्कथमित्याकाङ्क्षायां तदुपपादयन्ति शरीरादीत्यादिना । द्वारमिति । समाधेर्द्वारम् । तथा च तद्रक्षकत्वेन द्वारपालत्वमित्यतो न प्रत्यक्षविरोध इत्यर्थः । तर्हि कथं दृष्टान्तवैषम्यपरिहार इत्यत आहुः वस्तुत इत्यादि । तथा च पश्चादेवंभावान्न तद्वैषम्यमित्यर्थः । अर्हतीति । मूलस्थकथंशब्दोत्र योज्यः । एवमेकप्रकारेण स्वामिद्रोहो निरूपितः । द्वितीयमाहुः ब्राह्मणमित्यादि । तथा च कश्यपादिभिर्दत्तेपि राज्ये तैः क्षत्रियेभ्यो दानात् तथेत्यतोपि द्रोह इत्यर्थः । तृतीयमाहुः ब्रह्मण इत्यादि । सर्वपुरुषेत्यादि । द्वाराणीत्यर्थः । बलिस्थानमिति । बलिदानस्य स्थानम् । स्थाने इति वा पाठः । ब्राह्मणमपीति । अत्र ब्राह्मण इति सप्तम्यन्तः पाठः प्रतिभाति, अन्यथा आज्ञापयतीत्यादेरध्याहारापत्तेः । चतुर्थमाहुः समाधीत्यादि ॥ ३३ ॥

१-१८-३४ कृष्ण इत्यत्र । मूले भगवतीति विशेषणं हेतुगर्भमिति ज्ञापयन्ति भगवत्त्वादिति । तथात्वे इति । स्वानन्दानुभवप्रतिपक्षत्वे । कोटिद्वयस्येति । पाल्यपालककोट्योरित्यर्थः । द्वयमिति । सेतुपालनं तत्प्रतिपक्षशासनं च । स्वार्थपरित्याग इति । स्वप्रयोजनत्यागः । स्वकार्यत्याग इति यावत् ॥

१-१८-४० निशम्येत्यत्र । तस्येति । पुत्रस्य ॥

१-१८-४४ तदार्यधर्मश्चेत्यत्र । निर्लज्जोपभोग इति द्वयं कामविशेषणत्वेन बोध्यम् ॥ ४४ ॥

१-१८-४५ क्षुत्तृडित्यत्र । ते पूर्वमुक्ता इति । ते क्षुत्तृडादयः पूर्वं सूतोक्ता इत्यर्थः ॥ ४५ ॥

१-१८-४८ इतीत्यत्र । युक्तमेवेति । 'जिघांसन्तं जिघांसीया'दिति लोकन्यायेन ॥ ४८ ॥

इति श्रीप्रथमस्कन्धसुबोधिनीप्रकाशेऽष्टादशाध्यायविवरणम् ॥ १८ ॥

अथोनविंशाध्यायविवरणम् ।

अथोनविंशाध्यायं विवरिषवः सूतोक्तिसङ्गतेः पूर्वमुक्तत्वात्तामनुक्त्वा व्यासोक्तिसङ्गतेः स्फुटतयानुक्तत्वात्तामुभाभ्यां स्फुटीकुर्वन्ति सर्वदोषेत्यादि । निरूपितेति । 'प्रायशः' इति समाप्तिश्लोके निरूपिता । तथाचैककार्यत्वमधिकारे सङ्गतिरित्यर्थः । अवान्तरवाक्यतात्पर्यमाहुः एकोनविंशे इत्यादि । तत्रेति । तेषु मुनिषु । विवाद इति । शुकस्य परम्परया भगवदवतारत्वान्नारदरामव्यासानां साक्षादवतारत्वाद्विवाद इत्यर्थः । प्रकर्ष इति । उन्नतिप्रकर्षः । ननु मास्तु स प्रकर्षः, तथापि प्रश्नोत्तरवक्तृत्वं कुतो नेत्यत आहुः गुरुणेत्यादि । 'ईश्वराज्ज्ञानमन्विच्छे'दिति ज्ञानदाने गुरुत्वेन ईश्वरनियतत्वाच्चेन गुरुणा ज्ञानदानात् स्वरूपाप्तिर्भवति, 'मोक्षमिच्छेज्जनार्दना'दिति मोक्षो भवतीति साक्षादवताराणामत्र न वक्तृतेत्यर्थः । अन्ते शिवात्मनेति । संहारे शिवस्यैवाधिकृतत्वात्तथेत्यर्थः ॥

ध्रुवमित्यत्र । विषय इति । अपराधविषयः । स च द्विविध इत्यादि । अत्र
नपुंसकपाठः प्रतिभाति । क्रियतामिति । अप्रतीकार्यत्वपरीक्षार्थं क्रिय-
१-१९-२ ताम् । धर्म इति । वृत्तिमत्वेन धर्मिणः सकाशाद्धीन इत्यर्थः । अत इति । साक्षादपराधकरणात् । तथा च पर्यवसानविचारे धर्मिनाशापेक्षया धर्मनाश एव ज्यायस्त्वादुचित इत्यर्थः ॥

अद्येत्यत्र । पाक्षिकदोषपरिहारार्थमिति । देहादौ विद्यमाने तदध्यासात्
कदाचित्पुनरेवमपराधकरणं पाक्षिको दोषस्तत्परिहारार्थमित्यर्थः ।
१-१९-३ आहेति । विलम्बाभावं प्रार्थयत इत्यर्थः । नन्वत्रैवं ग्लानौ स्वव्यसनसङ्कोचाभावः प्राक् प्रार्थित एवेति किमनेनेति शङ्कायां शेषे षष्ठीबोधितमर्थमाहुः शेषरक्षार्थमित्यादि । पूर्वं या व्यसनसङ्कोचाभावस्यात्मनि प्रार्थना, सा शेषरक्षार्थं न, किन्तु कुरुजाङ्गलातिरिक्ते स्वस्य साक्षात्सम्बन्धाभावबोधनार्थम् । तथाचात्रोक्तातिरिक्तानां श्रेयोर्थमियं प्रार्थनेति नानर्थक्यमित्यर्थः । सिद्धमाहुः अत इत्यादि । यतः साक्षात्सम्बद्धा एवान्तरापराधजनकाभिमानप्रयोजकाः, अतो ब्राह्मणापराधार्थं ब्राह्मणापराधनिवृत्तये नैमित्तिक अपराधहेतुभूतमन्युमत्सरजनकाभिमाननिवर्तकतया तत्सम्बन्धी देशनाशः प्रार्थित इत्यर्थः । तस्य प्रार्थनस्याकारमाहुः साक्षादित्यादि । यत एतत्त्रयं नाशयेत्ततो निःप्रत्यूहं भवत्विति । अयमेवाशय इत्यत्र गमकमाहुः तत्रेत्यादि । तथा चेदं स्वविशेषणमेवाशयस्य गमकमित्यर्थः । तस्मिन्निमित्तदाहार्थे इत्यत्र तत् निमित्तदाहार्थे इति पाठः प्रतिभाति ॥

स चिन्तयन्नित्यत्र । सर्वे ह्यस्य मृत्यवो वेष्टा इत्यादि । अत्र हिर्हेतौ ।

१-१९-४ वा एवकारार्थे। तथाच हयमेधावभृथे मृत्यूनामिष्टत्वेनेतरेषामभावात्तथेत्यर्थः। अहेतुत्वमिति। विरत्त्यहेतुत्वम्। ननु भावितत्सम्बन्धज्ञानस्यैव विरक्तिकारणत्वेनोदासीनस्य तक्षकानलस्य तथात्वाभावे परस्परापेक्षाभावेनासामर्थ्यात्कथमयं समास इत्यत आहुः नित्येत्यादि। कारणशब्दस्य नित्यं कार्यसापेक्षत्वात् वक्तव्ये तस्मिन् विवक्षिताया विरक्तेरेवात्र परम्परया तथात्वेनोपस्थितत्वादयमसमर्थ एव समास इत्यर्थः॥

अथो इत्यत्र। अनशनमिति। 'प्रायश्चानशने मृत्यौ तुल्यबाहुल्ययोरपी'ति कोशादित्यर्थः। अत एवेति। त्यागस्य भगवत्सेवार्थत्वादेव। भगवद्भक्तत्वेनेति। 'अनश्नन्नन्य'इति श्रुत्या तथात्वेन। एवं चात्रोपविशतेः क्रियार्थत्वं बोध्यम्। यथा 'सत्रमासते'त्यत्रासतेः क्रियार्थत्वम्, तद्वत्। तत्तीर इति। मन्दाकिनीतीरे। ननु गङ्गाया अमर्त्यत्वसाधकत्व इदानीं कथं तद्व्यभिचार इत्यत आहुः इदानीं त्वित्यादि॥ ५॥

१-१९-५

या वै लसदित्यत्र। भक्तावित्यादि। गङ्गायां कुत एवं सामर्थ्यमित्याकाङ्क्षायां भक्तावित्याद्याहेत्यर्थः। चरणक्षालनमिति। तथा च तत्करणत्वेन फलरूपोपयोग इत्यर्थः। ननु तथापि प्रकृतेः कथं स इत्यत आहुः भावनायामित्यादि। तस्यामिति। सेवायाम्। अभिज्ञापिकेति। स्मारिका। तथा च प्रकृते स्मारकत्वेन स इत्यर्थः। केन रूपेणाभिज्ञाजनकत्वमित्याकाङ्क्षायामाहुः तस्या इत्यादि। तथा च विशेषणोक्तरूपेण तथेत्यर्थः। अत्र विमिश्रत्वकथनानुपपत्त्या तुलसीस्थितिरुत्क्षिप्तेपि चरणारविन्दे सिद्धा, तद्विमिश्ररेणुसम्बन्धेन क्षालनकरणतापि सिद्धा। तथा चैतद्विशेषणोक्तरूपेणाभिज्ञापकत्वमित्यर्थः[1]। एवं फलरूपमुपयोगं प्रकृतोपयोगं च बोधयित्वा सेवोपयोगिदेहजननसामर्थ्यसाधनायाहुः भक्तकार्येत्यादि। अत्र भक्ता बलिर्देवाश्च, तत्कार्यमुद्धारस्त्रिविष्टपप्रापणं च, तदर्थं व्यापृतस्योत्क्षेपादिकां क्रियां तन्वानस्य भगवतश्चरणस्य वा, भूतसंस्कारकपक्षमाश्रित्य, कार्यव्यापाराभावे ततः सायुज्यादेरेव सम्भवात्, तद्व्यापारे तु स्वसेवायोग्यदेहसम्पादनरूपस्य भक्तान्तरकार्यस्यापि संभवात् देहनिष्पादकभूतसंस्कारकपक्षमादृत्य। तदन्तरेति साधनाध्यायारंभस्थितसूत्रोक्तन्यायेन। तत्र हि 'पूर्वजन्मनि निष्कामयज्ञकर्तुर्ज्ञानरहितस्य मरणे सर्ववेदार्थरूपभगवत्स्वरूपज्ञानाभावेन यज्ञाभिव्यक्त्यभावाद्भूतसंस्कारक एव यज्ञो जात इति, निष्कामत्वाच्च यज्ञसचिवा देवास्तुष्टा इति, ततश्च तदधीनान्येव भूतानीति, ते देवास्तस्याग्रे ज्ञानयोग्यदेहसिद्ध्यर्थं तत्र तत्र हुत्वा पञ्चाग्निविद्याप्रकारेण तस्य शरीरं सम्पादयन्तीति प्रतिपादितम्, तेन न्यायेन कृतप्राणिपुण्यपुञ्जस्य पूर्वजन्मनि कृतो यः पुण्यपुञ्जः श्रवणा-

१-१९-६

१ अत्रत्यं पाठान्तरं पृष्ठोपरि द्रष्टव्यम्।

दीनां साधनभक्तीनां साक्षान्मोक्षसाधनत्वं ज्ञात्वा तान्त्रिकीदीक्षापूर्वकं विहितत्वेन कृतं यदुपासनामार्गीयं श्रवणादिनवकं तत्पूर्वोक्तयज्ञवत् भूतसंस्कारकमेव जातमिति तस्य यज्ञस्य स्वव्यापारभूतदेवाधीनानि देहजनकानि भूतानीति विद्यायोग्यदेहनिष्पादनार्थं देवसम्बन्धं प्राप्य पञ्चाग्निविद्योक्तहोमरूपेण स यज्ञस्तिष्ठति, तथा पूर्वोक्तनवकमपि सम्बन्धिनां निषेक्तृपोषकरूपाणां पित्रादीनां भक्तत्वे सति तद्द्वारा भगवदीयशरीरनिष्पादनार्थं चरणामृतचरणरेणुरूपेण भूतानि संस्कुर्वत् भगवच्चरणे सम्बन्धं प्राप्य तिष्ठतीति भक्तानां तादृशपुण्यश्रवणादिकृतां तत्सम्बन्धि तादृशशरीरं निष्पादयितुं चरणामृतचरणरेणुसम्बन्धिनं साक्षात्सेवायोग्यं निष्पादयितुं स्थितस्य नवकस्य चरणप्राप्तेः पूर्वमेव तत्प्राप्तिसाधकत्वं चरणामृतचरणरेणुसम्बन्धप्राप्तिसाधकत्वं गङ्गाया व्यासः सूतश्च वदति, तेन तस्याः तादृशसामर्थ्यमित्यर्थः । भक्त्योरिति । विहिताविहितभक्त्योः । सेशानिति । अस्मिन् पक्षे उभयत्रेत्यस्य स्थितिदशायां संहारदशायां चेत्यर्थो वोध्यः ॥ ६ ॥

इत्थं व्यवच्छिद्येत्यत्र । अन्यथा स्यादिति । आधिदैविकरूपानाविर्भावेन

१-१९-७ स्वविचारितकार्यानुपयोगि स्यात् । आध्यात्मिकस्येत्यादि । अन्तःकरणनिष्ठपापादेर्बलिष्ठत्वेन पूर्वोक्तं प्रायोपवेशनमित्यर्थः । ग्रहवदित्यादि । यथा 'ग्रहं सम्मार्ष्टी'ति सम्मार्गवाक्ये श्रूयमाणाप्येकत्वसङ्ख्या, ग्रहान्तराणामुत्तरत्र होमादिकर्मणि विनियोगार्थं उद्देश्यगतत्वादविवक्षितेत्याद्रियते, तथात्रापि चरणान्तरस्य ध्यानोपयोगार्थमविवक्षितेत्यर्थः । अविवक्षितत्वस्य फलमाहुः तेनेत्यादि । पूर्वशेषत्वमिति । सेवायोग्यशरीरप्राप्तिशेषत्वम् । अनन्यभावत्वकथनप्रयोजनमाहुः प्रायेत्यादि । अपेक्षितत्वादिति । पूर्वश्लोकद्वये कर्मत्वेन शुद्धिजनकत्वादिना च तथात्वात् । आज्ञयेति । गृहमेधे पुत्रादीनामाज्ञादानेन ॥ ७ ॥

तत्रेत्यत्र । कालसामीप्यमिति । यस्मिन् काले प्रायोपवेशं कृतवान्, तदैवे-

१-१९-८ त्यर्थः । पुनर्बोधनव्यावृत्त्यर्थमिति । एवं कथाकरणार्थं यत्पुनर्बोधनं तद्व्यावृत्त्यर्थम् । शिष्टाचारदर्शनादेव तत्सिद्धेरिति ॥ ८ ॥

अत्रिरित्यत्र । अन्यो वेति । कृपस्य शारद्वतत्वेन प्रसिद्धेर्गौतमस्याग्रे उक्तत्वाच्च

१-१९-९ तथेत्यर्थः । भगवद्भक्तान्ता इति । नारदान्ताः । तेष्ववान्तरविभागमाहुः अथेत्यादि ॥ ९ ॥

अहो इत्यत्र । हेतुत्वादिति । भगवत्कृपाहेतुत्वात् । अतो हीत्यादि । अतो

१-१९-१३ हेतोः ब्रह्म क्षत्रं चेति द्वे अन्योन्यमात्मानं रक्षत इत्यन्वयः । तद्विपरीतमिति । उत्तमोत्तमम् ॥ १३ ॥

तस्यैवेत्यत्र । अन्यथेति । शापरूपत्वेन अभवने । एतस्यैव विवरणं अन्यथा

अवरेषामित्यादि। समयाभाव इति। शास्त्रश्रवणेऽवकाशाभावः। न
१-१९-१४ तस्येति। इदं पञ्चमस्कन्धे जडवाक्यम्। 'न तस्य तत्त्वग्रहणाय साक्षाद्वरीयसीरपि वाचः समासन्। स्वप्ने निरुक्त्या गृहमेधिसौख्यं न यस्य हेयानुमितं स्वयं स्या'दिति। अर्थस्तु। यस्य गृहमेधिसौख्यं स्वप्नदृष्टान्तेन हेयतया अनुमितं स्वतो न स्यात्। तस्य वरीयसः शास्त्रीया वाचोपि तस्य तत्त्वनिश्चयाय न बभूवुरिति। तद्वत्स्यादित्यर्थः। तथा जातमिति। गृहे मोचनं न जातमित्यर्थः॥ १४॥

१-१९-१५ तं मोपयान्तमित्यत्र। तयोरिति। भगवदीयभगवतोः॥ १५॥

पुनश्चेत्यत्र। ननु प्रवृत्तिपराणां स्वर्गस्येव निवृत्तिपराणां सर्वेषां मुक्तेरेवाभीष्टत्वा-
१-१९-१६ त्सैवामुत्र कुतो न प्रार्थ्यते इत्याकाङ्क्षायामाहुः मुक्तिरित्यादि। अपराधित्वान्न सम्भाविता, भगवदीयत्वान्नापेक्षिता, अतो न प्रार्थ्यते इत्यर्थः। तर्हि भक्तिः कुतः प्रार्थ्यते इत्यत आहुः राज्येत्यादि। विरुद्धधर्माश्रयत्वादिति। भक्तौ बन्धरूपत्वेप्यबन्धरूपत्वस्य तृतीयस्कन्धे व्युत्पादनाद्द्वयोर्धर्मयोस्तत्र सत्त्वेन तथात्वात्। तर्हि जनकादेरिव दोषाजनकं राज्यमेव कुतो न प्रार्थ्यते इत्याकाङ्क्षायां कैमुतिकेनाहुः जन्मेत्यादि। ननु सकृदुत्पन्नायामपि रतौ कार्यसिद्धेरव्याहतत्वाद्रतिकारणप्रार्थनस्य किं प्रयोजनमत आहुः अन्यथेत्यादि। अन्यथेति। साधनप्रार्थनाभावे। साधनमिति। रतिदानवररूपं महत्प्रसङ्गरूपं वा। उपक्षिप्तमित्यत्र उपक्षीणमिति पाठः प्रतिभाति। तथा चाक्षिप्तस्य साधनस्यैवोपक्षीणत्वे पुनर्जन्मान्तरे रत्यभावान्महदेवानिष्टमापद्येतेत्यतः कारणप्रार्थनं युक्तमित्यर्थः। नन्वेवं रतेरावश्यकत्वे सैव सर्वदास्त्विति प्रार्थनीयम्, तथा सति सकृज्जातेनैव साधनेन सर्वदा तस्याः सिद्धिरित्यत आहुः न चेत्यादि। अपिना सेवानिर्वाहः सङ्ग्राह्यः। ननु 'अनन्याश्चिन्तयन्तो मां ये जनाः पर्युपासते। तेषां नित्याभियुक्तानां योगक्षेमं वहाम्यह'मिति भगवद्वाक्याद्भगवतैव देहादिनिर्वाहसम्भवान्न तदनुपपत्त्या असार्वदिकतत्प्रार्थनं युक्तमिति चेत्, तत्राहुः तादृशेत्यादि। सार्वदिकरतेः प्रमेयैकसाध्यत्वेन प्रमाणस्य साधनत्वाभावात्। यद्वा। राजा हि भगवदनुभावानुभवात्तत्साक्षात्कारार्थं प्रयतते। स हि बाधयोग्यव्यतिरिक्तज्ञानत्वेन प्रमाणम्, यथा 'आकाशवदन्तरं बहिर्भूतेषु सन्तं पुरुष'मिति शुकस्य ज्ञानम्, तच्च कदाचित्कयैव सत्सङ्गजन्यया रत्या, न तु व्रजरत्नानामिव सार्वदिकया, तस्या विरहसहायत्वेन तदजनकतया तत्साधनत्वाभावात्। अतो न तत्प्रार्थनमित्यर्थः। ननु मास्तु सार्वदिकरतिप्रार्थनम्, तथापि प्रतिजन्मीनतत्साधनप्रार्थनमयुक्तम्, त्रिशङ्कूपाख्याने त्रिशङ्कोः स्वर्गसाधनीभूतपुण्याभावेपि सकृद्दत्ताद्विश्वामित्रवरादेव फलसिद्धेरुक्तत्वादत्रापि वरस्यैव विवक्षितरतिसाधनत्वस्य शक्यवचनत्वेन तत एव नानाजन्मसु रतिसम्भवादिति

शङ्कायामाहुः वरस्येत्यादि। एतज्जन्मीनवरस्यैव तादृशतत्साधनत्वेङ्गीकृते त्रिशङ्क्वादिवदत्रापि फलं भविष्यतीति सम्भावनायाः प्रमाणत्वेङ्गीकृते सति रत्यधिकरणस्य स्वस्य शापेन लौकिकतुल्यतया प्रकारान्तरे त्रिशङ्कुन्यायेनोभयाभावे च प्रसक्ते युक्तिबाधात् उत्प्रेक्षायां प्रमाणत्वकल्पनस्यानपेक्षिताभ्यागमस्यापातेन त्रिशङ्क्वादिवरन्यायबाधात् भगवत्त्ववरेण सायुज्यं पर्यवस्यति। तच्च भक्तानां भगवदीयत्वेनैव परिसमाप्तसर्वार्थानामनपेक्षितम्, अतः प्रतिजन्मीनरत्यर्थं प्रतिजन्मीनरतिकारणप्रार्थनं युक्तमेवेत्यर्थः। एवं वरस्वरूपविचारेण प्रतिजन्मीनसाधनप्रार्थनस्य युक्तत्वमुपपाद्य रतिस्वरूपविचारेणोपपादयन्ति रतिश्चेत्यादि। स्नेहत्वादिति। 'प्रेमाना प्रियता हार्दं प्रेमस्नेह' इतिकोशेन प्रियतारूपत्वात्। तथा चान्तःकरणधर्मत्वेन सिद्धेऽनित्यत्वे प्रतिजन्मनि तत्कारणप्रार्थनं युक्तमित्यर्थः। ननु रतेः सविषयत्वेनेच्छारूपत्वात्तस्याश्चानुकूलबुद्धिवेद्याद्विषयादेव सिद्धेस्तत्साधनप्रार्थनमनर्थकमित्याकाङ्क्षायां रतेः स्वरूपं विवेक्तुं विकल्पयन्ति न वेत्यादि। पुत्रादिषु तदभावप्रसङ्गादिति। पुत्रादिविषयिण्या रतेः इच्छारूपत्वाभावेन रतित्वाभावप्रसङ्गादित्यर्थः। एतेनैव ज्ञानरूपतापि वारिता। यत्नरूपता च। अनुकूलबुद्धिवेद्यत्वेन द्वेषादिरूपतापि तथा। प्रीणाम्यनुरज्यामीत्यनुव्यवसायगम्यत्वाददृष्टरूपतापि निवारिता। सविषयत्वाच्च न सुखरूपता। तदेतदभिसन्धायाहुः अत इत्यादि। अत अनुकूलबुद्धिवेद्यत्वेपि सविषयत्वरूपाद्विशेषात्प्रीणाम्यनुरज्यामि स्निह्यामीत्यादिबुद्धिगम्यत्वाच्च रत्याद्यपरनामा स्नेहः पदार्थान्तरमेवेत्यर्थः। नन्वस्तु पदार्थान्तरत्वम्, तथापि प्रियत्वापरपर्यायस्य तस्य निरुपधेरेव मुख्यत्वात्तादृशस्य च तस्य मैत्रेयीब्राह्मणे 'न वा अरे पत्युः कामाय पतिः प्रियो भवत्यात्मनस्तु कामाय पतिः प्रियो भवती'त्यादिना आत्मधर्मत्वेनैव व्यवस्थापनाद्भगवद्विषयकस्य सोपाधेरेवान्तःकरणधर्मत्वमित्यात्मविषयकतदपेक्षया जघन्यत्वात् किं तत्प्रार्थनेन किं वा तत्साधनप्रार्थनेनेत्याशङ्कायामाहुः स इत्यादि। तथा च यथा चतुःश्लोकीस्थं ज्ञानमैश्वर्यं च भगवद्दत्तं तत्सम्बन्धाच्चतुर्मुखे तन्नैकट्यात्पार्षदादिषु च भासते, तावतापि न तस्य भगवद्धर्मत्वहानिः, तथा स्नेहस्यापि तस्य मनोधर्मप्रतीतावप्यागन्तुकत्वेन भगवत्सम्बन्धार्थं तत्साधनप्रार्थनं युक्तम्, भगवद्धर्मत्वेनाजघन्यत्वाच्च तत्प्रार्थनमपि युक्तमेवेत्यर्थः। नन्वेवमागन्तुकत्वे सर्वत्र तुल्य एव स्यात्, न तु न्यूनाधिक इत्यत आहुः उष्णस्पर्शवदित्यादि। तथा च वह्निनैकट्ये उष्णस्पर्शस्येव तस्यापि भगवन्नैकट्यात्तथेत्यर्थः। एतदेव निगमयन्ति शारीर इत्यादि। परमस्नेहत्वमिति। सप्तम्यर्थे बहुव्रीहिः। परमस्नेहविषयत्वमित्यर्थः। ननु परमस्नेहः श्रुतौ शारीरविषयक एव मैत्रेयीब्राह्मणे सिद्ध इति कथं तस्य भगवन्नैकट्यात्परमस्नेहविषयत्वमित्यत आहुः वाक्येत्यादि। इदमधिकरणं समन्वयाध्यायचतुर्थपादेस्ति। तत्र मैत्रेयीब्राह्मणं जीवबोधकं ब्रह्मबोधकं वेति संशयः। तत्रो-

पक्रमे अमृतत्वायात्मदर्शनतत्साधनयोरुपदेशार्थं स्वप्रतीत्या पत्यादिसर्वापेक्षया प्रियत्वलिङ्गकः स्वात्मैवाभ्यस्यते, उपसंहारे च 'एतावदरे खल्वमृतत्व'मित्यनेन तस्यैव ज्ञानस्यामृतत्वं वदतीत्युपक्रमोपसंहाराभ्यासैरिदं जीवस्यैव बोधकम्। यत्पुनर्मध्ये आत्मज्ञानादीनां सर्ववेदनरूपफलसिद्ध्यर्थमात्मनः सर्वत्वमुक्तम्, तत्त्वस्य सोपाधिकस्य जगत्कर्तृत्वरूपोत्कर्षबोधनार्थमित्यार्द्रैन्धनाग्निदृष्टान्तादवसीयते, एवमेव समुद्रादिदृष्टान्तैराधारत्वं यदुक्तम्, तदपि तदर्थमेव। एवं श्रुत्यन्तरे या तस्य ब्रह्मता श्राव्यते, साप्युत्कर्षार्थमेवेत्यत इदं जीवबोधकमेवेति पूर्वः पक्षः। सिद्धान्तस्तु इदं ब्रह्मबोधकमेव, तत्र हेतुः 'वाक्यान्वया'दिति। वाक्यानामन्वयो वाक्यान्वयस्तस्मात्। अत्रोपक्रमेऽमृतत्वायात्मदर्शनं तत्साधनानि चोपदिश्यन्ते, अमृतत्वं मोक्षः, तच्च ब्रह्मज्ञानादेवेति। 'तमेव विदित्वातिमृत्युमेति नान्यः पन्था विद्यतेऽयनाये'ति सावधारणश्रुतौ मार्गान्तरनिषेधात् सिद्धमितीहापि तमेवात्मत्वेन परामृश्य दर्शनादिवाक्यानामन्वयो वाच्यः, अन्यथा तद्व्याकोपापत्तेः। एवञ्चोपसंहारवाक्यमपि युज्यते, उपक्रमश्चासञ्जातविरोधित्वात्प्रबलः, एवं च ज्ञानफलादिवाक्यान्यप्यन्वेष्यन्ति। तस्यैव सर्वत्वात्सर्वाधारत्वाच्च। अन्यथा तु निःप्रयोजनमसदुत्कर्षबोधनान्नान्वियुः। न च प्रियत्ववाक्यानन्वयः शङ्क्यः। 'आनन्दाद्ध्येव खल्विमानि भूतानि जायन्त' इत्यादिश्रुतिभिर्ब्रह्मण आनन्दरूपत्वे भूतानां सशरीरजीवानां च तत्कार्यत्वे 'सर्वे एवात्मानो व्युच्चरन्ती'ति श्रुत्या केवलानामंशत्वे च सिद्धे 'एष ह्येवानन्दयाती'ति सावधारणश्रुत्या ब्रह्मण एवानन्दजनकत्वे च सिद्धेऽन्यत्र प्रियत्वाध्यासो जीवे प्रियत्वाधिक्यं तत्सम्बन्धतन्नैकट्याभ्यामेवेति तेषामपि तत्रैवान्वयः। एवं चाभ्यासोपि तस्यैवानुगुणः। अतः साक्षात्परम्परया च सर्वेषां वाक्यानां तत्रैवान्वयादिदं ब्रह्मवाक्यमेवेति। तथा चैतस्मिन्नधिकरणे प्रियत्वस्य भगवद्धर्मत्वेनैव सिद्धत्वाज्जीवे निरुपाधिप्रेमापि तन्नैकट्यादेवेति न श्रुतिविरोध इत्यर्थः। नन्वेवं सति तस्य स्वतः सिद्धत्वात् किं तत्साधनप्रार्थनेनेत्यत आहुः अत इत्यादि। अत इति। जैवप्रियत्वापेक्षयाप्यतितिरोहितत्वेन। तदिति। नैकट्यम्। ननु जीवब्रह्मणोः स्वरूपविचारेऽतिनैकट्यस्यापि सिद्धत्वात् साधनप्रार्थना न युक्तेत्यत आहुः आश्रय इत्यदि। अन्यथा स्वाप्यये जीवस्यापि तदाश्रितत्वेन स्वत एव रतिः स्यात्, अतो नैकट्यार्थं सर्वदाश्रयोऽपेक्षित इति तथेत्यर्थः। ननु तेपि बहवः समीपेपि सन्तीति किं प्रार्थनेनेत्यत आहुः नेत्यदि। आश्रितमात्रेणेति। साधारणैराश्रितैः॥१६॥

१-१९-१८ एवं त्वित्यत्र। निश्चयेनेति। 'यस्य स्यादद्धा न विचिकित्सास्ती'ति श्रुतेस्तथेत्यर्थः॥ १८ ॥

तमित्यत्र। स्मश्रूत्पत्त्यावसीयन्ते इति। अग्रे तदुत्पत्त्या तथा निश्चीयन्ते, तत्र गमकं मृतेति। मृतत्वज्ञापका इति। त्वङ्मृतत्वज्ञापकाः। तेन

१-१९-२६ सिद्धमाहुः अत इत्यादि। अमेध्यस्पर्शाभावात् कालकृतो बलवत्त्वादि-

रूपो गुण एव, न तु कामवत्त्वादिरूपः कालजो दोषस्तत्रेत्यर्थः । उभयज्ञापनायेति । गुणदोषाभावरूपगुणद्वयज्ञापनाय । अन्यथा षोडशाब्दमित्येव वदेदित्यर्थः । तयोः प्रयोजनमाहुः अग्रिमेत्यादि । कामजरादिदोषव्याप्त्यभावाय गुणसूचनं सम्पन्नस्य ज्ञानभक्त्यादिरूपगुणस्य स्थापनाय दोषाभावसूचनमित्यर्थः । अस्मिन् पक्षे तमितिपदस्य विशेषार्थाभावात् पक्षान्तरमाहुः भगवदित्यादि । त इति । अग्रिमा वर्षाः । ताभ्यां सिद्धमाहुः अत इत्यादि । तथा चामेध्यत्वक्स्पर्शाभावाच्छिष्टकाले भगवत्स्मरणं द्व्यष्टवर्षपदेन सूच्यते द्वितीयस्तमितिपदेन । प्रक्रान्तविषयत्ववत्प्रसिद्धार्थविषयत्वेपि बाधकाभावादिति । तथा च तद्गुणद्वयसूचनायेदं पदद्वयमत्रेत्यर्थः । गूढचिह्नमिति । पुंव्यञ्जनम् ॥ २६ ॥

स विष्णुरात इत्यत्र । आगमने नियतकालरहित इति । 'अनित्यं हि स्थितो यस्मात्तस्मादतिथिरुच्यते' इति तथेत्यर्थः । परिगृहीतानामिति । शुकेन परिगृहीतानाम् ।
१-१९-२९

अहो इत्यत्र । पूर्ववदिति । 'अहो वय'मित्यत्र यथा परश्लाघार्थे स्वश्लाघा तथेत्यर्थः । उपदेष्टृत्वमिति । जनकादेरिवेत्यर्थः । तद्गतं पापमित्यादि । देहगतं पापं जलसंयोगद्वारा जले गच्छतीत्यर्थः ॥ ३२ ॥
१-१९-३०

पुरुषस्येत्यत्र । अधिकारिद्वैरूप्यं स्वतन्त्रम्रियमाणभेदेन कर्मणां श्रोतव्यादीनां तत्तदभावभेदेनेति मूलवाक्य एव स्फुटति । विपरीतेत्यादि । स्वतन्त्रकर्तृसम्बन्धिकर्मपञ्चके म्रियमाणसम्बन्धाभावो अन्यस्यान्यसम्बन्धितदभाव इत्यर्थः । विशाकलिततयेति । कर्तृभेदेन द्विधाकर्मभेदेन दशधेत्यर्थः । यद्वा । विपर्ययमित्यस्यार्थमाहुः अथवेत्यादि । उभयकरणमिति । नित्यद्वयकरणं नित्यनैमित्तिककरणं च । ननु नियमविध्यङ्गीकारे नोभयकरणप्रसक्तिरिति किमर्थं विपरीतकथनप्रश्न इत्यत आहुः आवश्यकेत्यादि ॥ ३७ ॥
१-१९-३१

एवं श्रीवल्लभाचार्यनखचन्द्रमरीचिभिः । निरस्ते हृदयध्वान्ते विवृतायसुबोधिनी ॥ १ ॥
समर्पिता तत्पदयोरेषा पुष्पाञ्जलिर्गिराम् । तेनतुष्यन्तु दयया दासेस्मिन् सहसूनवः ॥ २ ॥
यदत्र सदसद्वापि जीवबुद्ध्या मयोदितम् । आशयाज्ञानतस्तन्मे क्षन्तव्यं दीनवत्सला ॥ ३ ॥
बद्ध्वाञ्जलिं मूर्ध्नि बुधेषु नत्वा मुहुस्तदीयेषु निवेदयामि ।
असद्यदस्मिन् भवति क्वचित्तत्कृपापरैर्वीक्ष्य निवारणीयम् ॥ ४ ॥

इति श्रीमदाचार्यचरणकमलैकतानश्रीपीताम्बरतनुजपुरुषोत्तमप्रकाशित-
प्रथमस्कन्धसुबोधिनीप्रकाशे ऊनविंशाध्यायविवरणम् ।

मुद्रितपुस्तकानि ।

१ सेवाफलम् । द्वादशविवरणसमेतम् ।
२ निरोधलक्षणम् । षड्विवरणसमेतम् । गुर्जरानुवादसमेतं च ।
३ संन्यासनिर्णयः । अष्टविवरणसमेतः । गुर्जरानुवादसमेतश्च ।
४ { जलभेदः । चतुर्विवरणसमेतः । पञ्चपद्यानि । विवरणद्वयसमेतानि । सेवाफलम् । विवरणत्रयम् । }
५ भक्तिवर्धिनी । चतुर्दशटीकासमेता ।
६ सिद्धान्तमुक्तावली । अष्टविवृतिसमेता । गुर्जरानुवादसमेता च ।
७ सिद्धान्तरहस्यम् । एकादशविवरणसमेतम् । गुर्जरानुवादसमेतं च ।
८ पुष्टिप्रवाहमर्यादा चतुर्विवरणसमेता ।
९ नवरत्नम्-पञ्चविवृतिसमेतम् । गुर्जरभाषानुवादसमेतं च ।
१० श्रीसुबोधिनी । दशम-पूर्वार्ध-तामस-फलप्रकरणम् ।
११ श्रीसुबोधिनी । दशम-उत्तरार्ध-राजस-साधनप्रकरणम् ।
१२ श्रीसुबोधिनी दशमोत्तरार्धराजसफलप्रकरणम् ।
१३ श्रीसुबोधिनी-दशमोत्तरार्धसात्त्विकप्रमेयप्रकरणम्
१४ श्रीमती टिप्पणी । श्रीमद्विट्ठलेश्वरप्रणीता ।
१५ रासपञ्चाध्यायीप्रकाशः । श्रीपीताम्बरप्रणीतः ।
१६ दशमतामसफलयोजना । श्रीलालूभट्टकृता ।
१७ वेदान्ताधिकरणमाला । श्रीमत्पुरुषोत्तमप्रणीता ।
१८-२१ भावप्रकाशिका । ब्रह्मसूत्रवृत्तिः । श्रीकृष्णचन्द्रकृता । अध्यायाः १-२-३-४
२२ तैत्तिरीयोपनिषद्भाष्यम् । श्रीजयगोपालभट्टकृतम् । गुर्जरानुवादयुतम् ।
२३ भागवतार्थनिबन्धः । प्रकाशावरणभङ्गसमेतः । आद्यस्कन्धद्वयम् ।
२४ शृङ्गाररसमण्डनम् । श्रीविट्ठलेश्वरप्रकटितम् । गुर्जरानुवादसमेतम् ।
२५ श्रीमधुराष्टकम् । षड्विवरणसमेतम् ।
२६ { प्रेमामृतम् । श्रीविट्ठलेश्वरकृतविवृतिसमेतम् । पारवृढाष्टकम् । श्रीगोपेश्वरकृतटीकासमेतम् । }
२७ रसाब्धिमहाकाव्यम् । श्रीदेवकीनन्दनकृतम् ।
२८ मनोदूतम्-हृदयदूतं च । गुर्जरानुवादसमेतम् ।
२९ त्रिविधनामावली । टीकासमेता ।
३० श्रीपुरुषोत्तमनामसहस्रम् । नामचन्द्रिकायुतम् ।
३१ पत्रावलम्बनम्
३२ श्रीमदणुभाष्य-प्रकाश-रश्मिः तृतीयाध्यायप्रथमपादः ।
३३ श्रीमदणुभाष्य-प्रकाश-रश्मिः तृतीयाध्यायद्वितीयपादः ।
३४ श्रुतिरहस्यम्-प्रकाशसमेतम्-गुर्जरानुवादयुतम् ।
३५ श्रीमद्भागवतप्रथमस्कन्धश्रीसुबोधिनीप्रकाशः । श्रीपुरुषोत्तमप्रणीतः ।
36 Discuss how far Sankaracharya truly represents the view of the author of the Brahma-Sutras Rs

१. पंडित गट्टूलालजीनी पाठशाला, केथिड्रलस्ट्रीट भूलेश्वर, मुंबई.

Printed by Manilal Itcharam Desai at the "Gujarati
Nos. 20-24 Bake-House Lane, Fort,

Published by Mulchandra Tulsidas Telivala B. A., L. L.
Khakhar Buildings, C. P. Tank Road, Girgaum

Library IIAS, Shimla
S 294.182 2 V 99 BP
00009215